

॥ श्रीः ॥

→* हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला *←

१४४

॥ श्रीः ॥

अमरसिंहविरचितः

अमरकोषः

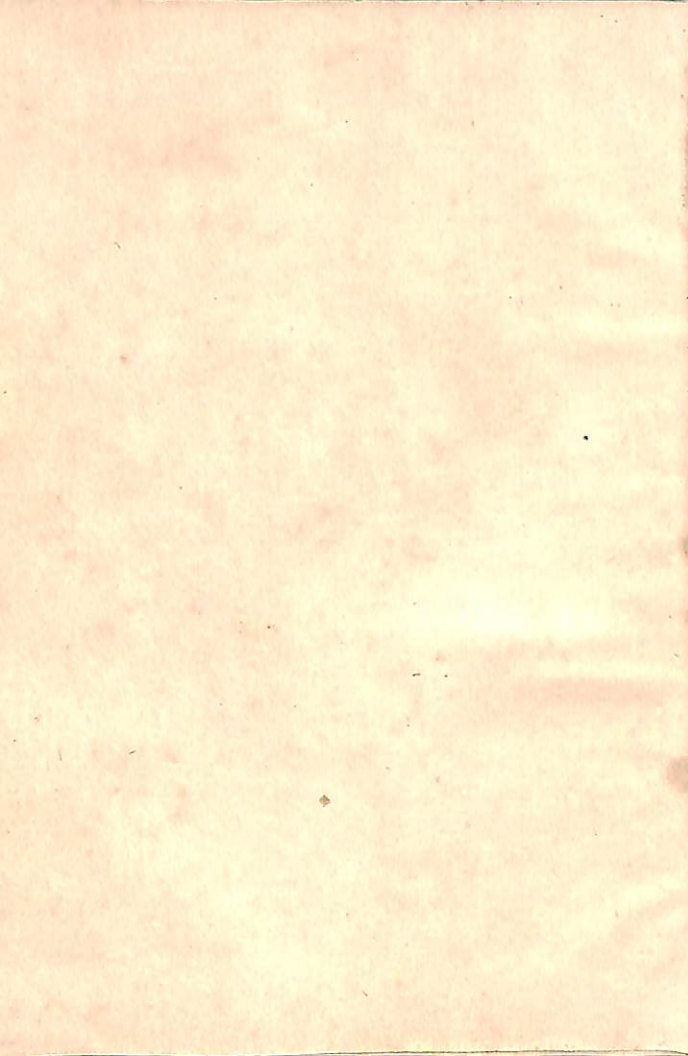
‘प्रभा’ नामक-संस्कृतटीकया सहितः

प्रकाशकः

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

१९४९

[अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः]

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

१४४

श्री अमरसिंहविरचितः

अमरकोशः

पण्डित श्रीजोशीत्युपाह्वसदाशिवशस्त्रिणा स्वकृतया

प्रभानामकटीकयालंकृत्य संशोधितः ।

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,

विद्याविलास प्रेस, बनारस ।

॥ गीत ॥

आशापत्र-तत्त्वज्ञान-साहित्य

४४९

आशापत्र-तत्त्वज्ञान-साहित्य

सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः ।

मुद्रक
जयकृष्णदास गुप्त

विद्याविलास प्रेस, बनारस

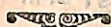
सन् १९४९

आशापत्र-तत्त्वज्ञान-साहित्य

आशापत्र-तत्त्वज्ञान-साहित्य

आशापत्र-तत्त्वज्ञान-साहित्य

❧ भूमिका ❧

कोशश्चैव महीपानां कोशश्च विदुषामपि ।

उपयोगो महानेष क्लेशस्तेन विना भवेत् ॥ १ ॥

संसार में जीवन को ऐश्वर्य और वैभवशाली बनाने के लिए जैसे कोष (धन) की सबसे बड़ी आवश्यकता होती है। वैसे ही ज्ञानवान् बनने के लिए प्रत्येक विद्यार्थी को भी पद-पद में कोश (अमरकोश) की आवश्यकता पड़ती है। कोश ग्रन्थों में सबसे परमोपयोगी ग्रन्थ अमरकोश ही है, अतः किसी कवि ने कहा भी है:—

‘अष्टाध्यायी जगन्माता अमरकोशो जगत्पिता’ ।

अमरकोश के शब्दों के प्रयोग में प्रसिद्ध वैयाकरण पाणिनीयजी के रूपों का ही ठीक ठीक अनुसरण किया गया है।

इस ग्रन्थ के प्रसिद्ध लेखक श्रीमान् अमरसिंह के विषय में नाना प्रकारके विवाद प्रचलित हैं ; कोई इनको जैन कहता है, तो कोई बौद्ध । इस विवादाध्यासित विषय का निर्णय

श्लो० सं०	वर्गनाम	पृ० सं०
८	शैलवर्गः	७५
१६६॥	वनौषधिवर्गः	७७
४३	सिंहादिवर्गः	१०६
१३६॥	मनुष्यवर्गः	११५
५८	ब्रह्मवर्गः	१४०
११६॥	क्षत्रियवर्गः	१५२
१११	वैश्यवर्गः	१७३
४७	शूद्रवर्गः	१६३

तृतीयकाण्डे—

११२॥	विशेष्यनिघ्नवर्गः	२०२
४२	सङ्कीर्णवर्गः	२१६
२५६	नानार्थवर्गः	२२८
२३	अव्ययवर्गः	२७७
४७	लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गः	२८१

इत्यमरकोशस्थवर्गाणां सूची

॥ श्रीः ॥

नामलिङ्गानुशासनं नाम

अमरकोशः ।

प्रथमं काण्डम् ।

शिष्यशिष्यार्थमादौ सङ्गलाचरणमाह—

१ यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

अभिधेयं कथयति—

२ समाहृत्यान्यतन्त्राणि संचिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

कर्पूरपूरोज्वलकायकान्ति गौरीपतिं चिन्तयता मयेयम् ।

जोशीत्युपावहेन सदाशिवेन टीका प्रभाख्या रचिता श्रमेण ॥ १ ॥

(१) यस्येति । भो धीराः—पण्डिताः, अगाधस्य—अतिगम्भी-
रस्य, ज्ञानदयासिन्धोः—ज्ञानकरुणयोः, समुद्रस्य—सागरस्य, यस्य—
प्रभोः, अनघाः—निर्मलाः, गुणाः—दान्त्यादयः, सन्ति । सोऽक्षयः
परमात्मा श्रिये—सम्पत्तये; अमृताय—मोक्षार्थञ्च भवद्भिः, सेव्यताम्—
आराध्यताम् ॥ १ ॥ (२) समाहृत्येति । अन्यतन्त्राणि—अन्येषां
तन्त्राणि शास्त्रान्तराणि 'नामलिङ्गानुशासनानि' समाहृत्य एकत्र कृत्वा

संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

लिङ्गज्ञानयुक्तिं परिभाषते -

१ प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
२ भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

संक्षिप्तैः-अल्पविस्तरबहुयैः, प्रतिसंस्कृतैः प्रतिपदं प्रकृतिप्रत्ययविवेकेन कृतसंस्कारैः, वर्गैः-सजातीयसमूहैः संपूर्ण-साङ्गोपाङ्गम्, नामलिङ्गानुशासनम्-नाम्नां स्वरित्यादीनाम्, लिङ्गानाञ्च-स्त्रीपुंनपुंसकाख्यानाम्-अनुशासनम्, व्युत्पादकशास्त्रम्-उच्यते मयेति शेषः ॥ २ ॥
(१) प्रायश इति । अत्र प्रायशः-बाहुल्येन, रूपभेदेन-आकारविशेषेण स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम्-यथा-लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा । पिनाकोऽजगर्वधनुः' इत्यादि । कुत्रचित् साहचर्याच्छब्दान्तरसामिध्यालिङ्गं ज्ञेयम् । यथा-‘ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः’ । ‘अश्वयुगश्विनी’ । ‘वियद्विष्णुपदम्’ अत्र संदिग्धं ब्रह्मपदम्-आत्मभूः साहचर्यात्पुंलिङ्गम् । एवम्-अश्वयुग्-अश्विनीसाहचर्यात्स्त्रीलिङ्गकम् । वियत्पदम् । विष्णुपदसाहचर्यात्स्त्रीवम् । क्वचित् तद्विशेषविधेः-लिङ्गविशेषोक्तेः । यथा-‘मेरी’ स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ‘कुवे त्रिविष्टपम्’ इत्यादि । (२) भेदाख्यानेति । अत्र-अस्मिन्प्रन्थे-अनुक्तानाम्-अव्युत्पादितानाम्, भिन्नलिङ्गानाम्-असमानलिङ्गानां नाम्नाम्, भेदाख्यानाय-लिङ्गभेदं समाख्यातुं द्वन्द्वः, एकशेषश्च न कृतः । एवम्-सङ्करः-भिन्नलिङ्गानां मिश्रीभावो न कृतः ।

त्रिलिङ्ग्यां १ त्रिष्विति पदं २ मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्ध ३ लिङ्गं शेषार्थ ४ त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

अथ स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

१ स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

६ अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

(१) त्रिलिङ्ग्याम्-लिङ्गत्रयसमाहारे 'त्रिषु' इति पदमुक्तम् यथा-
'त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' इति । (२) मिथुने-स्त्रीपुंसयोः द्वयोरिति
च पदमुक्तम् । यथा-'वह्नेर्द्वयोज्वालकीलौ' इति । (३) यत्र लिङ्गं नि-
षिद्धं तत्र तदवशिष्टं लिङ्गम्बोध्यम् । यथा-'व्योमयानं विमानोऽस्त्री'
इत्यत्र स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुन्नपुंसकविधिः । (४) तुशब्दः
अन्तो यस्य तत्त्वन्तम् । अथशब्दः आदिर्यस्य तदथादि । इदं द्वयं
पूर्वभाक् न भवति, पूर्वेण न सम्बध्यते । यथा-'शचीन्द्राणी नगरी
त्वमरावती' इत्यत्र नगरीति त्वन्तं पदमिन्द्राण्या न सम्बध्यते, किन्त्व-
मरावत्या सम्बध्यते । एवम्-'नित्यानवरताजस्तमप्यथातिशयो भरः'
इत्यथादिपदं न पूर्वभाक्, किन्तु भरस्य पर्यायः । (५) स्वरादित्रि-
विष्टपान्तम् नव नामानि स्वर्गस्य । तत्र स्वरित्यव्ययम् । द्योदिवौ द्वे
स्त्रीलिङ्गे । त्रिविष्टपम्-क्लीबे एव । (६) अमरादिदेवतान्तम् । षड्विं-
शतिर्नामानि देवानाम् ।

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
 आदित्या ऋभवोऽऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥
 बर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
 वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥
 १ आदित्यविश्ववसवस्तुषिताऽऽभास्वरानिलाः ।
 महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥
 २ विद्याधराप्सरसरोयत्तरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
 पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥
 ३ असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।
 शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वर्देवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥
 ४ सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

(१) आदित्याः द्वादश । विश्वेदेवाः दश । वसवोऽष्टौ ।
 तुषिताः षट्त्रिंशत् । आभास्वराः चतुःषष्टिः । अनिला एको-
 नपञ्चाशत् । महाराजिकाः विंशत्यधिकशतद्वयम् । साध्या द्वादश ।
 रुद्रा एकादश । एता गणदेवताः । (२) विद्याधराः—जीमूतवाहना-
 दयः । अप्सरसो—देवाङ्गनाः । यक्षाः—कुबेरादयः । रक्षांसि—मायाविनो
 लङ्कावासिनः । गन्धर्वाः—तुम्बुरुप्रभृतयो देवगायनाः । पिशाचाः—भू-
 तविशेषाः । गुह्यकाः—मणिभद्रादयः । सिद्धाः—विश्ववसुप्रभृतयः ।
 भूताः—बालग्रहादयः । एते देवयोनिसंज्ञकाः । (३) असुरा इति दश
 नामानि असुराणाम् । (४) सर्वज्ञ इत्यादयो मुनिरित्यन्तोऽष्टादश

समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः १ शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

२ ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृङ् विधिः ॥ १७ ॥

*३ नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ।

४ सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः ॥

४ विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

बुद्धस्य । (बुद्ध भगवान् के १८) । (१) शाक्यमुनिरित्यतः माया-

देवीसुत इति यावत् सप्तनामानि बुद्धावान्तरभेदस्य शाक्यमुनेः ।

(बुद्ध के अवान्तर भेद शाक्य मुनि के ७ नाम) । २) ब्रह्म-

णो विंशतिर्नामानि विधिरिति यावत् । (ब्रह्मा के २०) । (३) ना-

भिजन्मन् इत्यादीनि ब्रह्मणो नव नामानि । प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः ।

(४) विष्णोरित्यादीनि ऊनचत्वारिंशत् विष्णोर्नामानि (पुंसि) अत्र

विष्टरश्रवस् सान्तः । शक्तिन्, वनमालिन्, बलिध्वंसिन्, नान्ताः ।

विश्वजित्, ताम्रः, (विष्णुभगवान् के ३६ नाम हैं) ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥
 दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
 पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
 विश्वम्भरः कैटभजिद्रिधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
 ❀ पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ।
 ❀ जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ॥
 २ वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥
 ३ बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।

(१) पुराणपुरुष इत्यादीन्यपि सप्त नामानि विष्णोः । (७ नाम
 विष्णु भगवान् के) प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः । (२) वसुदेवः, आनक-
 दुन्दुभिः इति द्वे नामनी कृष्णपितुः (पुंसि) । (२ नाम-श्रीकृष्णजी के
 पिता के हैं) । (३) बलभद्र इत्यादीनि बल इति यावत् सप्तदश
 नामानि बलभद्रस्य सन्ति । पुंसि) तत्र हलिन् मुसलिन् द्वे नान्ते ।
 (१७ नाम श्रीकृष्णजी के बड़े भाई बलभद्र जी के हैं) ।

सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥
 १मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
 कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
 शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
 २अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
 नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥
 ३उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा ।
 संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥
 ४ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।
 ५लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥

(१) कामदेवस्य एकोनविंशतिर्नामानि पुंसि । (कामदेव-प्रद्यु-
 म्न श्रीकृष्ण पुत्र के १९ नाम है) । (२) अरविन्दम्, अशो-
 कम्, चूतम्, नवमल्लिका (स्त्री), नीलोत्पलम्, पञ्च कामदेवस्य
 बाणनामानि । (५ कामदेव के बाण है) । प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः ।
 (३) उन्मादन, तापन, शोषण, स्तम्भन सम्मोहन, पञ्च कामदे-
 वस्य बाणधर्माः सन्ति । प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः । (५ कामदेव
 के बाणों के धर्म हैं) । (४) ब्रह्मसूरित्यादीनि चत्वारि नामानि
 कामदेवपुत्रस्य (पुंसि) विश्वकेतुः अत्र पाठान्तरम्—(ऋष्यकेतुः,
 ऋष्यकेतुः, झषकेतुः) इति । (कामदेव पुत्र के ४ नाम हैं) ।
 (५) लक्ष्मीत्यादीनि एकादशनामानि लक्ष्म्याः (स्त्रियाम्) (लक्ष्मी

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।

*१भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका ॥

२शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं ३ सुदर्शनम् ।

४कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥२८॥

५चापः शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छनं स्मृतम् ।

६अश्वाश्च ६ शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः ।

७सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः ॥

८गरुत्मान्गरुडस्तादुर्यो वै न ते यः खगेश्वरः ।

के ११ नाम है) (१) भार्गवीत्यादीनि धीणि लक्ष्म्याः (स्त्री०)
 (लक्ष्मी के ३ नाम है) अयं श्लोकः क्षेत्रकोऽस्ति । (२) लक्ष्मी-
 पतेः—विष्णोः शंखः—पाञ्चजन्यः (पुं०) । (विष्णु के शंख का
 नाम पाञ्चजन्य है) (३) विष्णोश्चक्रस्यैकं नाम—सुदर्शनम् (पुं०
 न०) (विष्णु के चक्र का नाम सुदर्शन है) । (४) विष्णोः
 गदायाः—कौमोदकी (स्त्री०) विष्णोः खड्गस्य नन्दकः नाम (पुं०)
 विष्णोः मणेर्याम कौस्तुभः (पुं०) (विष्णु के गदा का नाम—
 कौमोदकी, तलवारका नन्दक, और मणिका कौस्तुभ नाम है) ।
 (५) विष्णुधनुषः शार्ङ्गम् (न०) एकं नाम । विष्णुलाञ्छनस्य श्री-
 वत्सः (पुं०) (विष्णु के धनुष्य का शार्ङ्ग, और चिह्न का
 श्रीवत्स नाम है) (६) विष्णुवाहनाम् चत्वारि । विष्णोः सा-
 रथिः—दारुकः, मन्त्री—उद्धवः, अनुजः—गदः (पुं०) । (७) नव
 नामानि गरुडस्य सर्वेऽपि पुंलिङ्गाः । (८ नाम गरुड के हैं) ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ २९ ॥
 शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥
 भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
 गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
 अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः ।
 कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ।

(१) शम्भुरित्यादीनी-अष्टचत्वारिंशन्नामानि शिवस्य (पुं०)
 (४८ नाम शिवजी के हैं) । (२) क्षेपकोऽयं श्लोकः ॥ चत्वारि
 नामानि शिवस्य (पुं०) (४ शिवजी के नाम है) । (३) शिव-
 स्य जटायाः कपर्दो नाम (पुं०) (कपर्द यह शिवजी के जटाजूट
 का नाम है) (४) द्वे नामनी शिवधनुषः (पिनाकः) (पुं०)
 अजगवम् (न०) (दो शिव के धनुष्य के नाम है) ।

प्रमथ्याः स्युः पारिषदा २ ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥
 ❀ ३ ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
 ❀ वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः ॥
 ४ विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।
 ❀ अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
 ❀ प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥
 ६ उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३६ ॥
 शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
 अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका ॥ ३७ ॥
 ❀ ७ आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।
 ८ विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

(१) शिवस्य पारिषदाः—प्रमथाः (शिवजी के गणों का नाम है) (२) ब्राह्मीत्यादयो मातरः । (शक्तियों के नाम हैं)
 (३) ब्राह्मीत्यादीनि सप्त लोकमातृनामानि (स्त्री०) (७ लोकमाता के नाम हैं) (४) ऐश्वर्यस्य त्रीणि नामानि । तत्र विभूतिः, भूतिः (स्त्री०) ऐश्वर्यम् (न०) (ऐश्वर्य या सिद्धि के ३ तीन नाम हैं) ।
 (५) अणिमादयः अष्ट सिद्धयः । तत्र (५ स्त्री०) (३ न०) (ये ८ सिद्धियां हैं) (६) उमादीनि सप्तदश नामानि पार्वत्याः (स्त्री०)
 (१७ पार्वती के नाम है) (७) प्रक्षिप्तोऽयं श्लोकः । तत्र चत्वारि नामानि पार्वत्याः । (८) अष्टौ गणेशस्य नामानि

अप्येकदन्तहेरम्ब लम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

१ कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

२ शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ।

३ कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥

४ इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

पुंसि । (८ गणेश जी के नाम है) (१) कार्तिकेयस्य

सप्तदश नामानि पुंसि । (१७ नाम कार्तिक स्वामी के है)

(२) षण्णामानि नन्दिनः । पुंसि । (६ नाम नन्दी के है) (३)

चत्वारि चामुण्डायाः । (४) इन्द्रस्य पञ्चविंशत् पुंसि । तत्र मरु-

त्वान् तकारान्तः । मघवा नकारान्तः । वृद्धश्रवोविडौजसौ सकारान्तौ ।

सुत्राम-वृष-वृत्रहणो नान्ताः । गोत्रभिद्-तकारान्तः । ऋमुच्चि-व-

ज्रि-जम्भमेदिनो नान्ताः । तुराषाट्-हकारान्तः, स्वाराट्-जकारान्तः ।

(३९ इन्द्र के नाम है)

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥
 संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ।
 आखण्डलः सहस्रान् ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥
 १पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी २त्वमरावती ।
 ३हय उच्चैःश्रवाः सूतो ४मातलीर्नन्दनं ५वनम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्प्रासादो ६वैजयन्तो जयन्तः ७पाकशासनिः ।
 ८ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥
 ९हादिनी वज्रमखी स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।

(१) त्रीणि इन्द्राण्याः स्त्रियाम् । (इन्द्र के स्त्री के ३ नाम है) (२) इन्द्रनगर्या एकम्—‘अमरावती’ स्त्री । (इन्द्र के नगरी का नाम है ।) (३) ‘उच्चैःश्रवाः—सान्तः पुंसि, इन्द्राश्वस्य नाम । (इन्द्र के घोड़े का नाम है) (४) इन्द्रसारथेः—मातलिर्नाम (पुं०) एकम् । (इन्द्र के सारथी का ‘मातलि’ नाम है) (५) इन्द्रकाननस्य एकम् । (न०) (इन्द्र के बगीचे का नन्दन नाम है) (६) इन्द्रभवनस्य ‘वैजयन्तः’ एकम् (पुं०) (इन्द्र के महल का नाम है) (७) द्वे नामनी इन्द्रपुत्रस्य (पुं०) (२ इन्द्र के पुत्र के नाम है) (८) ऐरावतादीनि चत्वारि इन्द्रहस्तिनः (पुं०) (४ इन्द्र के हाथी के नाम है) (९) हादिनीत्यादीनि दश नामानि इन्द्रवज्रस्य । तत्र=हादिनी (स्त्री०) वज्रकुलिशौ—(पुत्रपुंसकयोः) भिदुरम् (न०) अशतिः—(स्त्रीपुंसयोः) अन्ये पञ्च पुंलिङ्गाः । (१० इन्द्र के वज्र के नाम है)

शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥

१ व्योमयानं विमानोऽस्त्री २ नारदाद्याः सुरर्षयः ।

स्यात्सुधर्मा ३ देवसभा पीयूषममृतं ४ सुधा ॥ ४८ ॥

५ मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

६ मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥

७ पञ्चैते देवतरवो मन्दरः पारिजातकः ।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

८ सनत्कुमारो वैधात्रः ९ स्ववैद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥

(१) द्वे नामनो देवविमानस्य । व्योमयानम् (न०) विमानः ।
 (पुं०) (२ विमान के नाम है) (२) नारदाद्याः—आदिना
 'तम्बुरु, भरत, पर्वत, देवल—' इत्यादयः देवर्षीणां नामानि । (नारद
 आदि देवर्षियों के नाम है) (३) देवसभायाः द्वे स्त्रियाम् । (२
 देवसभा के नाम है) (४) त्रीणि अमृतस्य, तत्र सुधा स्त्री०, शेषे
 न० । (३ अमृत के नाम है) (५) चत्वारि सुरगङ्गायाः स्त्री० ।
 (४ आकाश गङ्गा के नाम है) (६) पञ्च सुमेरोर्नामानि
 पुं० । (५ सुमेरु पर्वत के नाम है) (७) पञ्च देवतरूणां
 नामानि । तत्र हरिचन्दनं स्त्रीवपुंसोः । अन्ये पुंसि । (८ देवता-
 ओंके वृक्ष है) (९) द्वे सनत्कुमारस्य । (२ ब्रह्मपुत्र सनत्कु-
 मार के नाम है) (९) षण्णामानि अश्विनीकुमारयोः । एते
 प्रायो द्विवचनान्तानि । (६ अश्विनी कुमार के नाम है ।)

१ स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ।
 २ घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलोत्तमा ।
 ३ सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः ॥
 ४ हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥
 ५ अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।
 ६ कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥
 ७ बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपबुधः ।
 ८ आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५४ ॥

- (१) उर्वशीमुखाः—उर्वशीमेनकारम्भेत्याद्याः अप्सरसः स्वर्वेश्या इति चोच्यन्ते द्वे । अत्र अप्सरशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः सान्तश्च स्त्रियाम् । (उर्वशी आदि स्वर्ग की वेश्याओं के नाम है)
 (२) सप्त अप्सरसानामानि स्त्रियाम् । (अप्सराओं के ७ नाम है)
 (३) देवगन्धर्वानां द्वे नामनी पुं० । आदिना—तुम्बुरुवृषणश्च—विश्वावसु-चित्ररथादयः । एकैकं देवगायकानां नाम । (हाहा, हूहू, (२ पुं०) इत्यादि देवताओं के यहां गाने वाले गन्धर्व है)
 (४) चतुस्त्रिंशत् अग्नेर्नामानि । तत्र जातवेदस्, बर्हिस्, हिरण्यरेतस्, सप्ताचिदमुनस्, एते सकारान्ताः । शुष्मन्, कृष्णवर्त्मान्, एतौ नान्तौ । तनूनपात्, शिखावत्, तान्तौ । हुतमुक्-जकारान्तः । अप्पित्तम् न० । शेषाः पुंसि । (अग्नि के ३४ नाम है)
 सप्ताचिः—सप्तजिह्वः, ताश्च—काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूम्र-वर्णा, स्फुलिङ्गिनी-विश्वदासाख्याः सप्त बन्धेजिह्वाः ।

रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।
 हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥
 सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।
 शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥
 श्वहेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।
 त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः सन्तापः सञ्ज्वरः समौ ॥ ५७ ॥
 उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ।
 क्षारो रक्षा च दावस्तु दवो वनहुताशनः ॥
 धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

(१) और्वः इत्यादीनि त्रीणि वडवानलस्य । (३) समुद्र की अग्नि के नाम है) (२) पञ्च नामानि वहेरचिषि । तत्र ज्वालकीली स्त्रीपुंसयोः । अर्चिः स्त्रीपुंसकयोः, हेतिशिखे-स्त्रियाम् । अर्चिः-शब्दः इकारान्तः सकारान्तश्चेति । (५) नाम अग्नि की लहर के है) (३) द्वे अग्निकणिकायाः । लिङ्गत्रये एते । (२) चिनगारी के नाम है) (४) अग्नेः सन्तापस्य द्वे । (२) नाम अग्नि के ताप के है) (५) उल्का स्त्री० निर्गतज्वालाया एकम् । (१) उल्का लुक् या तारा टूटने का नाम है) (६) भस्मनः पञ्च नामानि । तत्र भूतिः स्त्रीपुंसयोः । भसितम्, भस्मन् क्लीबे । क्षारः पुं० । रक्षा-स्त्री० । (५) राख के नाम है) (७) त्रीणि वनवहेः । (३) जङ्गल की अग्नि के नाम है) (८) धर्मराजादीनि चतुर्दश नामानि यमस्य । तत्र समवर्तिन् नान्तः । परेतराट्-यमराट्

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड् यमः ॥ ५८ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

१राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ५९ ॥

रात्रिञ्चरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

२प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।

३श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

४४प्रकम्पनो महावातो १झञ्झावातः सवृष्टिकः ।

६प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६३ ॥

जान्तौ । यमुनाभ्रातृ-क्रकारान्तः । सर्वे पुंलिङ्गाः । (१४ नाम यम-
राज के हैं) (१) राक्षसादीनि पञ्चदश राक्षसानाम् । तत्र यातु-
रक्षसी नपुंसके । (१५ नाम राक्षसों के है) (२) पञ्चकम्प
वरुणस्य । तत्र प्रचेतस्-सान्तः । पाशिन् नान्तः । (५ नाम वरुण
के हैं) (३) श्वसनादीनि विंशतिर्नामानि वायोः । (२० नाम
हवा के हैं) सर्वे पुंसि । तत्र मातरिश्वन् नान्तः । मरुत् तान्तः ।
(४) द्वे महावायोः । (२ भांधी के नाम है) (५) एकं सवृ-
ष्टिकस्य वायोः । (१ वर्षा के सहित हवा का नाम है) (६) पञ्च
शरीरस्था वायुभेदाः पुंसि । (५ शरीर में रहने वाले वायु

- ❖ १ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ।
 ❖ उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः ॥
 ❖ अन्नप्रवेशानं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
 ❖ भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।
 जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।
 सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥
 नित्यानवरताजस्रमप्यतिशयोऽभरः ।

के नाम है) (१) (हृदय मे—प्राण, गुदा मे अपान, नाभि-
 मण्डलमे समान, कण्ठदेशमे उदान, सर्वशरीरमे व्यान नामक
 वायु रहता है) (२) अस्मिन् श्लोके देहस्थपञ्चवायूनां प्राणा-
 दीनां क्रमेण कर्माणि निर्दिष्टानि । (३) रंहस् इत्यादीनि पञ्च वेग-
 स्य । तत्र रंहस्तरसी सान्ते क्लीबे, शेषाः पुंसि । (४ वेग के नाम
 है) (४) शीघ्रादीनि एकादश नामानि त्वरितस्य । (११-शीघ्र
 के नाम है) (५) नव नामानि नित्यस्य । (६ नाम नित्य
 के है) 'सततं क्रियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्'
 इति भेदोऽत्रावसेयः । (६) अतिशयादीनि चतुर्दशनामानि अति-
 शयस्य । अत्र अतिशयभरौ पुंसि । शीघ्रं त्वरितमित्यारभ्य दृढशब्द-
 पर्यन्तं क्लीबे, तत्तु असत्वे द्रव्यवृत्तित्वाभावे एव ज्ञेयम् 'कचित् भेद-
 गामीति पाठः, तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः । (१४ नाम अतिशय के है)

अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
 तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढवाढदृढानि च ।
 कलीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥
 १ कुबेरस्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः ।
 मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥
 किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
 यक्षैकपिङ्गलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥
 २ अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ।
 कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
 ३ स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ।
 ४ निधिर्ना शेवधिर्भेदाः ५ पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७१ ॥

(१) सप्तदश नामानि कुबेरस्य । (१७ नाम कुबेर के हैं) तत्र यक्षराट् जान्तः । मनुष्यधर्मा नान्तः । (२) अस्य कुबेरस्य उद्यानम्—चैत्ररथं नाम न० । (कुबेर के बगीचा का नाम) कुबेरपुत्रः—नलकूबरः पुं० । (१ कुबेर के पुत्र का नाम है) कुबेरस्य स्थानम्—कैलासः पुं० । कुबेरस्य नगर्याः—अलका स्त्रियाम् । कुबेरकिमानस्य नाम—पुष्पकम् क्लीबे । (पुष्पक कुबेर के विमान का नाम है) (३) किन्नरस्य चत्वारि नामानि । (४ किन्नरों के नाम) (४) निधेर्द्वे नामनी । (२ खजाने के नाम हैं) (५) निधेर्भेदाः—पद्म, शंखादयः । (खजाने के

❁ महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।

❁ मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

इति स्वर्गवर्गः ॥ १ ॥

अथ व्योमवर्गः ॥ २ ॥

२द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

❁ विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ।

❁ तारापथोऽन्तरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम् ।

❁ विहायाः शकुने पुंसि गगने पुंनपुंसकम् ।

इति व्योमवर्गः ॥ २ ॥

अथ दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

३दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

भेद है) (१) महापद्मादीनि नव निधेभेदाः ॥ (नव निधि-
विशेष के नाम है) इति स्वर्गवर्गः ।

(२) आकाशस्य चतुर्विंशतिर्नामानि । (२४ नाम आकाश
के है) द्यो-दिव् स्त्री, अभ्रादि-विष्णुपदान्तम् १२ न० ।

आकाशविहायसी पुंसि क्लीबे च । द्युः अ० । इति आकाशनामानि ।

(३) दिशः पञ्च नामानि । श्मे सर्वे शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः ।

१ प्राच्यवाची प्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिग्दीची २ स्याद्विश्वं तु त्रिषु दिग्भवे ।

ॐ ३ अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।

ॐ प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु ॥

४ इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

ॐ ५ रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।

ॐ बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः ॥

६ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(दिशाओं के ५ नाम हैं) (१) प्राची, अवाची, प्रतीची, उदीची ४ स्त्री (पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशा के क्रमशः १-१ नाम हैं) (२) दिग्भववस्तुमात्रे-विश्वम्-त्रिषु लिङ्गेषु । (३) दक्षिण, उत्तर पश्चिम और पूर्व दिशामें होने वाले पदार्थ के क्रमशः-अवाचीनम्, इत्यादि नाम हैं । (४) पूर्वस्याः-इन्द्रः, आग्नेय्याः-अग्निः, एवं क्रमेण दिशः अधिपतयो ज्ञेयाः । (पूर्वादि दिशाओं के इन्द्रादि ८ क्रम से स्वामी हैं) (५) सूर्यादयः पूर्वादीनां क्रमशो ग्रहाः । (६) पूर्वस्याः दिग्गजः-ऐरावतः, करिणी-अभ्रमु स्त्रियाम् । आग्नेय्याः-पुण्डरीकः, कपिला । द० वामनः, पिङ्गला । नै० कुमुदः, अनुपमा । एवं क्रमेण दिग्गजः, करिणी च ज्ञेया ।

करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥
 ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।
 क्लीबाव्ययं त्वपदिशं १ दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियाम् ॥ ५ ॥
 २ अभ्यन्तरं स्वन्तरालं ३ चक्रवालं तु मण्डलम् ।
 ४ अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ॥ ६ ॥
 धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ।
 घनजीमूतमुदिरजलमुग्धूमयोनयः ॥ ७ ॥
 ९ कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु ६ मेघभवेऽभ्रियम् ।
 ७ स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ॥ ८ ॥
 ८ शम्पाशतहृदाह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।
 तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥ ९ ॥

(१) अपदिशं विदिक् इति द्वयम् अग्न्यादि कोणस्य । (२)
 मध्यस्य द्वे नामनी—क्रीवे । (३) द्वे मण्डलस्य (घेरा, गोलाई
 के २ नाम है) (४) पञ्चदश मेघस्य नामानि (१५ मेघके
 नाम है) अभ्रं क्रीवे, शेषाः पुंसि (५) द्वे मेघवृन्दस्य (मेघ
 समूह के २ नाम है) (६) मेघभवे वस्तुनि अभ्रियम् एकं त्रिषु
 (मेघ मे होने वाले पदार्थ का १ नाम है) (७) मेघनिर्घोषस्य
 चत्वारि नामानि । आदिना ध्वनितम्, (मेघ के गर्जने के ४ नाम
 है) (८) दशकं विद्युच्छतायः । (बिजली के १० नाम है)
 तडिद्विद्युच्छब्दौ तान्ती । सर्वे स्त्रीलिङ्गाः ।

१ स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो २ मेघज्योतिरिरिमदः ।

३ इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

४ वृष्टिर्वर्षे ५ तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ।

६ धारासम्पात आसारः ७ शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ११

८ वर्षोपलस्तु करका ९ मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

१० अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तधिरपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।

११ हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ।

(१) द्वयं वज्रनिर्घोषस्य (बिजली गिरने के समय के आवाज के २ नाम है) (२) मेघज्योतिषः द्वे नामती (बादल के प्रकाश के २ नाम है) (३) इन्द्रधनुषः त्रीणि नामानि । ते च क्रोवे, तत्र शक्रधनुः सान्तः (इन्द्र धनुष के ३ नाम है) (४) द्वयम् मेघवर्षणस्य (वर्षा के २ नाम है) (५) वर्षानिरोधस्य द्वे नामती (वर्षा के रुक जाने के २ नाम है) (६) द्वे धारावर्षस्य (लगातार जोरसे वर्षा होने के २ नाम है) (७) जलकणस्येकं नाम (पानी के छोटे छोटे बूँद का १ नाम है) (८) द्वयं वर्षोपलस्य (बनौरी के २ नाम है) (९) दुर्दिनमित्येकं मेघच्छन्ने दिने (लगातार बादल घिरे रहे समय का १ नाम है) (१०) अष्टकम्—आच्छादनस्य (ढांकने के ८ नाम है) (११) चन्द्रमसो विंशतिर्नामानि (चन्द्रमा के २० नाम है)

अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥१४॥
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।
 कला १ तु षोडशो भागो २ बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥१५॥
 ३ भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं ४ समेंऽशके ।
 ५ चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना ६ प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥१६॥
 ७ कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम् ।
 ८ सुषमा परमा शोभा, शोभा ९ कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥१७॥
 अवश्यायस्तु १० नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
 प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी ११ हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(१) चन्द्रमण्डलस्य षोडशो भागः कलासङ्ख्यः एकम् । (२)
 द्वे बिम्बस्य (सूर्य या चन्द्रमा के बिम्ब के २ नाम है) । (३)
 चत्वारि खण्डस्य (४ टुकड़े के नाम है) तत्र भित्तं क्लीबम्, शकलख-
 ण्डौ पुंनपुंसकयोः । अर्धशब्दः त्रिषु । (४) (समांशवाची अर्धशब्दो
 नित्यनपुंसकलिङ्गः । (५) ज्योत्स्नायाः त्रीणि नामानि (चांदनी के
 ३ नाम है) । (६) द्वयं नैर्मल्यस्य । तत्र प्रसादः पुंसि, प्रसन्नता
 स्त्रियाम् । (७) षट्कं चिन्हस्य । कलङ्काङ्कौ पुंसि, शेषाः क्लीबे ।
 लक्ष्म नान्तम् । (८) 'सुषमा' इत्येकं परमायाः शोभायाः । (९)
 चत्वारि शोभामात्रस्य नामानि—स्त्रियाम् (शोभा के ४ नाम है)
 (१०) सप्तकं हिमस्य । तत्र तुहिनं हिमं प्रालेयं क्लीबे, मिहिका स्त्रि-
 याम् । शेषाः पुंसि (पाला पड़ने अर्थात् 'ओस, हिम' के ७ नाम
 है) (११) द्वे महतो हिमस्य (बर्फ के ढाँके के २ नाम है)

१ शीतं गुणे तद्वदर्थः २ सुषीमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १६ ॥

३ ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।

मैत्रावरुणिरस्यैव ५ लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

६ नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

७ दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा ८ अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

९ राधा विशाखा पुष्ये १० तु सिध्यतिष्यौ ११ श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठाः स्युः १२ प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

१३ मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

१४ इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

(१) शैत्यस्य एकं नाम कृवे (ठण्डा-जाडा का १ नाम है) (२)

शीतलस्य वस्तुनः सप्त । नामानि त्रिषु लिङ्गेषु । (३) द्वे ध्रुवस्य

नामनी—पुंसि । (४) अगस्त्यस्य ऋषेः त्रीणि नामानि पुंसि ।

(५) अस्य-अगस्त्यस्य-सधर्मिणी-पत्नी—‘लोपामुद्रा’ इति एकं

नाम स्त्रियाम् (अगस्त्य की पत्नी का १ नाम है) । (६) षट्कुं

नक्षत्रमात्रस्य, उडु स्त्रीनपुंसकयोः (नक्षत्र के ६ नाम है) (७)

अश्विनीत्यादितारा अश्विन्यादिसप्तविंशतिर्नक्षत्राणि दाक्षायणीसंज्ञ-

कानि । (८) द्वे अश्विन्याः । (९) द्वे विशाखायाः । (१०)

त्रयं पुष्यनक्षत्रस्य । (११) द्वे धनिष्ठायाः । (१२) द्वयं पूर्वाभा-

द्रपदोत्तराभाद्रपदासु । (१३) मृगशिरोनक्षत्रस्य त्रीणि नामानि ।

(१४) मृगशिरोनक्षत्रशिरोभागस्थितानां पञ्चानां स्वल्पतारकाणामेकं

१ बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ।
 जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥
 २ शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
 ३ अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २५ ॥
 ४ रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ ५ सौरिशनैश्चरौ ।
 ६ तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुन्तुदः ॥ २६ ॥
 ७ सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।
 ८ राशीनामुदयो लग्नं ते तु ९ मेषवृषादयः ॥ २७ ॥
 १० सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
 भास्कराहस्करव्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

नाम-स्त्रियाम् । (१) नवकं बृहस्पतेर्नाम (बृहस्पति के नाम है) (२) शुक्राचार्यस्य षट् नामानि-पुंसि (शुक्राचार्य के ६ नाम है) (३) पञ्चकं मङ्गलस्य पुंसि (४) त्रयं बुधस्य । (५) द्वे शनैश्चरस्य । (६) राहोः पञ्च नामानि पुंसि । तत्र तमः सान्तं क्लीबे, शेषाः पुंसि । (७) मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयश्चित्र-शिखण्डिसञ्ज्ञाः एकम् । तथाहि—‘मरीचिविङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुल-हः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः’ । (८) रा-शीनामुदयो लग्नमित्युच्यते एकम् । (९) मेषवृषादयो राशयः स्युः । एकम् । ‘मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुला च वृ-श्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ । (बारह राशियों के नाम है) (१०) सूर्यस्य सप्तत्रिंशत् (३७) नामानि प्रक्षिप्तैः सप्तदशभिः

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिषाम्पतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छाया नाथस्तमिस्त्रहा ।

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकवान्धवः ।

इतो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः ॥

१ माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

२ सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ।

३ परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

सह तु (५४) नामानि । सर्वे पुंसि । तत्र अर्यमन्, नान्तः । द्वाद-
शात्मा, द्वादशात्मानौ । भास्वान्, भास्वन्तौ । एवं विवस्वान् । न-
कारान्तः पूषन् शब्दः-पूषा, पूषणी । सवितृशब्दस्य सविता, सविता-
री । (१४ सूर्य के नाम है) (१) माठरः, पिङ्गलः, दण्डः (३
पुं०) (सूर्य के पार्श्ववर्तियों के ३ नाम है) (२) सूर्यसारथेः
पञ्च नामानि-पुंसि (अरुण के ५ नाम है) (३) चन्द्रसूर्ययो-
र्त्पातादिना जातस्य मण्डलस्य चत्वारि नामानि । तत्र परिधिपरिवेषौ
पुंसि, इतरे क्लीबे । (मण्डल के ४ नाम है)

१ किरणोऽस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥३३॥

२ स्युः प्रभारुघुचिस्तिवड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।

रोचिः शोचिरुभे क्लीबे ३ प्रकाशो द्योत आतपः ॥३४॥

४ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

५ तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगवृष्णा मरीचिका ॥३५॥

इति दिग्वर्गः ॥ ३ ॥

अथ कालवर्गः ॥ ४ ॥

७ कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ उपक्षतिः ।

(१) एकादश किरणानां नामानि । तत्र मरीचिः—स्त्रीपुंसयोः । दीधितिः स्त्रियाम् । शेषाः शब्दाः पुंसि । (किरणों के ११ नाम हैं)

(२) एकादश प्रभायाः नामानि । तत्र प्रभादिदीप्त्यन्ताः स्त्रियाम्, रोचिः शोचिषी सकारान्ते क्लीबे । रुक् चान्तः, त्विट् षान्तः स्त्रियाम् ।

(प्रभा के ११ नाम हैं) (३) आतपस्य त्रीणि नामानि पुंसि (धूप-घाम के ३ नाम हैं) (४) ईषदुष्णस्य चत्वारि नामानि ।

(थोड़ा गर्म के ४ नाम हैं) (५) अत्युष्णस्य त्रीणि नामानि । (६) मृगवृष्णाया द्वे नामनी—स्त्रियाम् । (मृग वृष्णा के २ नाम हैं)

इति दिग्वर्गः ॥

(७) समयस्य चत्वारि नामानि पुंसि । (समय के चार नाम हैं) (८) प्रतिपदायास्तिथेर्द्वे नामनी स्त्रियाम् । (परिवा तिथि के २ नाम हैं)

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे शतदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

२ घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ।

३ प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

४ व्युष्टं विभातं द्वे क्लीबे पुंसि गोसर्ग इष्यते ।

प्रभातं च ४ दिनान्ते तु सायं सन्ध्या पितृप्रसूः ।

५ प्राह्वापराह्ममध्याह्नास्त्रिसन्ध्यमथ ६ शर्वरी ॥ ३ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥

७ तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्यौत्स्नी ८ चन्द्रिकयान्विता ।

(१) तदाद्याः प्रतिपदाद्यास्तिथय इत्युच्यन्ते एकम् । तिथि-
शब्दः स्त्रीपुंसयोः । (प्रतिपद्, द्वितीया आदि तिथियों का
नाम है) (२) पञ्चकं दिवसस्य । तत्र दिवसवासरौ क्लीबपुंसोः ।
(दिन के ५ नाम है) (३) नव प्रभातस्य नामानि । तत्र प्र-
त्युषशब्दोऽदन्तः पुंसि क्लीबे च, शेषाः क्लीबे । व्युष्टादिनामत्रयं प्रति-
प्तम् । (प्रातःकाल के ६ नाम है) (४) दिनान्तस्य-सायंकाल-
स्य चत्वारि नामानि । तत्र सायमिति अव्ययं नपुंसकलिङ्गं वा । दि-
नान्तः पुंसि, शेषौ स्त्रियाम् (सायंकाल के ४ नाम है) (५)
दिनस्य पूर्वो भागः-प्राह्वा, अन्त्यो भागः-अपराह्वा, मध्योभागः-म-
ध्याह्नः । एते च मिलिताः त्रिसन्ध्यमित्युच्यते । (६) रात्रिनाम
द्वादश स्त्रियाम् (रात्रि के १२ नाम है) (७) या तमोयुक्ता रात्रिः
सा तमिस्रा एकम्-स्त्रियाम् (अंधेरी रात का १ नाम है) (८) च-

- १ आगामिवर्तमानाहर्गुक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥
 २ गणरात्रं निशा बह्वचः प्रदोषो ३ रजनीमुखम् ।
 ४ अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ ५ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
 ६ स पर्वसन्धिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
 ७ पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे ८ पूर्णिमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 ९ कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।
 १० अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गमः ॥ ८ ॥

न्द्रिकया-चन्द्रप्रकाशेन अन्विता युक्ता रात्रिः सा ज्योत्स्नी एकं
 स्त्रियाम् । (उजेली रात का १ नाम है) (१) दिनद्वयमध्य-
 गतायां रात्रेरेकं नाम (दो दिन के बीच की रात्रि को 'पक्षिणी'
 कहते हैं) (२) रात्रिसमूहस्यैकं नाम क्लीबे । (रात्रियों के
 समूह का १ नाम है) (३) द्वे प्रदोषस्य । (प्रदोष काल के
 २ नाम है) (४) अर्धरात्रस्य द्वे नामनी पुंसि । (आधीरात
 के २ नाम है) (५) प्रहरस्य द्वयं पुंसि (प्रहर के २ नाम है,
 तीन घण्टे का १ प्रहर होता है) (६) पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धे-
 र्नाम द्वयम् । तत्र पर्व नान्तं क्लीबे । सन्धिः पुंसि । (७) द्वयं प-
 क्षान्ततिथ्योः । तत्र पक्षान्तः पुंसि, पञ्चदशी स्त्रियाम् । (८) पू-
 र्णिमायाः द्वे नामनी । ('पुनमासी-पुँन्यू' के २ नाम है) (९)
 एककलाहीनचन्द्रयुक्ता पूर्णिमा-अनुमतिः स्त्रियाम् । पूर्णचन्द्रसहिता
 पूर्णिमा राका । (१०) अमावास्यायाः चत्वारि नामानि । (अ-
 मावस्या के ४ नाम है)

१सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा २नष्टेन्दुकला कुहूः ।
 ३उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥
 ४सोपप्लवोपरक्तौ ५द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।
 एकयोक्त्या ६पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥
 ७अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा ८ त्रिंशत्तु ताः कला ।
 ९तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु १०मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
 ११ते तु त्रिंशदहोरात्रः १२पक्षस्ते दश पञ्च च ॥ १२ ॥

(१) चतुर्दशीयोगात् दृष्टचन्द्रा अमावस्या "सिनीवाली" इ-
 त्युच्यते । (२) अदृष्टचन्द्राऽमावस्या 'कुहूः' इत्युच्यते, सा च
 स्त्रियाम् । (३) द्वे नामनी चन्द्रसूर्यग्रहणस्य-पुंसि । (सूर्य
 चन्द्रग्रहण के २ नाम है) (४) सोपप्लवः उपरक्तः इति द्वे
 राहुग्रस्तस्येन्दोः सूर्यस्य वा । (५) अग्न्युत्पातस्य द्वे-पुंसि-
 नामनी । ('आग लगना' 'लाय लगना') (६) युगपदु-
 च्यमानौ चन्द्रसूर्यौ-पुष्पवन्तौ । पुष्पवन्तशब्दो मतुवन्तोऽकारान्तश्च ।
 (७) निमेषोऽस्त्रिस्पन्दकालः, अष्टादशनिमेषाः-काष्ठा स्त्रियाम् ।
 (अष्टारह निमेष के बराबर समय का 'काष्ठा' यह १ नाम है)
 (८) त्रिंशत्काष्ठाः मिलित्वा एका कला, (तीस काष्ठाके बराबर
 समय को १ कला कहते हैं) (९) ताः कलास्त्रिंशन्मिलित्वा
 एकः क्षणः । (१०) द्वादशक्षणाः मुहूर्तः पुंसि स्त्रीवे च । (११)
 त्रिंशन्मुहूर्तैरेकोऽहोरात्रो भवति । (१२) पञ्चदशदिनानि-पक्षः
 पुंसि (१५ दिन, पखवारा)

१ पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ २ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
 द्वौ ३ द्वौ मार्गादिमासौ ४ स्याद्वस्तुतैरयनं त्रिभिः ।
 ५ अयने द्वे गतिरुद्वत्क्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥
 ६ समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
 ७ पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
 नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥
 ८ मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥
 ९ पौषे तैषसहस्यौ द्वौ १० तपा माघेऽथ ११ फाल्गुने ।

(१) तत्र शुक्लपक्षः 'पूर्व' उच्यते । कृष्णपक्षः 'अपरः' इत्युच्यते ।
 (२) पक्षद्वयेन एको मासः । (३० दिन एक महीना) (३) मार्गादी
 द्वौ द्वौ मासौ ऋतुरेकः, स च हेमन्तादिसंश्लेषः । (४) त्रिभिर्ऋतुभिः—
 षड्भिर्मार्गसैरेकमयनं—क्रोवे । (५) तत्र सूर्यस्य उत्तरस्यां गमनम्
 उत्तरायणम्, दक्षिणस्यां गमनं दक्षिणायनम् । द्वाभ्यामयनाभ्याम्—
 द्वादशभिर्मार्गैः—वत्सरः । (६) तुलामेषावच्छिन्नस्य समरात्रिन्दि-
 वकालस्य नामद्वयम्—क्रोवे, कवित्पुंस्यपि । (७) पुष्यनक्षत्रयुक्ता
 पौर्णमासी पौषी ज्ञेया, सा पौषी यस्मिन्मासे वर्तते स पौषमासः । एवं
 मघायुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्मासे स माघमासः । एवं रीत्याऽन्येऽपि ।
 (८) मार्गशीर्षस्य चत्वारि नामानि पुंसि । (अग्रहण महीने के ४
 नाम है) तत्र सहाः सान्तः । (९) पौषमासस्य त्रीणि नामानि
 पुंसि । (१०) माघमासस्य द्वे नामनी पुंसि । (११) फाल्गु-
 नमासस्य पुंसि ।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे १ चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥
 २ वैशाखे माघवो राघो ३ ज्येष्ठे शुक्रः ४ शुचिस्त्वयम् ।
 आषाढे ५ श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्चः सः ॥ १६ ॥
 १ स्युर्नभस्य प्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।
 ७ स्यादाश्विन इषोऽध्याश्वयुजोऽपि स्यात् कार्तिके ॥ १७ ॥
 बाहुल्योर्जा कार्तिकिको ९ हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।
 १० वसन्ते पुष्पसमयः सुरभि ११ ग्रीष्म उष्मकः ॥ १८ ॥
 निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।
 स्त्रियां १२ प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ १३ शरत्स्त्रियाम् ।
 १४ षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

(१) त्रीणि चैत्रमासस्य (चैत्र के ३ नाम है) (२)
 वैशाखमासस्य त्रीणि नामानि पुंसि । (वैशाख के ३ नाम है)
 (३) द्वे ज्येष्ठस्य । (४) आषाढस्य द्वे नामनी । (आषाढ
 के २ नाम है) (५) श्रावणस्य त्रीणि नामानि पुंसि ।
 (६) भाद्रपदमासस्य चत्वारि नामानि पुंसि (७) आश्वि-
 नमासस्य त्रीणि नामानि पुंसि । (८) चत्वारि कार्तिकस्य ना-
 मानि पुंसि । (९) हेमन्त इत्येक ऋतुः, शिशिर इत्यपरः, स
 च पुत्रपुंसकलिङ्गः एकैकम् । (१०) वसन्तर्तः त्रीणि नामानि ।
 (११) समकं ग्रीष्मस्य । तत्र तपशब्दोऽकारान्तः । (१२) वर्षाया
 द्वे नामनी, प्रावृट् स्त्रियां, षान्तः । वर्षाशब्दः स्त्रियां बहुवचनान्तः ।
 (१३) शरदित्येक ऋतुः स स्त्रीलिङ्गो दकारान्तः । (१४) मार्ग-

१संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥२०॥

२मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो ३वर्षेण दैवतः ।

४दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः ५कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

६मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

७संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥२२॥

८अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥२३॥

स्याद्दर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।

१०मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥२४॥

शीर्षादिमासयुगलैः क्रमाद्धमन्ताद्या अमी ऋतवो भवन्ति । तत्र
 ऋतुशब्दः पुंसि । (ऋतुओं के नाम हैं) । (१) षट्कं वर्षस्य ।
 तत्र हायन् अस्त्रियाम् । समाः स्त्रियां बहुत्वे च । (२) मनुष्या-
 णाम् एकेन मासेन पितृणामेकोऽहोरात्रः । (३) मनुष्याणामेकेन
 वर्षेण देवानामेकोऽहोरात्रो भवति । (४) देवानां द्वे युगसह-
 स्रे ब्राह्मोऽहोरात्रो भवति । (५) ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ
 नृणां कल्पौ—स्थितिप्रलयकालावित्यर्थः । (६) दिव्यानां युगानां
 या एकसप्ततिरेकाधिका सप्ततिः तन्मन्वन्तरम् क्लीबे । (७)
 पञ्चकं प्रलयस्य सर्वे पुंसि (प्रलय के ५ नाम हैं) । (८) पापस्य
 द्वादश नामानि, तत्र पङ्कं पुंनपुंसकम्, पाप्मा नान्तः पुंसि । शेषाः
 क्लीबे । (पाप के १२ नाम हैं) । (९) पुण्यस्य पञ्च नामा-
 नि । षमोऽस्त्रियाम्, वृषः—पुंसि । शेषाः क्लीबे । (१०) हर्ष-

स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ।

१श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥२५॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।

शस्तं चाथ रत्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

३मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः ४शुभावहो विधिः ॥२७॥

५दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।

६हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं ७त्वादिकारणम् ॥२८॥

८क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं ९प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

स्य द्वादश नामानि । सुत्प्रोतो-स्त्रियाम् । मुच्छब्दो दान्तः । शर्म
नान्तं क्लीबे, शातमुखे अपि क्लीबे, शेषाः पुंसि । (१) द्वादश
कल्याणमात्रस्य । तत्र क्षेमशस्ते अस्त्रियाम् । (२) पापपुण्य-
शब्दौ तथा सुखादिशब्दाः श्वःश्रेयःशिवभद्रादयः शस्तान्ताः द्रव्ये-
विशेष्ये वर्तमानास्त्रिषु विशेष्यलिङ्गा इत्यर्थः । यथा—पापा—स्त्री ।
पापः पुमान्, पापं कुलमित्यादि । (३) पञ्च प्रशस्तवाचकानि
नियतलिङ्गानि । आद्ये द्वे स्त्रियाम् । प्रकाण्डम् अस्त्रियाम्, शेषौ
पुंसि । (४) शुभप्रदो विधिः—अयः पुंसि, अकारान्तः ।
(५) षट्कं प्राप्तनकर्मणः । नियतिः स्त्री, विधिः पुंसि । (६)
त्रयं हेतुमात्रस्य । हेतुः पुंसि शेषौ क्लीबे । (७) यत् आदि-
कारणम्—मुख्यं कारणम्, तत् निदानम् क्लीबे, उपादानकारणमिति
बाधत् । (८) त्रीणि आत्मनो नामानि । (९) द्वे प्रकृति-

१ विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः २ सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

३ जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।

४ प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

५ जातिर्जातं च सामान्यं ६ व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

७ चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः ॥ ४ ॥

अथ धीवर्गः ॥ ५ ॥

८ बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।

९ प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १ ॥

१० धीधारणावती मेधा संकल्पः १० कर्म मानसम् ।

तत्त्वस्य—मायाख्यस्य । प्रधानम्—क्लीबे, प्रकृतिः—स्त्रियाम् ।

(१) यः कालकृतो विशेषः सा 'अवस्था' इत्युच्यते । (२) स-

त्त्वं रजः तमः एते गुणाः प्रकृतेर्धर्माः एकैकम् । रजस्तमसी सान्ते ।

(३) जन्मनः षट् नामानि । जनुः सान्तम् । जनिः स्त्री । (४) प्रा-

णिनः षट् नामानि । प्राणिजन्मिशरीरिणो नान्ताः सर्वे च पुंसि ।

(५) षट्त्वादिजातेस्त्रीणि नामानि । जातिः स्त्रियाम्, शेमुषी क्लीबे,

(६) षट्त्वादिव्यक्तेर्दे नामनी स्त्रियाम् । (७) मनसः सप्त

नामानि । तत्र—चेतोमनसी सान्ते क्लीबे । हृद् दान्तं क्लीबम् ।

इति कालवर्गः ॥

(८) बुद्धेः चतुर्दश नामानि स्त्रियाम्, तत्र चित् दान्तः । संविद्

प्रतिपद् च दान्तः । (९) मेधायाः त्रीणि नामानि स्त्रियाम् । (१०) मनो-

१॥ अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च ।
 २ चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥
 ४ विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ।
 ५ अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ।
 सन्देहद्वापरो चाथ ॥ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
 ८ मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
 १० समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ ११ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥
 १२ संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
 अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥
 १३ मोक्षो धीर्ज्ञानमन्यत्र १४ विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

व्यापारस्य—सङ्कल्पाख्यस्य एकम् नाम पुंसि । (१) त्रीणि समा-
 ज्ञानस्य । (सावधानता के ३ नाम हैं) (२) द्वे नाम-
 नी मनसः संवादी तत्परतायाः । (सुखादिर्मे मनके लगे रहने के
 ३ नाम हैं) (३) चर्चादित्रयम् प्रमाणैरर्थपरीक्षणस्य ।
 (४) वासनायाः नामत्रयम् । (५) तर्कस्य त्रीणि नामानि ।
 (६) संशयज्ञानस्य चत्वारि । तत्र विचिकित्सा स्त्रियाम् । (७)
 निश्चयज्ञानस्य नामद्वयं पुंसि । (८) नास्तिकताया नामद्वयम् ।
 (९) द्वे नामनी परद्रोहचिन्तनस्य । (१०) द्वे सिद्धान्तस्य ।
 (११) अयथार्थज्ञानस्य—भ्रान्तिज्ञानस्य त्रयम् । (१२) दृष्ट-
 कम् अङ्गीकारस्य । तत्र संवित् आगूश्च स्त्रियाम्, शेषाः पुंसि ।
 (१३) मोक्षोपयोगिविबुद्धैरेकं नाम क्लीबे । (१४) शिल्पकलादिविबुद्धैरेकं

१मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।
 ३रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च ४हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
 ५कर्मैन्द्रियं तु पाय्वादि ६मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥
 ७तुवरस्तु कषायोऽस्त्री ८मधुरो ९लवणः १०कटुः ।
 ११तिक्तोऽम्लश्च १२रसाः १३पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥

नाम स्त्रीवे । (१) मोक्षस्य अष्टौ नामानि । तत्र मुक्तिः स्त्रिया, मोक्षापवर्गौ—पुंसि, शेषं क्लीबे । श्रेयः सान्तः । (२) अज्ञानमस्थ ग्रीणि नामानि । अज्ञानं क्लीबे, शेषौ—स्त्रियाम् । (३) रूपादि-विषयाणां त्रीणि नामानि पुंसि । (४) त्रयं चक्षुरादेरिन्द्रियस्य विषयि नान्तम् । (५) पायूपस्थादि कर्मैन्द्रियमुच्यते । आदिना वागादि । तदुक्तम्—पायूपस्थं पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसङ्ग्रहः । (६) एकं ज्ञानेन्द्रियाणाम् । तथाहि—मनः कर्णौ तथा नेत्रं रसना च त्वचा सह । नासिका चेति षट् तानि धीन्द्रियाणि प्रचक्षते । (७) द्वे कषायस्य । (दा कसाव के नाम हैं, जंसे हरे का) (८) एकं मधुररसस्य । (मीठा) (९) एकं लवणरसस्य (खारा) (१०) एकं कटुरसस्य । (कटुआ) (११) एकं तिक्तरसस्य । (तीता) (१२) एकम् अम्लरसस्य । (खट्टा) (१३) अमी तुवराद्याः षडपि रसमात्रे वर्तमानाः पुंसि, तद्वत्सु—रसवत्सु वर्तमानास्त्रिषु वाच्य-

१विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
 २आमोदः सोऽतिनिर्हारी ३वाच्यल्लिङ्गत्वमागुणात् ॥
 ४समाकर्षी तु निर्हारी ५सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
 इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी ६मुखवासनः ॥ ११ ॥
 ७पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्रं ८स्यादामगन्धि यत् ।
 ९शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥
 अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ।
 १०हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषः ११त्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
 १२कृष्णो नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

लिङ्गा इत्यर्थः । (१) परिमलः पुंसि एकम्—मनोहरस्य गन्धस्य ।
 (ह्रस्व) (२) आमोदः—पुंसि एकम्—अत्यन्तमनोहरस्य परिम-
 लस्य । (रुह) (३) वाच्यमाणाद्गुणशब्दात्प्राक् वाच्यलिङ्गत्वम्—
 त्रिलिङ्गत्वम् । (४) द्वे दूरनिपातिनो गन्धद्रव्यस्य । (५) चत्वारि
 शोभनगन्धयुक्तस्य । (६) मुखवासनताम्बूलादेः द्वे नामनी
 त्रिषु । (पान के मसाले के २ नाम हैं) (७) दुर्गन्धस्य द्वे
 नामनी त्रिषु । (बदबू के २ नाम हैं) (८) अपकर्मासादिग-
 न्धस्य द्वे त्रिषु लिङ्गेषु । (कच्चे मांसकी गन्ध के २ नाम हैं)
 (९) त्रयोदश शुक्लवर्णस्य । (सफेद उजले के १६ नाम हैं)
 (१०) पीतमिश्रशुक्लस्य त्रीणि—त्रिषु । (११) द्वे ह्रस्वद्वलस्य ।
 (१२) कृष्णवर्णस्य सप्त नामानि त्रिषु लिङ्गेषु । (काले के ७ नाम

१ पीतो गौरो हरिद्रामः २पालाशो हरितो हरित् ॥१४॥
 ३लोहितो रोहितो रक्तः ४शोणः कोकनदच्छविः ।
 ५अव्यक्तरागस्वरुणः ६श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
 ७श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
 ८कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥
 १०चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे ।
 ११गुणे शुक्लादयःपुंसि १२गुणिलिङ्गास्तुतद्वति ॥१७॥
 इति धीवर्गः ॥ ५ ॥

अथ शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

१३ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणवाणी सरस्वती ।

हे) (१) पीतस्य हरिद्रामस्य त्रीणि त्रिषु लिङ्गेषु । (पीले के ३ नाम हैं) (२) हरितवर्णस्य त्रीणि त्रिषु । (हरे के ३ नाम हैं) (३) त्रीणि रक्तवर्णस्य नामानि त्रिषु । (लाल के ३ नाम हैं) (४) अव्यन्तरक्तस्य द्वे नामनी त्रिषु । (गहरालाल के २ नाम हैं) (५) ईषदक्तस्य द्वे त्रिषु । (गुलाबी के २ नाम हैं) (६) श्वेतरक्तस्य नामद्वयम् । (७) धूसराखणवर्णस्य द्वे । (८) कृष्णमिश्रलोहितवर्णस्य त्रयम् । (९) पिङ्गलवर्णस्य षट्कम् । (१०) षट्कं कर्बुरस्य विचित्रवर्णस्येत्यर्थः । (चितकबरेके ६ नाम हैं) (११) शुक्लादयः गुणे-गुणमात्रे वर्तमानाः पुंसि । (१२) तद्वति-गुणवति वस्तुनि वर्तमाना गुणिलिङ्गाः-अभिधेयलिङ्गाः । इति धीवर्गः ।
 (१३) सरस्वत्याः सप्त नामानि स्त्रियाम् ।

१ व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥
 २ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छा ३ स्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।
 ४ तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं ५ क्रिया वा कारकान्विता ॥
 ६ श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु ७ तद्विधिः ।
 ८ स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ९ ॥ ३ ॥
 १० शिच्चेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारः ११ प्रणवौ समौ ।

(१) षट् भाषणस्य। तत्र उक्तिः स्त्रियाम्। व्याहारः पुंसि। शेषाः क्लीबे।
 (बोळने के ६ नाम हैं) (२) अपभ्रंशस्य द्वे नामनी पुंसि। (३) शास्त्रे
 व्याकरणादौ यो वाचकः स शब्द उच्यते। (४) तिङ्सुबन्तचयः—
 तिङन्तसुबन्तपदसमूहो वाक्यम्। यथा—तिङन्तचयः—‘पचति भवति’।
 सुबन्तचयः—‘प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्’ इत्यादि। (५) का-
 रकान्विता—कारकैः सम्बद्धा क्रिया वाक्यमुच्यते। यथा—देव-
 दत्त गामभिरक्ष शुक्लदण्डेन। (६) चत्वारि वेदस्य नामानि।
 तत्र श्रुतित्रयीशब्दौ स्त्रियाम्। आम्नायः पुंसि। (७) तद्वि-
 धिः—वैदिको विधिर्यागादि धर्म इत्युच्यते। (८) वेदत्रयस्य
 प्रत्येकं नामैकैकम्। तत्र ऋक् चान्तः स्त्री, साम—नान्तः क्लीबे, यजुः
 पान्तः क्लीबे। (९) त्रयो इति वेदत्रयस्यैकं नाम स्त्रियाम्।
 (१०) शिन्ना कल्पो व्याकरणमित्यादि वेदस्याङ्गं ज्ञेयम्। शिन्ना
 कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषा गतिः। छन्दोविचितिरित्येष षट्-
 ङ्गो वेद उच्यते। (११) द्वे प्रणवस्य पुंसि।

१ इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः २ स्वराः ॥ ४ ॥
 ३ आन्वीक्षिकी ४ दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।
 ५ आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं ६ पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥
 ७ प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका ८ प्रहेलिका ।
 ९ स्मृतिस्तु धर्मसंहिता १० समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥
 ११ समस्या तु समासार्था किंवदन्ती १२ जनश्रुतिः ।
 १३ वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः १४ ॥ ७ ॥

(१) इतिहासस्य द्वे नामनी । तत्र पुरावृत्तं क्रीडे । (२) उदा-
 त्तः, अनुदात्तः, स्वरित इति त्रयः स्वराः । (३) आन्वीक्षिकी-
 त्येकं तर्कविद्यायां गौतमादिप्रणीतायाम् । (४) दण्डनीतिरर्थ-
 शास्त्रे । (५) उपलब्धार्था—सत्यार्थविषयिणी कथा आख्यायिका ।
 (सञ्जी कहानी) (६) यत्पञ्चलक्षणं तत्पुराणमुच्यते, यथा—
 सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव
 पुराणं पञ्चलक्षणम् । (७) प्रबन्धस्य—वाक्यविस्तरस्य या कल्पना
 सा कथा, एकं नाटकरामायणादेः । (८) द्वे प्रहेलिकायाः । (पहेली
 बुझौवल के २ नाम हैं) (९) मन्वादिधर्मशास्त्रस्य द्वे नामनी ।
 (मन्वादिधर्मशास्त्र के २ नाम हैं) (१०) द्वे सङ्ग्रहस्य तत्र स-
 माहृतिः स्त्रियाम् । (सङ्ग्रहग्रन्थ के २ नाम हैं) (११) सम-
 स्यायाः द्वे नामनी स्त्रियाम् । (१२) द्वे नामनी लोकप्रवादस्य ।
 (१३) समाचारस्य चत्वारि नामानि । आद्यौ द्वौ स्त्रियाम्, अन्त्यौ
 पुंसि । (हाल चाल के ४ नाम हैं) (१४) षट्कं नाम्नः ।

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।

१ हूतिराकारणाऽऽह्वानं २ संहूतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

३ विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु ४ वाङ्मुखम् ।

५ उपोद्धात उदाहारः ६ शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

७ प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च ८ प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

९ मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ १० मिथ्याभिशासनम् ॥

अभिशापः प्रणादस्तु ११ शब्दः स्यादनुरागजः ।

१२ यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः १३ स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥

१४ आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्धुष्टं १५ तु घोषणा ।

१६ काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥

(१) त्रयम् आह्वानस्य । (२) या बहुभिः कृता हूतिः सा संहूतिः एकम् । (३) द्वे ऋणादिविवादस्य पुंसि । (मुकदमा के २ नाम हैं) (४) द्वे वचनारम्भस्य । (५) द्वे वक्ष्यमाणा-
र्थोपयोग्यार्थवर्णनस्य । (६) द्वे शपथस्य । (दो कसम के नाम हैं) (७) त्रयं प्रश्नस्य । तत्र पृच्छा स्त्रियाम् । (सवाल के ३ नाम हैं) (८) द्वे प्रतिवचनस्य स्त्रीवे । (जवाब के २ नाम हैं) (९) द्वे मिथ्याभियोगस्य । (झूठा मुकदमा के २ नाम हैं) (१०) द्वे मुरापानादिमिथ्यापापोद्धावनस्य । (झूठे कलह के २ नाम हैं) (११) अनुरागजः—गुणानुरागोत्थः शब्दः प्रणादः
इत्युच्यते एकम् । (१२) त्रयं कीर्तः । (१३) चत्वारि स्तुतेः । (१४) द्विवारं त्रिवारं चोक्तम् आम्रेडितमुच्यते । (१५) द्वे उच्चै-
र्घोषस्य । तत्र घोषणा स्त्रियाम् । (१६) भीतिशोकादिना विकृतस्य

१ अवर्णाऽऽक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥१३॥

२ पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सनं ३ त्वपकारगीः ।

४ परः सनिन्द उपालम्भस्तत्रस्यात्परिभाषणम् ॥१४॥

तत्र ५ त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

६ स्यादाभाषणमालापः ७ प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥१५॥

८ अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः ९ परिदेवनम् ।

१० विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो ११ भाषणं मिथः ॥१६॥

१२ सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु १३ निहवः ।

१४ चोद्यमाक्षेपाभियोगौ १५ शापाक्रोशौ दुरेषणा ।

शब्दविशेषस्य एकं नाम स्त्रियाम् । (१) निन्दाया दश नामानि ।

अद्याः षट् पुंसि । त्रयः स्त्रियाम् । गर्हणं क्लीबे । (२) द्वे निष्ठुर-

भाषणस्य । (३) 'घातयिष्यामि' इत्यादिभयदर्शकवाक्यस्य द्वे ।

(४) निन्दायुक्तभाषणस्यैकम् । यथा—बन्धकीसुतस्य तवोचितमेवेद-

मिति । (५) परस्त्रीपुरुषसंयोगेन निमित्तेन य आक्रोशस्तत्र आक्ष-

रणेत्येकम् क्लीबमपि । (६) द्वे अन्योन्यसम्बोधनपूर्वकभाषणस्य ।

(७) अनर्थकवचनस्य एकम् । (८) द्वे बहुशो भाषणस्य ।

(९) द्वे रोदनपूर्वकभाषणस्य । (१०) द्वे अन्योन्यविरुद्धभाषणस्य ।

(११) परस्परं भाषणस्यैकम् । (१२) द्वे सुभाषितस्य । (१३)

द्वे गोपनकारिवचनस्य । (१४) चोद्यादित्रयमद्भुतप्रश्नस्य । (१५) शा-

११ अस्त्री १ चाटुचटुश्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकत्थनम् ।
 २ सन्देशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १७ ॥
 ४ रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या ९ तु शुभात्मिका ।
 ६ अत्यर्थमधुरं सान्त्वं सङ्गतं ० हृदयङ्गमम् ॥ १८ ॥
 ८ निष्ठुरं परुषं ९ ग्राम्यमश्लीलं १० सूनुतं प्रिये ।
 सत्येऽथ ११ सङ्कुलकिलष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 १२ लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं १३ त्वरितोदितम् ।
 १४ अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं १५ स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 १६ अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं १७ तु मृषार्थकम् ।

पादित्रयं शापवचनस्य । (१) चाटु इत्यादि त्रयं प्रेम्णा मिथ्या-
 माषणस्य । (२) द्वे दूतादिमुखेन सन्दिश्यमानवचनस्य । (३)
 अतः परं वक्ष्यमाणाः वाग्भेदाः रुशत्यादयः सम्यगन्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः ।
 (४) द्वे अकल्याणवचनस्य । (तीखे बूरे वचन के २ नाम है)
 (५) द्वे शुभवचनस्य । (६) सान्त्ववचनस्यैकम् त्रिषु । (ठाठ-
 स देने का १ नाम है) (७) द्वे युक्तिवचनस्य । (८) द्वे
 कठोरवचनस्य । (९) द्वे अश्लीलवचनस्य । (गाली गलौज
 आदि के २ नाम है) (१०) प्रियसत्यवचनस्यैकम् त्रिषु ।
 (११) त्रयं परस्परविरुद्धार्थवचनस्य त्रिषु । (१२) द्वे लुप्तवर्ण-
 पदस्य वचसः नामनी त्रिषु । (१३) शीघ्रोच्चारितवचसो द्वे नामनी
 त्रिषु । (१४) सनिष्ठीवं लालायुक्तं तदम्बूकृतमुच्यते । (१५) य-
 दनर्थकम्—अथ शून्यं तदबद्धं स्यात् एकम् । (१६) द्वे वक्तुमनर्हस्य
 वचसः । (१७) मिथ्यावचनस्यैकं त्रिषु ।

१० सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं २ भणितं रतिकूजितम् ।

३० श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ।

अथ ४ म्लिष्टमविस्पष्टं ५ वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

६ सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ।

७ शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ॥ २२ ॥

स्वाननिर्घोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ।

आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ २३ ॥

८ स्वनिते वक्ष्यपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ।

१० निक्काणो निक्कणः काणः कणः कणनमित्यपि ॥ २४ ॥

११ वीणायाः कणिते १२ प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ।

(१) द्वे सोपशासवचनस्य । (२) द्वे रतिसमयकूजितस्य नामनी त्रिषु ।

(३) श्राव्यादि पञ्च स्पष्टवचनस्य । (स्पष्टवचन के ५ नाम

है) (४) द्वे द्वे अव्यक्तवचनस्य । (अस्पष्टवचन के २ नाम है)

(५) द्वे असत्यवचनस्य । (६) चत्वारि सत्यस्य (सत्यवचन

के ४ नाम है) (७) अमूनि सत्यादीनि चत्वारि, तद्वति—सत्या-

दिगुणवति पुरुषादी वर्तमानान्येव त्रिषु । (८) सप्तदश शब्दमा-

त्रस्य (शब्द के १७ नाम है) (९) वक्ष्यपर्णानां शब्दे 'मर्मरः'

इत्येकम् । (१०) एकं भूषणध्वनेः । (गहने की झनकार का १

नाम है) (११) वीणादिध्वनेः पञ्च । (१२) प्रादेरुपसर्गात् ये

प्रकाणः प्रकण इत्यादयस्ते वीणाया एव कणिते नान्यत्र ।

१कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां २वाशितं रुतम् ॥२५॥

स्त्री ३प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने ४गीतं गानमिमे समे ।

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

अथ नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

१निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

२काकली तु कले सूक्ष्मे ३ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलो मन्द्रस्तु ४गम्भीरे ५तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥२॥

६नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।

७स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥

८समन्वितलयस्त्वेकतालो ९वीणा तु वल्लकी ।

विपश्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥३॥

(१) कोलाहलस्य द्वे नामनी । (हौरा के २ नाम है) (२) पक्षिध्वनेः

एकम् । (३) प्रतिध्वनेः द्वे नामनी । तत्र प्रतिश्रुत् क्रियाम् ।

(४) द्वे गायनस्य क्लीबे । इति शब्दादिवर्गः ॥

(१) सप्तस्वराणामेकैकम् । (२) एकं सूक्ष्मध्वनेः ॥ क्रियाम् ।

(मधुरध्वनिका १ नाम है) (३) अव्यक्तमधुरध्वनेः एकम्

त्रिषु । (४) गम्भीरध्वनेरेकम् । (५) अत्युच्चैर्ध्वनेरे-

कम् कल—मन्द्र—तार इति त्रयः त्रिषु लिङ्गेषु ।

(६) गीतवाद्यलयसाम्यस्य एकम् पुंसि । (७) वीणायाः त्रीणि

नामानि क्रियाम् (वीणा के ३ नाम है) (८) सप्ततन्त्रीयुताया

१ ततं वीणादिकं वाद्यमा२नद्धं मुरजादिकम् ।
 ३ वंशादिकं तु सुषिरं ४ कांस्यतालादिकं घनम् ॥४॥
 ५ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ।
 ६ मृदङ्गा मुरजा ७ भेदास्त्वङ्क्यालिङ्गचोर्ध्वकास्त्रयः ॥५॥
 स्याद्यशः ८ पटहो ढक्का ९ मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।
 १० आनकः पटहोऽस्त्री ११ स्यात्कोणो वीणादिवादनम् । ६।
 १२ वीणादण्डः प्रवालः स्यात्स्क १३ कुभस्तु प्रसेवकः ।

वीणाया एकम् (सितार का १ नाम है) । (१) यत् वीणादिकं
 वाद्यं तत्तत्तमुच्यते । (२) यन्मुरजादिकं मृदङ्गादिकं तत् 'आनद्धम्'
 इत्युच्यते । (३) वंशादि वाद्यस्यैकं—क्लीबे । (अलगोजा—घंशी
 का नाम है) (४) कांस्यतालादेरेकं नाम क्लीबे । (५) चतु-
 र्विधवाद्यमात्रस्य त्रीणि क्लीबे । (६) द्वे मृदङ्गस्य । (७) वा-
 द्यभेदस्यैकैकम् । तथाहि—“हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्व-
 कः । आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छसमानः परिकीर्तितः” इति । (८) य-
 शःपटहस्य द्वे नामनी । (नगारा के २ नाम है) (९) त्रयं
 मेर्याः । मेरी स्त्रियाम् । शेषी पुंसि । (१०) द्वयं पटहस्य, तत्र
 पटहः क्लीबपुंसोः । (तासा के २ नाम है) (११) धनुराकृतेः
 वीणावादनसाधनस्य द्वे । (सारङ्गी बजाने का धनुषाकारडण्डा)
 (१२) वीणादण्डस्य द्वे नामनी । (१३) द्वे वीणादण्डादधो दारु-

१कोलम्बकस्तु कायोऽस्याऽपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

३वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझझराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च ४नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

५विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

६तालः कालक्रियामानं लयः ७साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

८ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

९तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

१०भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारीपुरुषो ११नाट्योक्तौ १२गणिकाऽञ्जुका ११

१३भगिनीपतिरावुत्तो १४भावो विद्वानथावुकः ।

मयं भाण्डं चर्मणाच्छाद्यते तस्य । (१) तन्त्रीहीनवीणाशरीरस्यै-
कं पुंसि । (विना तार चढ़ा वीणा का १ नाम है) (२) यत्र
वीणाप्रान्ते तन्त्र्यो निबध्यन्ते तस्यैकम् । (३) वाद्यविशेषाणामे-
कैकम् । (४) नर्तक्याः द्वे नामनी । (नाचने वाली के २ नाम
हैं) (५) विलम्बितनृत्यगीतवाद्यं तत्त्वम् । द्रुतं नृत्यगीतादिः—
ओषः । मध्यं नृत्यगीतादि-घनमित्युच्यते । (६) तालस्यैकं ना-
म । (७) एकं गीततन्त्रीलयस्य । (८) षट्कं नृत्यस्य । तत्र
ताण्डवम् अस्त्रियाम् । (नाचने के ६ नाम हैं) (९) त्रयम् नृत्य-
गीतवाद्यस्य । (नाचना गाना और बजाना इन तीनों के समुदाय
के २ नाम हैं) (१०) त्रयम्—स्त्रीवेषधारिनर्तकस्य । (११) ना-
ट्योक्तौ—नाट्यप्रकरणे अधिकारोऽयम्, प्रागङ्गहारात् । (१२) नाट्यो-
क्तौ—गणिका 'अञ्जुका' ज्ञेया । (१३) नाट्योक्तौ—भगिनीपतिः—
'आवुत्तः'—इत्युच्यते । (१४) नाट्य-विद्वान्—'भावः' इति ।

- १जनको युवराजस्तु २कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥
 ३राजा भट्टारको देवस्तत्सुता ४भर्तृदारिका ।
 ५देवी कृताभिषेकायामितरासु तु ६भट्टिनी ॥ १३ ॥
 ७अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु ८राष्ट्रियः ।
 ९अम्बा माताथ बाला १०स्याद्वासूरार्यस्तु ११मारिषः १४
 १२अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा १३निष्ठानिर्वहणे समे ।
 १४हण्डे हञ्जे हलाऽऽह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥
 १५अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो १६व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।
 १७निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ॥ १६ ॥

(१) नाट्ये पिता—‘आवुकः’ इति कथ्यते । (२) नाट्ये—युवराजः—कुमारः—
 ‘भर्तृदारकः’ इति चोच्यते । (३) नाट्योक्तौ राज्ञः द्वे । (४) ना-
 ट्योक्तौ राजपुत्र्याः एकम् । (५) नाट्योक्तौ—राष्ट्रियः एकम् ।
 (६) इतरासु राज्ञीषु भट्टिनीत्येकम् । (७) नाट्योक्तौ—नाहं
 वध्यः इत्यादिप्रार्थनायाम्—‘अब्रह्मण्यम्’ इत्येकं नाम । (८) ना-
 ट्योक्तौ—राजश्यालस्य एकम् । (९) नाट्योक्तौ—एकं मातुः ।
 (१०) बाला वासु इति द्वे कुमार्याः नाट्योक्तौ । (११) नाट्यो-
 क्तौ—मान्यस्य एकम् । (१२) ज्येष्ठभगिन्या एकम् । (१३) ना-
 ट्योक्तौ—निर्वहणाख्यस्य सन्धेः द्वे । तत्र निष्ठा स्त्रियाम्, निर्वहणं
 क्लीबे । (१४) नीचां प्रत्याह्वाने हण्डे इत्येकम् । चेटीं प्रत्याह्वाने
 ‘हञ्जे’ इत्येकम् । सखीं प्रत्याह्वाने हला इति । अमूर्ति त्रीणि अव्य-
 यानि । (१५) द्वे नृत्यविशेषस्य । (१६) द्वे हस्तादिभिर्मनोग-
 तार्थप्रकाशनस्य । (१७) अङ्गेन निर्वृत्तं अविक्षेपादि आङ्गिकम् ।

१ शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः २ शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

३ उत्साहवर्धनो वीरः ४ कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो ५ हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च बीभत्सं ६ विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

७ विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ८ ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयङ्करं प्रतिभयं रौद्रं ९ तूग्रममी १० त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश ११ दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

१२ विकारो मानसो भावोऽनुभावो १३ भावबोधकः ॥ २१ ॥

१४ गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो १५ मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

सत्वेन—अन्तःकरणेन निष्पन्नं स्वेदरोमाब्जादि सात्विकम् । द्वयं
त्रिषु लिङ्गेषु । (१) शृङ्गारादीनाम् अष्टानां रसानामेकैकम् ।
(२) त्रयं शृङ्गारस्य । (३) वीररसस्य द्वे नामनी । (४) क-
रुणरसस्य सप्त । (५) त्रीणि हास्यरसस्य । (६) द्वे बीभत्सर-
सस्य त्रिषु लिङ्गेषु । (७) अद्भुतरसस्य चत्वारि नामानि त्रिषु ।
(८) नवकं भयानकस्य । (९) द्वे रौद्रस्य । (१०) अमी अ-
द्भुतादय उग्रान्ताश्चतुर्दश शब्दाः तद्वति त्रिषु वाच्यलिङ्गाः । (११)
षट्कं भयस्य । (१२) मनोविकारस्य एकम् । (१३) चित्तविका-
रप्रकाशकस्य कटाक्षादेः एकम् । (१४) त्रयं गर्वस्य पुंसि । (१५) मा-

- १४४ दपोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ।
 २ अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
 ३ रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ।
 ४ मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा साऽपत्रपान्यतः ॥ २३ ॥
 ५ क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्याऽतु परस्य विषये स्पृहा ।
 ६ अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 ७ वैरं विरोधो विद्वेषो मन्यु १० शोकौ तु शुक्लियाम् ।
 ११ पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 १२ क्रोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रूढक्रुधौ स्त्रियौ ।
 १३ शुचौ तु चरिते शीलमुन्माद १४ चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

नस्य द्वे । गर्वादयः पञ्चापि पर्याया इति युक्तं भाति । (१) द-
 पोऽदि षट्कं मदस्य । (घमण्ड के ६ नाम है) (२) अनादर-
 स्य नव नामानि । तत्र रीढादयः क्लीबे (३) पञ्च लज्जायाः ।
 स्त्रियाम् । (४) सा लज्जा अन्यतः—परस्मात् चेद् ‘अपत्रपा’
 इति एकम् । (५) क्षमायाः द्वे । (६) परकीयधनापहरणे-
 च्छाया एकम् स्त्रियाम् । (७) द्वे पराभ्युदयासहनस्य (८) गु-
 णेष्वपि दोषारोपः असूया एकम् । (९) त्रयं वैरस्य । (१०) त्रयं
 शोकस्य, तत्र शुक् चान्तः स्त्रियाम् । (११) त्रयं पश्चात्तापस्य ।
 (१२) सप्तकं क्रोधस्य । तत्र रूढ चान्तः स्त्रियाम् । क्रुध चान्तः स्त्रि-
 याम् । शेषाः शब्दाः पुंसि । (१३) शुद्धचरितस्यैकम् क्लीबे ।
 (१४) द्वे चित्तभ्रमस्य (पागलपन के २ नाम हैं)

१प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ॥ २७ ॥
 इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं ३लालसा द्वयोः ।
 ४उपाधिर्ना धर्मचिन्ता ५पुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता ६स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ७ ।
 ८उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्स ९वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥
 १०कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।
 कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं ११प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥
 १२कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।
 स्त्रीणां १३विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥
 हेलालीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

(१) पञ्च प्रेम्णः । तत्र प्रेमशब्दः पुंसि क्लीबे च नान्तः, प्रियता स्त्रियाम् । (२) द्वादश स्पृहायाः । (३) एकम् अतिप्रीतेः स्त्रीपुंसयोः । (४) द्वे धर्मचिन्तनस्य, तत्र उपाधिः पुंसि । (५) द्वे सनःपोहायाः । तत्राधिः पुंसि । (६) त्रयं स्मरणस्य । तत्राध्यानं क्लीबे । (७) द्वे उत्कण्ठायाः स्त्रियाम् । (८) द्वे उत्साहस्य । (९) अत्यन्ताध्यवसायस्यैकम् क्लीबे । (१०) नव शाठ्यस्य, तत्र कपटोऽस्त्रियाम् । छद्म नान्तं क्लीबे । शेषं सुगमम् । (११) द्वे अनवधानतायाः, (असावधानी के २ नाम हैं) (१२) चत्वारि कौतुकस्य क्लीबे । (१३) शृङ्गाररससमुद्भूताः स्त्रीणां क्रियाः—चेष्टाः

१द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥
 २व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च ३क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।
 ४घर्षो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥
 ६अवहित्थाऽऽकारगुप्तिः समौ ७संवेगसंभ्रमौ ।
 ८स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः ९समनाक्स्मितम् ॥
 मध्यमः १०स्याद्विहसितं ११रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।
 १२क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु १३त्रिषुजृम्भणम् ॥ ३५ ॥
 १४विप्रलम्भो विसंवादो १५रिङ्गणं स्खलनं समे ।

विलासादिकाः षट् अमी हावा उच्यन्ते एकैकम् । (१) नामषट्कं
 क्रीडामात्रस्य । तत्र केलिः पुंसि । (उपहास—खिलवाड के ६
 नाम है) (२) त्रयं स्वरूपाच्छादनस्य । (बहाना करने के ३
 नाम है) (३) त्रयं बाललीलायाः । (लडकपन के खेल
 के ३ नाम हैं) (४) त्रयं स्वेदस्य । (पसीने के ३ नाम हैं)
 (५) मूर्च्छायाः द्वे । (६) आकारगोपनस्य द्वे । (७) द्वे
 हर्षादिना कर्मसु स्वरणस्य । (८) अमर्षजनकहासस्य एकम् ।
 (उपहासका १ नाम है) (९) ईषद्धासस्य एकम् क्लोबे ।
 (मुसकाने का १ नाम है) (१०) एकम् मध्यमहासस्य ।
 (११) द्वे रोमोद्गमस्य । (१२) त्रीणि रुदितस्य । (रोने के ३
 नाम है) (१३) द्वे जृम्भिकायाः । (जंभाई के २ नाम है) तत्र
 जृम्भस्त्रिषु । (१४) द्वे वञ्चनायुक्तभाषणस्य । (ठगपने से बात
 करने के २ नाम है) (१५) द्वे स्वभर्मादिश्चलनस्य, पिच्छिलादौ

१स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥३६॥
 २तन्द्री प्रमीला ३भ्रुकुटिभ्रूकुटिभ्रूकुटिः स्त्रियाम् ।
 ४अदृष्टिः स्यादसौम्येऽदृष्टिः संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥३७॥
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ ६वेपथुः ।
 कम्पोऽथ ७क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥
 इति नाट्यवर्गः ॥ ७ ॥

अथ पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

८अधोभुवनपातालं बलिसद्य रसातलम् ।
 नागलोकोऽथ ९कुहरं शुषिरं विवरं बिलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

पतनस्य, बालानां हस्तपादगमनस्य वेति मतत्रयम् । (१) पञ्च-
 कं निद्रायाः । (सोने के ५ नाम हैं) (२) द्वे तन्द्रायाः । (तन्द्रा
 हरारत के २ नाम हैं) (३) त्रयं क्रोधादिजनितभूलतायाः ।
 (४) क्रूरदृष्टेः एकम् स्त्रियाम् । (टेढी नजरका १ नाम है) (५)
 स्वभावस्य पञ्च नामानि । तत्र संसिद्धिप्रकृती—स्त्रियाम् । (६)
 कम्पस्य द्वे नामनी । (७) उत्सवस्य पञ्च नामानि । सर्वे पुंसि ।
 (जलसा-उत्सव के ५ नाम हैं) इति नाट्यवर्गः ।

(८) पातालस्य पञ्च नामानि । तत्र नागलोकः पुंसि । शेषाः
 क्लीबे, बलिसद्य नान्तम् । (९) बिलस्य छिद्रमात्रस्य एकादश
 नामानि । तत्र वपा स्त्रियाम्, शुषिरस्त्रियामिकारान्तः, शेषाः

१ गतावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 ३ अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
 ४ ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ ३ ॥
 ५ विष्वक्संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वराः ।
 ६ शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ ऋगोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्सः ११ स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
 १२ अलगर्दो जलव्यालः समौ १३ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
 १४ मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो १५ मुक्तकञ्चुकः ।
 १६ सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः ॥ ६ ॥

क्लीबे (१) भुवि यत् श्वभ्रं तत्र गर्तोऽवट इति द्वयम् ।
 (२) एकं सरन्ध्रे वस्तुनि । (३) पञ्चकमन्धकारस्य । तत्र
 अन्धकारोऽस्त्रियाम्, शेषाः क्लीबे । तमस् सान्तः क्लीबे ।
 (४) एकं गाढान्धकारस्य क्लीबे । (५) क्षीणान्धकार-
 स्यैकं क्लीबे । (६) सर्वतो व्याप्तस्य तमस एकम् ।
 (७) द्वे नागानाम् । (८) नागानामीशस्य द्वयम् । (९) नागरा-
 जस्य द्वे नामनी । (१०) द्वे तिलित्सास्यसर्पभेदस्य । (११)
 त्रयम् अजगरस्य । (अजगर के ३ नाम हैं) (१२) द्वे जलस-
 र्पस्य । (१३) द्वे द्विमुखसर्पस्य । (दुमुहां सांप के २ नाम हैं)
 (१४) द्वे खट्वाकारचित्रसर्पस्य । (१५) त्यक्तकञ्चुकस्य द्वे नाम-
 नी । (१६) पञ्चविंशतिः सर्पस्य । प्रक्षिप्तैः सह त्रयस्त्रिंशत् ।
 तत्र चक्रि-फणि-भोगि-कञ्चुकि-कुण्डलिनो नान्ताः पुंसि । गूढपाप्
 दकारान्तः । चक्षुश्रवाः-सान्तः ।

आशीविषो विषधरश्चकी व्यालः सरीसृपः ।
 कुण्डली गूढपाचक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 *लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।
 *कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ।
 *अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरस्यहिदंष्ट्रिका ।
 ३त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि ४ स्फटायां तु फणा द्वयोः ।
 समौ ९कञ्चुकनिर्मोकौ ६द्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥
 पुंसि क्लीबे च ७काकोलकालकूटहलाहलाः ।
 सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥
 दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।
 ८विषवैद्यो जाङ्गुलिको ९व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ॥ ११ ॥
 इति पातालभोगिवर्गः ॥ ८ ॥

(१) सर्पशरीरस्य एकम् । (२) विषपूर्णदंष्ट्रायाः द्वे । (सांप की
 विषैली दाढ के २ नाम हैं) (३) यद् विषास्थ्यादि अहिभवं
 तत्, 'आहेयम्' इत्युच्यते एकम् । (४) फणायाः द्वे । (फन के
 २ नाम हैं) (५) द्वे सर्पत्वचः । (सांप के केचुली के २ नाम
 हैं) (६) त्रयं विषमात्रस्य । (विष जहर के ३ नाम हैं)
 (७) काकोलाद्याः नव स्थावरविषभेदाः । तत्र काकोलादित्रयं कु-
 णपुंसोः । (८) द्वे विषहारवैद्यस्य (९) द्वे सर्पग्राहिन्यः ।

अथ नरकवर्गः ॥ ९ ॥

१स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।
 २तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ ११ ॥
 संघातः कालसूत्रं चेत्याद्याः ३सत्त्वास्तु नारकाः ।
 प्रेताः ४वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥
 ६विष्टिराजूः कारणा तु ७यातना तीव्रवेदना ।
 ८पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥
 स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

गारुडी के २ नाम है) इति पातालभोगिवर्गः ॥

(१) चत्वारि नरकस्य । तत्र दुर्गतिः स्त्रियाम् । (२) नरकभेदानां प्रत्येकं पृथक् पृथक् नाम । 'अवीचि' इति च्छेदः, स च पुंसि । (३) नरके भवाः सत्त्वाः नारकाः प्रेताश्चेतिद्वयम् नरकवासिनां जन्तूनाम् । (४) एकं वैतरणीनद्याः । (५) द्वयम् अलक्ष्याः । (दुर्गति के २ नाम है) (६) नरके इठात् प्रक्षेपस्य द्वे । (नरक मे ढकलने के २ नाम हैं) (७) त्रयं नरकपीडायाः । (८) नव दुःखस्य । अत्र केचित्—पीडादि चतुष्कं मनःपीडायाः । आमनस्यादि द्वयं वैमनस्यस्य । कष्टादित्रयं शरीरपीडायाः । इति भेदमाहुः । एषां मध्ये यददुःखादिकं भेद्यगामि विशेष्यवृत्ति तत् त्रिषु । इति नरकवर्गः ॥

अथ वारिवर्गः ॥ १० ॥

१ समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
 उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः ।
 तस्य प्रभेदाः २ क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥
 ३ आपः स्त्री भूमिर्न वावार्नि सलिलं कमलं जलम् ।
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥
 कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बु शंवरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे ४ आप्यमम्मयम् ।
 ५ भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
 ६ महत्सूलोलकल्लोलौ स्यादाव्वर्तोऽम्भसां भ्रमः ।

(१) पञ्चदश समुद्रमात्रस्य । (समुद्र के १५ नाम हैं)
 (२) समुद्रभेदानामेकैकम् पुंसि । (३) सप्तविंशतिर्जलस्य । तत्र
 अपः स्त्रियां बहुत्वे च नित्यम् । वाः रेफान्तः । पयोऽम्भः पाथोऽर्णः-
 शब्दाः सान्ताः क्लीबे । घनरसः पुंसि । शेषाः क्लीबे । (४) द्वे
 जलविकारस्य त्रिषु । (बर्फ, शरबत आदि के २ नाम हैं)
 (५) चत्वारि तरङ्गस्य । तत्र भङ्गतरङ्गौ पुंसि । ऊर्मिर्वीचिशब्दौ
 स्त्रियां पुंसि च । (लहर, तरङ्ग के ४ नाम हैं) (६) द्वयम्
 महातरङ्गस्य । (६) एकं जलावर्तस्य ('चकोर'—पानी के घुमने

१पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

२चक्राणि पुटभेदाः स्युर्ध्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

३कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

४पारावारे परार्वाची तीरे ५पात्रं तदन्तरम् ।

६द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

७तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।

९निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

१०जलोच्छवासाः परीवाहाः ११कूपकास्तु विदारकाः ।

१२नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां १३नौस्तरणिस्तरिः १०

का १ नाम है) (१) चत्वारि जलबिन्दूनाम् । तत्र पृषत् क्लीबे, बिन्दुपृषती पुंसि । विप्रुट् स्त्री । (२) चत्वारि यानि चक्राकारेण जलानि अधो यान्ति तेषाम् । चक्रादिद्वयं चक्राकारेण जलानामधोयानस्य । अमादि द्वयं जलनिःसरणजालकस्य । (३) पञ्च तीरस्य । रोधः सान्तम्, अदन्तोऽपि । तटं त्रिषु । (४) परतीरावरतीरयोः । प्रत्येकमेकैकम् । (५) तटमध्यवर्तिप्रवाहस्यैकम् । (नदी के पाट का नाम है) (६) द्वे द्वीपस्य, तत्र द्वीपमन्तरीपञ्च पुन्नपुंसकम् । (टापू के २ नाम है) (७) यत् तोयक्रमेणोत्थं तत्पुलिनमुच्यते एकं क्लीबे । (८) द्वे बालुकाप्रचुरस्थानस्य क्लीबे । (९) पञ्च कर्दमस्य । तत्र पङ्कः पुन्नपुंसकयोः । (कीचड के ५ नाम है) । (१०) द्वे प्रवृद्धजलस्य निस्सरणमार्गस्य । (११) द्वे शुष्कनद्यादौ हि जलार्थं गताः क्रियन्ते, तेषाम् । (१२) नौतरणयोग्यजलस्य 'नाव्यम्' इत्येकं त्रिषु । (१३) त्रयं नौकायाः ।

- १ उडुपं तु प्लवः कोलः २ स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।
 ३ आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ ११ ॥
 ५ सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ।
 ७ नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृत्तकः ॥ १२ ॥
 ९ नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं १० केनिपातकः ।
 ११ अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेक १२ पात्रं तु सेचनम् १३
 १३ क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीत १४ नौकेऽतिनु त्रिषु ।
 १५ त्रिष्वागाधात्प्र १६ सन्नोऽच्छः १७ कलुषोऽनच्छ आविलः ॥

(१) त्रयमल्पनौकायाः । (२) अकृत्रिमजलप्रवाहस्यैकम् । सान्तः
 क्लीबे स्रोतःशब्दः । (३) नद्यादितरणे देयमूल्यस्य द्वे (खेवाई—
 उत्तराई के २ नाम है) (४) या काष्ठमयी जलवाहिनी सा
 द्रोणी उच्यते । (५) द्वे नौकया वाणिज्यकारिणः । (६) द्वे
 कर्णधारस्य । (पतवार पकड़नेवाले के २ नाम है) (७) द्वे
 पोतवाहानाम् । (८) द्वे रज्ज्वाद्याधारमध्यस्तम्भस्य । (मस्तूल
 के २ नाम है) (९) द्वे नौकावाहकदण्डस्य । ('डाढे' के २
 नाम है) (१०) द्वे नौपृष्ठस्थचालनसाधनस्य । (पतवार के २
 नाम है) (११) द्वे काष्ठकुद्दालस्य । (काठ के खनती के दो
 नाम है) (१२) जलप्रक्षेपपात्रस्य द्वे । (पानी फेकने के
 तसला के 'डोलची' के दो नाम है) (१३) नौकायाः अर्धभागस्य
 एकं क्लीबे । (१४) नौकामतीत्य वर्तमाने मनुष्यादौ 'अतिनु' इत्येकं
 त्रिषु । (१५) गाधपयन्तं त्रिषु इत्यधिक्रियते । (१६) द्वे निर्मलस्य ।
 (२ साफ जल आदि का नाम है) । (१७) त्रीणि मलिनस्य

१निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ।
 २अगाधमतलस्पर्शे ४कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 ५आनायः पुंसि जालं स्याच्छृणुसूत्रं पवित्रकम् ।
 ७मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्दण्डिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 ९पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
 विसारः शकुली चाथ १० गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥
 ११सहस्रदंष्ट्रः पाठीन १२उलूपी शिशुकः समौ ।
 १३नलमीनश्चिलिचिमः १४प्रोष्ठी तु शफरीद्वयोः ॥ १८ ॥
 १५क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो १६झषाः ।
 रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥

त्रिषु । (१) त्रीणि गम्भीरस्य त्रिषु । (२) एकम् उत्तानस्य
 त्रिषु । (छिछिल का १ नाम है) (३) द्वे अगाधस्य त्रिषु ।
 (४) त्रयम् धीवरस्य । (मझाह के तीन नाम है) (१५)
 जालस्य द्वे । तत्रानायः पुंसि । (६) द्वे शृणुसूत्रस्य । (सुतरी-
 डोरी के बने हुये जाल के २ नाम है) (७) द्वे मत्स्यबन्धन-
 करण्डकायाः । (८) द्वे मत्स्यवेधनकण्टकस्य । ('अकुडा-काटा, वशी')
 (९) मत्स्यस्य अष्टौ नामानि । (१०) द्वे मत्स्यविशेषस्य । (११) द्वे
 बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यविशेषस्य । (१२) द्वे शिशुमाराकारमत्स्यस्य । तत्रो-
 लूपी-नान्तः पुंसि । (१३) द्वे नलमीनस्य । (१४) द्वे शुभ्रमत्स्यविशे-
 षस्य । (१५) अण्डादचिरनिर्गतमत्स्यसमूहस्य द्वे । (१६) मत्स्यविशे-

तिमिङ्गिलादयश्चाथ १यादांसि जलजन्तवः ।
 २ तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्खो मकरादयः ॥ २० ॥
 स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे ४कमठकच्छपौ ।
 ५ग्राहोऽवहारो ६नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ ७महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डूपदः किंचुलको निहाका ८गोधिका समे ।
 ९रक्तपा तु जलोकायां स्त्रियां भूमिनि जलौकसः ॥ २२ ॥
 १०मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः ११शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।
 १२क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः १३शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
 भेके १४मण्डूकवर्षाभूशालूरण्वददुराः ।

षाणामेकैकम् । (१) द्वे जलचरमात्रस्य । (२) जलजन्तुभेदानामे-
 कैकम् । (३) द्वे कुलीरस्य । (केकड़ा के २ नाम हैं) (४) त्री-
 णि कूर्मस्य पुंसि । (कछुआ के ३ नाम हैं) (५) द्वे ग्राहस्य ।
 (घड़ियाल के दो नाम हैं) (६) द्वे नक्रस्य ग्राहविशेषस्य (नाका
 के २ नाम हैं) (७) त्रीणि गण्डूपदस्य । (८) द्वे गोधायाः स्त्रि-
 याम् । (गोह के २ नाम हैं) (९) त्रीणि जलोकायाः, तत्र जलौक-
 सशब्दः सान्तः नित्यं बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । (जोक के ३ नाम हैं)
 (१०) द्वे शुक्तिकायाः, तत्र शुक्तिः स्त्रियाम् । (सिपी के २ नाम हैं)
 (११) द्वे शङ्खस्य-पुन्रपुंसकयोः । (१२) क्षुद्रशङ्खानां द्वे पुंसि ।
 (१३) द्वे जलजशुक्तिमात्रस्य । शम्बूकः स्त्रीपुंसयोः, जलशुक्तिः
 स्त्रियाम् । (१४) षट् भेकस्य । (मेढक के ६ नाम हैं)

१ शिली गण्डूपदी भेकी २ वर्षाभ्वी ३ कमठी डुलिः ॥ २४ ॥
 मदगुरस्य प्रिया ४ शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ५
 ६ जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥
 ८ आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
 पुंस्येवान्धुः ९ प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 १० नेमिस्त्रिकास्य वीनाहो ११ मुखबन्धनमस्य यत् ।
 १२ पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं १३ देवखातकम् ॥ २७ ॥
 १४ पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।
 वैशन्तः १५ पल्लवं चाल्पसरो १६ वापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥

(१) द्वे स्वल्पगण्डूपदजातेः । (२) द्वे क्षुद्रभेकजातेः । (३) द्वे कूर्म्याः ।
 (४) मदगुरमस्य पत्न्या एकम् । तदुक्तम्—‘भार्या भेकस्य वर्षाभ्वी शृङ्गी
 स्यान्मदगुरस्य तु । शिली गण्डूपदस्यापि, कच्छपस्य डुलिः स्मृता ॥
 इति । (५) जलूकाकारस्य जलचरविशेषस्य द्वे । तत्र दुर्नामशब्दः
 नान्तोऽपि, आकारान्तोऽपि च स्त्रियाम् । (६) द्वे जलाशयानां
 तडागादीनां पुंसि । (७) एकं हृदस्य । (८) द्वे निपानस्य—
 कूपसमीपरचितजलाशयस्य । (९) चत्वारि कूपस्य । (‘कूभां’
 इनारा के चार नाम है) (१०) अस्य—कूपस्य नेमिः—अन्ते
 रज्वादिधारणार्थं दास्यन्त्रं सा त्रिका उभे स्त्रियाम् । (धुरई, गडारी
 के २ नाम है) (११) कूपमुखे शृङ्कादिबद्धस्य भागस्यैकम् ।
 (इनारा के जगत का १ नाम) (१२) द्वे पुष्करिण्याः चतुष्को-
 णखातस्य । (१३) द्वे अकृत्रिमखातस्य । (१४) पञ्च तडागस्य । तत्र
 सरसी स्त्री, सरः सान्तम् । (१५) त्रीणि स्वल्पसरसः । (१६) वाप्या

१ खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां२ यत्र धारणम् ।
 ३ स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी४ सरित् ॥ २९ ॥
 तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी ।
 स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥ ३० ॥
 *कूलंकषा निर्झरिणी रोधोवक्त्रा सरस्वती ।
 ५ गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
 ६ कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
 ७ रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
 ८ करतोया सदानीरा बाहुदा९ सैतवाहिनी ।
 १० शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा११ तु विपाट्स्त्रियाम् ॥
 १२ शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा१३ कृत्रिमा सरित् ।

द्वे नामनी स्त्रियाम् । (१) द्वे दुर्गाद्विद्विर्यत्परितः खार्तं क्रियते तस्य ।
 (खार्त के २ नाम है) (२) एकं जलाधारस्य । (पानी
 के बांध का १ नाम है) (३) त्रीणि वृद्धादिमूलेकृतजलाधारस्य ।
 (४) नद्याः षोडश नामानि । (५) भागीरथ्या अष्ट नामानि ।
 (६) यमुनायाः चत्वारि नामानि, तत्र शमनस्वसा ऋदन्तः । (७) च-
 त्वारि नर्मदायाः । (८) द्वे करतोयायाः । (९) द्वे बाहुदानद्याः ।
 (१०) द्वे शतरुद्रेति देशभाषया प्रसिद्धायाः । (११) द्वे पापमोचिनीख्या-
 त्रायाः । (१२) द्वे नदविशेषस्य "शोणभद्र" इति प्रसिद्धस्य । (१३) या०

१ शरावती चैत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितोऽन्याश्च २ संभेदः ३ सिन्धुसंगमः ।
 ४ द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ५ ॥ ३५ ॥
 देविकायां सरय्यां च भवे दाविकसारवौ ।
 ६ सौगन्धिकं तु कल्लारं ७ हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्यादुत्पलं ८ कुवलयमथ नीलाम्बुजम् ९ च ।
 इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्सिते १० कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 ११ शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपणी १२ तु कुम्भिका ।
 १३ जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती १४ ॥ ३८ ॥
 कुमुदिन्यां नलिन्यां १५ तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ।
 वा पुंसि १६ पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥

३४ पा कृत्रिमा सरित्ता कुल्या एकम् । (१) नदीविशेषाणां पञ्च नामानि । (२) अन्या अपि चर्मण्वतीगोदावर्याद्याः सन्तीति शेषः ।
 (३) द्वे नदीमेलकस्य । (४) जलनिगमनमार्गस्यैकं, तत्र प्रणालीः स्त्रीपुंसयोः । (५) उत्तरौ-दाविकसारवशब्दौ त्रिषु इत्यर्थः । देविकायां भवं दाविकम् । सरय्यां भवं सप्रवम् । (६) द्वे सन्ध्याविकासिनः शुक्लसरोजस्य । (७) द्वे रक्तकल्लारस्य । (८) द्वे कुमुदस्य । (९) द्वे नीलोत्पलस्य क्लीबे (नीलोत्तर के २ नाम हैं) । (१०) द्वे कैरवस्य-इवेतोत्पलस्य । (११) उत्पलकन्दस्यैकम् क्लीबे । (१२) द्वे जलकुम्भिकायाः स्त्रियाम् । (१३) शैवालस्य त्रीणि नामानि । (१४) द्वे कुमुदिन्याः । (१५) त्रयं कमलिन्याः । (१६) षोडश कमलस्य ।

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भारुहाणि च ।

१पुण्डरीकं सिताम्भाजमथ२ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोत्पलं कोकनदं नाला३ नालमथास्त्रियाम् ।

४मृणालं विसमञ्जादिकदम्बे ५खण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

६करहाटः शिफाकन्दः किजल्कः७ केसरोऽस्त्रियाम् ।

८संवर्तिका नवदलं ९बीजकोशो वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः ॥ १० ॥

काण्डसमाप्तिः ।

१० उक्तं स्वव्यामदिककालधीशब्दादिसनाटचकम् ।

पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ११ ॥ १ ॥

(१) द्वे सितकमलस्य । (२) त्रयं रक्तकमलस्य । (३)

द्वे पद्मादिदण्डस्य । (४) द्वे मृणालस्य अस्त्रियाम् । (५) क-

मलादीनां समूहे षण्डमित्येकं क्लीबपुंसोः । (६) द्वे पद्ममूलस्य ।

(७) द्वे केसरस्य । (८) द्वे पद्मादीनां नवपत्रस्य । (९) द्वे बीज-

कोशस्य । (१०) मया स्वव्यामादिकमुक्तम् । (११) एषां स्व-

गादीनां सङ्गतं सम्बन्धवशात्प्राप्तं देवासुरमेवादिकं तच्चोक्तम् ।

इति श्रीकौण्डिन्यकुलावतंस जोशीयुपाह्वदामोदरात्मजसदा-

शिवशास्त्रिविरचितायां प्रमाख्यायां टिप्पण्यां प्रथमं काण्डम् ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ २ ॥

इत्यमरसिंहविरचितेऽमरकोशे प्रथमं काण्डम् ॥

अथ द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गभेदान् कथयति—

१वर्गाः पृथ्वीपुरद्दमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

अथ भूमिवर्गः ॥ १ ॥

२भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणिः क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुन्धरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी द्मावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥

३विपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ।

४भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥

४मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा ५मृत्स्ना च मृत्तिका ।

उर्वरा ६ सर्वसस्याढ्या स्यादूषः ७ क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

(१) इह वक्ष्यमाणेऽस्मिन्काण्डे भूम्यादयो दश वर्गाः उदिताः वक्षुमारब्धाः । (२) सप्तविंशतिर्नामानि भूमेः । (पृथ्वी के २७ नाम हैं) (३) विपुलेत्येकादश भूमेश्च । (४) द्वे मृदः स्त्रियाम् । (५) द्वे प्रशस्तमृदः । (६) सर्वैः सस्यैराढ्या मृत्तिका उर्वरेत्युच्यते एकम् । (७) क्षारमृत्तिकाया द्वे नामनी । ऊषः पुंसि । (खा-

१ ऊषवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ २ स्थलं स्थली ।
 ३ समानौ मरुधन्वानौ द्वे ४ खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥
 त्रिष्वथो ५ जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।
 लोकोऽयं ६ भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥
 देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
 प्रत्यन्तोऽन्तेच्छदेशः स्यान्म १० मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥
 ११ आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः ।
 १२ नीवृज्जनपदो देशवि १३ षयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥
 त्रिष्व १४ गोष्ठान्नडप्राये नड् १५ वान्नड्वल इत्यपि ।

री मिट्टी के २ नाम है) (१) द्वयं चारमृद्विशिष्टस्य । द्वावप्य-
 न्यलिङ्गौ । (२) द्वे स्थलस्य-अकृत्रिमस्थानस्य । (३) द्वे मरुदेशस्य ।
 तत्र धन्वन् नान्तः पुंसि । (४) द्वे अकृष्टक्षेत्रादेः । त्रिषु लिङ्गेष्वित्य-
 र्थः । (५) पञ्च भूतलस्य । जगती स्त्रियाम् । जगत् क्लीबे । (सं-
 सार के ६ नाम हैं) (६) भारतवर्षस्यैकं नाम क्लीबे । (भारत
 वर्ष का १ नाम है) (७) शरावत्या अवधेयः प्राग्दक्षिणो देशः
 स प्राच्यः । (८) शरावत्या अवधेयः पश्चिमोत्तरः स उदीच्यः इत्ये-
 कम् । (९) द्वे म्लेच्छदेशस्य-भारतीसीमाप्रदेशस्य । (१०) द्वे
 मध्यदेशस्य । एतत्परिमाणं तु हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनाद-
 पि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः । (११) द्वे विन्ध्य-
 हिमाचलयोरन्तरस्य । (१२) द्वे जनपदस्य । तत्र नीवृत् स्त्रियाम् ।
 (जिले के २ नाम हैं) (१३) त्रीणि देशमात्रस्य । (१४) गोष्ठश-
 द्दमभिधाय त्रिषु । (१५) द्वे नडप्राये नडबहुले देशे ।

१कुमुद्वान्कुमुदप्राये वेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

३शाद्वलः शादहरिते ४सजम्बाले तु पङ्किलः ।

५जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि ६कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

स्त्री ७शर्करा शर्करिलः ८शार्करः शर्करावति ।

९देश एवादिमावेव १०मुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

११देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नव्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

१२सुराज्जि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्य १३त्र राजवान् ।

१४गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठी १५नं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

१६पर्यन्तभूः परिसरः १७सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।

१८वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्नपुंसकम् ॥ १४ ॥

(१) कुमुद्वानित्येकं कुमुदप्राये । (२) वेतसबहुलदेशस्यैकम् । (३) बाल-
तृणबहुलदेशस्यैकम् । (४) कदमयुक्तदेशस्यैकम् । (५) द्वे जलबहुलदेश-
स्य त्रिषु । (६) नद्यादेरुपान्तदेशस्यैकम् पुंसि । (७) द्वे बालुकायुक्तदे-
शस्य । तत्र शर्करा स्त्रियाम् । (८) द्वे बालुकायुक्तस्य देशादेः । (९)
आदिमौ 'शर्कराशर्करिलौ' देशे एव । (१०) एवं सिकतावति उन्नेयाः-
कहनीयाः । (११) नदीजलनिष्पन्नव्रीहिपालितो देशः 'नदीमातृकः'
उच्यते । वृष्ट्यम्बुनिष्पन्नव्रीहिपालितो देशः 'देवमातृकः' इत्युच्यते ।
(१२) धार्मिकराजयुक्तदेशाद्रेकम् त्रिषु । (१३) राजमात्रयुक्तदेशस्यै-
कम् । (१४) द्वे गवां स्थानस्य । (गौ के ठाणे के दो नाम है)
(१५) भूतपूर्वगोष्ठस्यैकम् । (१६) द्वे नदीपर्वतादीनामुपान्तभुवः ।
(१७) द्वे सेतोः । (पुल के २ नाम है) (१८) व्रीणि वल्मीकस्य ।

१अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।

सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

२अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

३व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

४अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाकचतुष्पथे ।

५प्रान्तरं दूरशून्योऽध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥

६गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगं ९नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

१०घण्टापथः संसरणं तत्पु ११रस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

१२द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ।

१३दिवस्पृथिव्यौ १४ गङ्गा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥ १९ ॥

इति भूमिवर्गः ॥ १ ॥

- (१) द्वादश मार्गस्य । (१२ रास्ते के नाम हैं) (२) त्रयं शो-
भनमार्गस्य । (३) पञ्च दुर्गमस्य । (४) द्वे अमार्गस्य । (५)
द्वे चतुष्पथस्य क्रीवे । (६) द्यावाजलादिवर्जितो दूरस्योऽध्वा प्रान्त-
रमित्युच्यते । (७) चोरकण्टकाद्युपद्रवयुक्तमार्गं कान्तारमित्युच्यते ।
(८) द्वे क्रोशद्वयस्य । (९) किष्कूणां हस्तानां चतुःशतं नल्व इत्यु-
च्यते । (१०) हाथ जमीन का नाम है । (१०) राजपथमात्रस्य द्वे ।
(११) नगरराजमार्गस्यैकं नपुंसके । (१२) पञ्च भूम्याकाशयोर्नामानि ।
(१३) गङ्गेत्यादिप्रयं चारसमुद्रस्य ।

अथ पुरवर्गः ॥ २ ॥

१पूः स्त्री पुरी नगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु २यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो३ वेश्याजनसमाश्रयः ।

४आपणस्तु निषद्यायां ५विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

६रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो७ वप्रमस्त्रियाम् ।

८प्राकारो वरणः सालः ९प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

१०भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं११ यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

१२गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

(१) सप्तकं नगरस्य । (२) यन्मूलनगरादन्यत्पुरं तच्छाखानगर-
मित्यन्वयः । मूलनगरम्-राजधानी । (३) द्वे नगरवेश्यानि-

वासस्य । (४) द्वे क्रय्यवस्तुशालायाः । (५) द्वे कयवस्तुशालापङ्क्तेः । (६) व्रीणि ग्रा-

२ नाम है) (७) द्वे कयवस्तुशालापङ्क्तेः । (८) व्रीणि ग्रा-

माभ्यन्तरमार्गस्य । (९) द्वे परिखोद्धृतमृत्तिकाकूटस्य । (१०) व्री-

णि प्राकारस्य । (११) कण्टकादिवृत्तेः एकम् । (बाड का १ नाम है)

(१०) द्वे भित्तेः । (११) अन्तर्न्यस्तानि कीकसानि अस्थीनि यत्र तत्

‘एडूकम्’ इत्येकम् । (१२) षोडश गृहस्य । तत्र गृहान्तानि नामानि

नपुंसके । गृहशब्दः बहुत्वे नित्यं पुंसि च । निकायादयश्च पुंसि ।

१वासः कुटी द्वयोः शाला सभा २संजवनं त्विदम् ।
 चतुःशालं ३मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥६॥
 चैत्य४मायतनं तुल्ये वाजि५शाला तु मन्दुरा ।
 ६आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा० पानीयशालिका ॥७॥
 ८मठश्छात्रादि निलयो गञ्जा९ तु मदिरागृहम् ।
 १०गर्भागारं वासगृहमरिष्टं११ सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 १२कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्र १३शाला शिरोगृहम् ।
 १४वातायनं गवाक्षोऽथ मण्ड१५पोऽस्त्री जनाश्रयः ।
 १६हर्म्यादिधनिनां वासः प्रासादो१७ देवभूभुजाम् ॥९॥

(१) चत्वारि सभागृहस्य । ((हाल-कमरा के ४ नाम हैं)
 (२) द्वे चतुःशालस्ते—अन्योन्याभिमुखशालाचतुष्कस्य । (३) द्वे
 मुनिगृहस्य । (४) द्वे चैत्यायतनभेदस्य—स्तूपस्य क्लीबे । (५) द्वे
 अश्वशालायाः । (६) द्वे स्वर्णकादीनां शालायाः । (७) द्वे जज्ञशा-
 लायाः । (८) शिष्यादीनां गृहं मठ इत्युच्यते । (९) द्वे मदिरागृह-
 स्य । (कलवरिया के २ नाम) (१०) द्वे गृहमध्यभागस्य । (११) द्वे
 प्रसवस्थानस्य । (सौरी स्थान के २ नाम) चत्वारोऽपि पर्याया
 इत्यन्ये । (१२) पाषाणादिनिबद्धा भूः स कुट्टिम इत्येकम् । (१३) द्वे
 चन्द्रशालायाः । (१४) द्वे गवाक्षस्य । (१५) द्वे मण्डपस्य । तत्र म-
 ण्डपः क्लीबपुंसोः । (१६) धनिगृहस्यैकं क्लीबे । आदिना स्वरितका-
 टाजिकादेर्ग्रहः । (१७) देवानां राज्ञां च गृहं प्रासाद इत्येकम् ।

१सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
 २स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥
 ३विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ।
 ४स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 ५शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादट्टः ४ क्षौममस्त्रियाम् ।
 ६प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 ७गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरजिरे ।
 ८अधस्तादारुणि शिला नासा ९ दारुपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 १०प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्यात्प११क्षद्वारं तु पक्षकम् ।
 १२वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेऽथ१३ पटलं छदिः ॥ १४ ॥
 १४गोपानसी तु वलभीच्छादने वक्रदारुणि ।

(१) चत्वारि राजगृहस्य । (२) राजघनिगृहविशेषाणामेकैकम् ।
 (३) चत्वारि अन्तःपुरस्य । (जनानखाना के ४ नाम है) (४) द्वे
 गृहस्थितस्योपरिगृहस्य (५) त्रीणि द्वाराद्वहियः प्रकोष्ठकस्तस्य ।
 (६) द्वे देहल्याः स्त्रियाम् । (७) त्रीणि प्राङ्गणस्य । (८) एकं
 द्वारस्तम्भाधः स्थितकाष्ठस्य स्त्रियाम् । (९) नासेत्येकं द्वारस्तम्भोपरि
 स्थितस्य दारुणः । (१०) द्वे गुप्तद्वारस्य । (११) द्वे पार्श्वद्वारस्य ।
 (१२) त्रीणि गृहाच्छादनपटलप्रान्तभागस्य क्लीबे । ('छाह, ओरी,
 या घोड़मुहा' के नाम हैं) (१३) द्वे छादनस्य । तत्र छदिः
 सन्तं स्त्रियाम् । (छाजन के दो नाम है) (१४) द्वे छादनार्थं यद्वक्र-

१कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्रपुंसकम् ॥ १५ ॥

स्त्री२ द्वाद्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

४तोष्णोऽस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

६कूटं पृथ्वारि यद्वस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।

७कपाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

१आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रे१०णिस्त्वधिरोहिणी ।

११संमार्जनी शोधनी स्यात्सं१२करोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

१३क्षिप्ते मुखं निःसरणं १४संनिवेशो निकर्षणम् ।

समौ १५संवसथग्रामौ १६वेश्मभूर्वास्तुरक्षियाम् ॥ १९ ॥

१७ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्सीम१८सीमे स्त्रियामुभे ।

दारु तस्य । पटलाधारभूतवक्रकाष्ठस्येत्यर्थः । (१) द्वे कपोतपालि-

कायाः । (२) त्रीणि द्वारस्य । द्वारशब्दो रान्तः स्त्रियाम् । (३) वेदिकायाः

द्वे । (४) द्वे तोरणस्य-द्वारबाह्यभागस्य । (५) द्वे नगरद्वारस्य । (६)

नगरद्वारे मुखेनावतरणार्थं यन्मृत्कूटं क्रियते तत्र हस्तनख इत्येकम् ।

(६) द्वे 'केवाडा' इत्याख्यातस्य । तत्र कपाटं त्रिषु । (८) तद्विष्कम्भः-

तस्य कपाटस्य अवष्टम्भकं यन्मुसलं तदर्गलमित्युच्यते । (९) द्वे सो-

पानस्य पाषाणादिकृतारोहणमार्गस्य । (सीढी) । (१०) द्वे काष्ठादि-

कृतारोहणस्य स्त्रियाम् । (११) द्वे संमार्जन्याः । (झाड़ू के २ नाम हैं)

(१२) द्वे अवकरस्य । (कूडा कतवार के ३ नाम हैं) (१३) द्वे गृहादे-

मुखभूतस्य द्वारप्रदेशस्य । (१४) द्वे समीचीनवासस्थानस्य । (१५) द्वे-

ग्रामस्य । (१६) द्वे गृहरचनावच्छिन्नभूमेः । (१७) ग्रामान्तस्य-ग्राम-

समीपप्रदेशस्य उपशल्यमित्येकम् । (१८) द्वे सीमायाः । तत्र सीम-

१ घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्करणः शबरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः ॥ २ ॥

अथ शलवर्गः ॥ ३ ॥

३ महीध्रे शिखरिदमाभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावा चलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

४ लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।

६ अस्तस्तु चरमदमाभृदुदयः ७ पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

८ हिमवान्निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

९ पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृषत् ।

१० कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं ११ प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥ ४ ॥

१२ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्वेः १३ स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ।

शब्दो नान्तः । सीमाशब्दश्चाकारान्तः स्त्रियाम् । (१) द्वे गोपग्राम-

स्य । (२) द्वे भिलग्रामस्य । इति पुरवर्गः ॥

(३) पर्वतानां त्रयोदश नामानि पुंसि, तत्र शिखरी नान्तः दमा-

भृत्तान्तः । (४) द्वे सप्तद्वीपवत्या भूमेः । (५) द्वे त्रिकूटाचलस्य ।

(६) द्वे अस्ताचलस्य । (७) द्वे उदयाचलस्य । (८) हिमवान् इत्यादयः

सप्त पर्वतविशेषाः, आदिना मलयचित्रकूटमन्दरादयः । (९) सप्तपाषा-

णस्य । शिलादृषदौ स्त्रियाम् । (१०) त्रयमपि पुत्रपुंसकलिङ्गं पर्वताग्रस्य ।

(११) त्रयं पर्वतात्पतनस्थानस्य । (१२) एकं पर्वतमध्यभागस्य (१३) त्रीणि

१ उत्सः प्रस्रवणं २ वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥
 ३ दरी तु कन्दरो वा स्त्री ४ देवखातविले गुहा ।
 गह्वरं गण्डशैलास्तु ५ च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥
 ६ दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः ।
 ७ खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः ८ प्रत्यन्तपर्वताः ।
 ९ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥
 १० धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं ११ तु विशेषतः ।
 १२ निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥
 इति शैलवर्गः ॥ ३ ॥

पुत्रपुंसकलिङ्गानि पर्वतसमभूभागस्य । (१) द्वे यत्र पानीयं
 निपत्य बहुलीभवति तस्य स्थानस्य । (२) ग्रीणि निर्झर-
 स्य । (झरने के ३ नाम हैं) (३) द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविव-
 रस्य । (४) द्वे पर्वतस्य गृहाकारकृत्रिमविवरस्य । (५) गिरेः
 सकाशाच्च्युताः पतिता ये स्थूलपाषाणास्ते गण्डशैला इत्युच्यन्ते ।
 (६) पर्वतनिर्गतशिलाखण्डस्यैकम् । (७) द्वे खनेः । तत्र खनिः
 स्त्रियाम् । (खान के २ नाम हैं) (८) द्वे पर्वतसमीपस्थाल्पपर्वता-
 नाम् । (९) अद्रेरधः सन्निहिता भूमिरुपत्यकेत्युच्यते एकम् । अद्रेरु-
 र्ध्वा या भूमिः साऽधित्यका एकम् । (१०) अद्रेर्यन्मनःशिलादि स-
 धातुरित्युच्यते । (११) एकं विशेषेण धातुरित्यस्य । (१२) द्वे लता-
 च्छादितगर्भस्थानस्य । इति शैलवर्गः ।

अथ वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

- १ अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।
 २ महारण्यमरण्यानी ३ गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥
 ४ आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।
 ५ अमात्यगणिकारोहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥
 पुमानाक्रीड ६ उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
 स्यादेतदेव ७ प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥
 ८ वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी ९ लेखास्तु राजयः ।
 १० वन्या वनसमूहे ११ स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥
 १२ वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।
 अनोकहः कुटः शालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥
 १३ वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

(१) अट्कमरण्यस्य । तत्राटवी स्त्रियाम् । (२) द्वे
 महतो वनस्य । (३) द्वे गृहसमीपोपवनस्य । (४) द्वे उपव-
 नस्य । (५) एकं गणिका—अमात्यादिगृहोपवनस्य । (६) सर्वसा-
 चारणनगरोद्यानस्य द्वे (७) अन्तःपुरोद्यानस्यैकम् । (८) पञ्चकं
 पङ्क्तैः । (९) द्वे लेखानाम् । (१०) वनानां समूहे वन्येत्येकम् स्त्रिया-
 म् । (११) एकमङ्कुरस्य । (१२) त्रयोदश वृक्षस्य । तत्रान्तिमं पुष्पाग-
 माऽन्तरोपपन्नफलशालिवृक्षस्य । (१३) पुष्पं विना फलवतः आम्नादेः

१ओषध्यः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः २ फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

३वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् ४फलिनः फली ।

५प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते ६स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

७स्थाणुर्वा ना ध्रुवःशङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः ८क्षुपः ॥ ८ ॥

९अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ १०वल्ली तु व्रततिर्लता ।

११लता प्रतानिनी वीरुद्गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

१२नगाद्यारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।

अस्त्री १३प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥

समे १४शाखालते स्कन्ध १५शाखाशाले १६शिफाजटे ।

१७शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

एकं पुंसि । (१) फलपाक एवान्तो यासां ताः ओषध्यः स्युः । एकं व्रीहियवादेः । (२) द्वे यथाकालं फलधरस्य । (३) त्रयं ऋतावपि फलरहितस्थ । (४) त्रीणि सफलस्य वृक्षादेः (५) अष्टौ विकसितवृक्षादेः । (६) अवन्ध्यादयः विकसितान्ताः त्रिषु लिङ्गेष्वित्यर्थः । (७) त्रीणि क्षिप्रविटपस्य । स्थाणुरिति विकल्पेन पुंसीत्यर्थः । (८) ह्रस्वशाखामूलयुतवृक्षस्यैकम् । (९) काण्डरहितद्रुमादेः द्वयम् । (१०) त्रयं लतायाः । (११) त्रयं शाखादिभिर्विस्तृतलतायाः । तत्र वीरुच्छब्दो धान्तः स्त्रियाम् । (१२) त्रयं वृक्षादिदैर्घ्यस्य । (१३) द्वे तरोर्मूलमारभ्य शाखापर्यन्तो यो भागस्तस्य । (१४) द्वे शाखायाः । (१५) द्वे प्रधानशाखायाः । (१६) द्वे तरुमूलस्य । (१७) शाखायाः शिफा-

१ शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं २ बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः
 ३ सारो मज्जा नरि ४ त्वक्स्त्री वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् १२
 ५ काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्त्रियाम् ।
 ७ निष्कुहः कोटरं वा ना ८ वल्लरिर्मञ्जरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥
 ९ पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
 १० पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो ११ विटपोऽस्त्रियाम्
 १२ वृक्षादीनां फलं सस्यं १३ वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
 १४ आमे फले शलाटुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

मूलम् अवरोह इत्युच्यते एकम् । वृक्षमूलमारभ्य अग्रपर्यन्तं गता लता-
 प्यवरोह इत्युच्यते एकम् । (१) वृक्षाग्रदेशस्य त्रीणि । तत्र शिरः सान्तं
 क्लीबे । शिखरोऽस्त्रियाम् । (२) त्रयं वृक्षादिमूलस्य । (३) द्वयं वृक्ष-
 कोमलत्वचः—सारभागस्य । (४) त्रयं त्वचः । तत्र वल्कादिद्वयं क्ली-
 बपुंसोः । (५) द्वे काष्ठमात्रस्य । (६) पञ्चकं शुष्कस्य तृणकाष्ठादेः ।
 आद्यत्रयम् अग्निसन्दीपनतृणकाष्ठादेः, अन्त्यस्त्वद्वयं यागादौ हूयमान-
 समिधादेरिति मतम् । एधः सान्तः क्लीबे । अन्त्यस्त्वदन्तः पुंसि । समि-
 द्धान्तः । (७) द्वे वृक्षगतविवरस्य । तत्र कोटरं वा ना । (८) द्वे मञ्जरीः
 स्त्रियाम् । (९) षट् पत्राणाम् । तत्र छदशब्दः पुंसि, शेषं क्लीबे ।
 (१०) द्वयं पल्लवस्य । तत्र पल्लवोऽस्त्री, किसलयं क्लीबे । (११) एकं
 वृक्षविस्तारस्य । (१२) वृक्षादीनां फलं सस्यमित्युच्यते, एकम् । (१३)
 पुष्पादिवन्धनस्यैकम् । (१४) अपक्वफलस्यैकम् । उभे त्रिलिङ्गयाम् ।

१ चारको जालकं क्लीबे कलिका २ कोरकः पुमान्
 स्याद्गुश्छकस्तु स्तवकः ४ कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्
 स्त्रियः ५ सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम् ।
 ६ मकरन्दः पुष्परसः ७ परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥
 ८ द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीत ९ कयादयः स्त्रियाम् ।
 १० आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्जुदं फले ॥ १८ ॥
 बार्हतं च फले ११ जम्बुवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्
 पुष्पे १२ जातीप्रभृतयः १३ स्वलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

(१) द्वे नूतनकलिकायाः । (२) द्वे अस्फुटितपुष्पस्य । द्वे
 कलिकादिभिराकीर्णस्य पल्लवग्रन्थेः । (४) द्वे ईषद्विकसितकलिका-
 याः । (अषखिली कली के २ नाम हैं) (५) चत्वारि पुष्पस्य ।
 'कुसुमं सुमम्' इत्यपि पाठः । तत्र पुष्पस्य पञ्च नामानि । (६) द्वे
 पुष्पमधुनः । (७) द्वे पुष्परेणोः । (८) सर्वं वक्ष्यमाणं वृक्षलतीष-
 षिजातीयं स्त्रीपुंलिङ्गमपि । अश्वत्थकपित्थादीनामभिधानं प्रसवे पुष्पे
 फले मूले च वर्तमानं तद्विहीनं ज्ञेयम् । द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं नपुं-
 सकलिङ्गमित्यर्थः । (९) हरीतक्याः फलं हरीतकी । आदिना को-
 षातकीत्यादि । अत्र न क्लीबत्वम् । पूर्वनियमापवादोऽयम् । (१०)
 अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम् । एवं वैणवादीनां फलानाम् एकैकम्
 नाम क्लीबे । (११) व्रीणि जम्बुवाः फले । (जामुन के ३ नाम हैं)
 (१२) जात्याः पुष्पं जाती स्त्री । जातीयूयिकामल्लिकेत्यादयः पुष्पे वर्त-
 मानाः स्वलिङ्गा एव स्युर्नतु क्लीबे । (१३) व्रीहीणां फलानि व्रीहयः ।

विदाऽर्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे २क्लीबेऽपि पाटला ।

३बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ ४कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

५उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

६कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्त्रकः ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छदः ।

७आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

१०वरुणो वरणः सेतुस्तित्तशाकः कुमारकः ।

११पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

पुंसि, स्वलिङ्गा एव । एवं माषमुद्गयवादयोऽपि ज्ञेयाः । (१) विदारो-
शब्दः मूले पुष्पे फलेऽपि च स्त्रलिङ्ग एव । यथा-विदार्याः पुष्पादि
विदारी । (२) पाटला पुष्पे वर्तमाना क्लीबे । यथा पाटलायाः पुष्पं
पाटलम् । (३) पञ्च पिप्पलवृक्षस्य । (४) सप्तकं कपित्थस्य । (कैथ
के ७ नाम हैं) (५) चत्वारि उदुम्बरस्य । (६) चत्वारि कोविदा-
रस्य । (कंचनार) इत्यस्य । (७) चत्वारि सप्तपर्णस्य (सतौना)
इत्यस्य । (८) अष्टौ राजवृक्षस्य (सोनालु) इति ख्यातस्य । (९)
पञ्चकं जम्बीरस्य । (जम्बीरी नीबू) इति ख्यातस्य । (१०) पञ्च
वरुणवृक्षस्य (वरुना) इति ख्यातस्य । (११) पञ्चकं पुन्नागवृक्षस्य

१ पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
 २ तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वञ्जुलश्चित्रकृचाथ ३ द्वौ पीतनकपीतनौ ।
 आम्रातके ४ मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थमधुष्ठीलौ ५ जलजेऽत्र मधूलकः ।
 ६ पीलौ गुडफलः स्यंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥
 अक्षोटकन्दरालौ ७ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ।
 ९ पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोतोऽथ १० वेतसे ॥ २९ ॥
 रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानीरवञ्जुलाः ।
 द्वौ ११ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥
 शो १२ भाञ्जने शिश्रुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

(नागकेसर) इति ख्यातस्य । (१) चत्वारि निम्बतरोः । (२)
 सप्तकं तिनिशवृक्षस्य (वंजुल-तिनिस) इति ख्यातस्य । (३) त्रयं
 आम्रातकस्य (आमडा) इति ख्यातस्य । (४) पञ्चकं मधूकस्य ।
 (महुमा) इति ख्यातस्य । (५) एकं जलजमधूकस्य । (६) त्री-
 णि पीलुवृक्षस्य । (७) गिरिसंभवे तस्मिन् पीलौ सति द्वे नामनी-
 अक्षोटः, कन्दरालः इति । (८ पहाड़ी पीलु के नाम हैं) (९) द्वे
 अङ्कोटस्य (ढेरा) इति ख्यातस्य । (१०) चत्वारि पलाशस्य ।
 (१०) सप्तकं वेतसस्य (वेत) इति ख्यातस्य (११) चत्वारि जल-
 वेतसस्य । नादेयी स्त्री । (१२) पञ्च शिश्रुवृक्षस्य (सहेजन)

रक्तोऽसौ १ मधुशिग्रुः स्यादरिष्टः २ फेनिलः समौ ॥३१॥

बिल्वे ३ शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

४ प्लक्षो जटी पकंटी ५ ग्रान्थग्रोधो बहुपाद्वटः ॥३२॥

६ गालवः शाबरो लोध्रस्तिरीटस्तिव्वमार्जनौ ।

७ आम्रश्चूतो रसालोऽसौ ८ सहकारोऽतिसौरभः ॥३३॥

९ कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

१० शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥३४॥

११ राजादनं प्रियालः स्यात्सन्नकद्रुर्धनुःपटः ।

१२ गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥३५॥

इति ख्यातस्य ।

(१) असौ शोभाजनो रक्तपुष्पश्चेन्मधुशिग्रुरि-

त्युच्यते एकम् । (२) द्वे अरिष्टस्य (रीठा) इति ख्यातस्य । (३)

पञ्चकं बिल्वस्य (वेल) इति ख्यातस्य । (४) त्रयं प्लक्षस्य (पा-

कटु) इति ख्यातस्य । तत्र पकंटी स्त्रियाम् । (५) त्रयं वटवृक्षस्य

(बड) इति ख्यातस्य । (६) षट्कं लोध्रस्य (लोध्र) इति ख्या-

तस्य । तत्र आधो श्वेतलोध्रे शेषा रक्तलोध्रे इति केचित् । (७) त्र-

यम् आम्रस्य (आम्र के) । (८) असौ आम्रोऽतिसौरभश्चेत्सह-

कार इत्येकम् । (९) पञ्च गुग्गुलवृक्षस्य (गुग्गुलु) इति ख्यात-

स्य । तत्र पुरोऽदन्तः । (१०) पञ्च शेलुवृक्षस्य (लसोडा) इति

ख्यातस्य । (११) चत्वारि राजादनस्य (चिरौजी) इति ख्यातस्य ।

(१२) सप्त गम्भारीवृक्षस्य (गंभार) इति ख्यातस्य ।

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ।
 १ कर्कन्धूर्वदरी कोलिः २ कोलं कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥
 सौवीरं बदरं घोण्टाप्यथ स्यात्स्वाशुदुकण्टकः ।
 विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥
 ४ ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ।
 ५ तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥
 ६ काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ।
 ७ गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्कौ ॥ ३९ ॥
 ८ तिलकः क्षुरकः श्रीमान्समौ ९ पिचुलझावुकौ ।
 १० श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भीकैडयंकट्फलौ ॥ ४० ॥
 ११ क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।
 १२ तूदस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥ ४१ ॥

(१) त्रीणि बदरीवृक्षस्य (वेर) इति ख्यातस्य । (२) षट्कंठुबदरीफ-
 लस्य । (३) पञ्च विकङ्कतस्य (कटाय) इति ख्यातस्य । (४) चत्वारि
 नागरङ्गस्य (नारङ्गी) इति ख्यातस्य । (५) चत्वारि तिन्दुकस्य । (ते-
 न्दुभा) इति ख्यातस्य । (६) चत्वारि काकेन्दोः (कुचिला) इति
 ख्यातस्य । (७) पञ्च घण्टापाटलेः (मोखा) इति ख्यातस्य । (८)
 त्रीणि तिलकस्य (तालमखाना) इति ख्यातस्य । (९) द्वे भावुक-
 स्य । (१०) पञ्च कट्फलस्य (कायफर) इति ख्यातस्य । (११) च-
 त्वारि रक्तजोधस्य । (पठानी लोध) इति ख्यातस्य । (१२) षट्कं
 तूदस्य—पिप्पलाकारवृक्षस्य (सहतूत) इति ख्यातस्य ।

तूलं च १ नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रियः ।
 २ वीरवृक्षोऽरुष्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥
 ३ गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।
 ४ प्लक्षश्च तिलिन्ती ४ चिञ्चाम्बिलकाथो ५ पीतसारके ॥ ४३ ॥
 सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।
 ६ साले तु सर्जकार्याश्चकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥
 ७ नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।
 ८ राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥
 ९ इक्षुदी तापसतरुर्भूर्जे १० चर्मिमृदुत्वचौ ।
 ११ पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिद्वयोः । ४६ ॥
 १२ पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः १३ कूटशाल्मलिः ।

(१) चत्वारि कदम्बस्य । (२) चत्वारि भल्लातकस्य (मिलावा) इति ख्यातस्य । (३) पञ्च गर्दभाण्डस्य (लाही पीपल) इति ख्यातस्य । (४) त्रयं चिञ्चायाः (इमली के ३ नाम हैं) (५) षट्कं पीतसारकस्य (विजयसार) इति ख्यातस्य । (६) पञ्चकं सालवृक्षस्य (शाल या सखुआ) इति ख्यातस्य । (७) पञ्चकम् अर्जुनवृक्षस्य (काहू) इति ख्यातस्य । (८) त्रयं (खिरणी) इति ख्यातस्य । (९) द्वे इक्षुयाः (हिंगोट) इति ख्यातस्य । (१०) त्रीणि भूर्जवृक्षस्य । (११) पञ्च पिच्छिलावृक्षस्य (सेमर) इति ख्यातस्य । (१२) शाल्मल्या वेष्टे निर्यासे पिच्छेत्येकम् । (१३) द्वे कूटशाल्मलेः-का-

- १ चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥
 २ प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ।
 ३ करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ॥ ४८ ॥
 ४ रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।
 ५ गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥
 ६ अरिमेदो विट्खदिरे कदरः ७ खदिरे सिते ।
 सोमवल्कोऽप्यथ ८ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥
 एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।
 चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥
 ९ अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी १० सक्तुफला शिवा ।
 ११ पिण्डीतको मरुबकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥
 शल्यश्च मदने १२ शक्रपादपः पारिभद्रकः ।
 भद्रदारु द्रुक्किलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ।

ला सेमर) इति ख्यातस्य । (१) चत्वारि करञ्जवृक्षस्य । (२) च-
 त्वारि प्रकीर्यस्य (काटेदार करञ्जक) इति ख्यातस्य ।। (३) करञ्ज-
 भेदानामेकैकम् । (४) चत्वारि (रोहिडा) इति ख्यातस्य । (५)
 चत्वारि खदिरस्य । (६) द्वे दुर्गन्धिखदिरस्य (७) द्वे शुक्लखदिरस्य ।
 (८) एकादश एरण्डस्य । (९) या स्वल्पाकारा शमी स शमीर इत्येकम् ।
 (१०) त्रयं शम्याः । (११) षट्कं (मयनफल) इति ख्यातस्य । (१२) स-

१ पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥
 कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा २ तु महिलाह्वया ।
 लता गोवन्दिनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥
 विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ।
 ३ मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वज्जटुण्डुकाः ॥ ५६ ॥
 स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।
 शोणकश्चारलौ तिष्य ४ फला त्वामलकी त्रिषु ॥ ५७ ॥
 अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु ५ विभीतकः ।
 नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥
 ६ अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥
 ७ पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ ८ द्रुमोत्पलः ।
 कर्णिकारः परिव्याधो ९ लकुचो लिङ्गुचो डहुः ॥ ६० ॥
 १० पनसः कण्टकिफलो निचुलो ११ हिज्जलोऽम्बुजः ।

स देवदारुवृक्षस्य । (१) सप्त पाटलायाः । (२) द्वादश प्रि-
 यङ्गुवृक्षस्य (मालकाङ्गुनी) इति ख्यातस्य । (३) द्वादश स्यो-
 नाकस्य । (४) चत्वारि आमलक्याः । (५) षट्कं (बहेरा)
 इति ख्यातस्य । तत्र विभीतकः त्रिलिङ्गः । (६) एकादश हरीतक्याः
 (हरै) इत्याख्यस्य वृक्षस्य । (७) त्रयं सरलस्य । (८) त्रयं कर्णि-
 कारस्य (कठचम्पा) इति ख्यातस्य । (९) त्रयं (बडहर) इति
 ख्यातस्य । (१०) द्वे पनसः (कटहल) इति ख्यातस्य । (११) त्रीणि

- १काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥ ६१ ॥
 २अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।
 पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ ३पिच्छलाऽगुरुशिशपा ॥ ६२ ॥
 कपिला भस्मगर्भा सा ४शिरीषस्तु कपीतनः ।
 भण्डिलोऽप्यथ ५चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥
 एतस्य कलिका ६गन्धफली स्यादथ केसरे ७ ।
 बकुलो ८वज्जुलोऽशोके समौ ९करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥
 १०चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।
 ११जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥
 १२श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कर्णिका गणिकारिका ।

स्थलवेतसस्य । समुद्रफलस्य इति केचित् । जलवेतसभेदस्येत्यन्ये ।
 (१) चत्वारि (कठुमर-कासागूलर) इति ख्यातस्य । (२)
 षट्कं निम्बस्य । (३) चत्वारि (सीसम) इत्याख्यवृक्षस्य । अ-
 गुरु इति पृथक्पदम् । शिशपान्तं त्रयं (सीसम) इति ख्यातस्य,
 या कपिला कृष्णवर्णपुष्पा सा भस्मगर्भेत्येकमित्यन्ये । (४) त्रयं
 (सीरस) इति ख्यातस्य । (५) त्रयं चम्पकस्य । (चम्पा) इति
 ख्यातस्य । (६) एकं चम्पककलिकायाः । (७) द्वे बकुलस्य (मौले-
 सरी) इति ख्यातस्य । (८) द्वे अशोकस्य । (९) द्वे दाडिमस्य
 (अनार) इति ख्यातस्य । (१०) चत्वारि चाम्पेयस्य (नागचम्पा)
 इति ख्यातस्य । (११) पञ्च (अरणी) इति ख्यातस्य । (१२) पञ्च

जयोऽथ कुटजः १शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥६६॥

एतस्यैव २कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ।

३कृष्णपाकफलाविग्नसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

४कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽप्यथ ५सिन्दुके ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

६वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

७श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशून्यं तु मल्लिका ॥६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च सैवाऽस्फोटा वनोद्भवा ।

१०शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥७०॥

११सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ १२मागधी ।

गणिका यूथिकाऽम्बष्ठा सा १३पीता हेमपुष्पिका ॥७१॥

श्रीपर्णस्य (जयपर्ण) इति ख्यातस्य । (१) चत्वारि कुटजस्य (कु-
रैया) इति ख्यातस्य । (२) त्रीणि कुटजबीजस्य (इन्द्रजौ) इति
ख्यातस्य । (३) चत्वारि करमर्दकस्य । (करौन्दा) इति ख्यात-
स्य । (४) त्रयं तमालस्य (तमाखू) इति ख्यातस्य । (५) पञ्च
सिन्धुवारस्य (निर्गुण्डी) इति ख्यातस्य । (६) पञ्च देवतालस्य ।
(७) द्वे हस्तिकर्णभपत्रस्य । (८) चत्वारि मल्लिकायाः । (वेला)
इति ख्यातस्य । (९) सैव वनोद्भवा-‘आस्फोटा’ इत्युच्यते एकम् ।
(१०) चत्वारि शेफालिकायाः (नेवारी) इति ख्यातस्य । (११) त्रीणि
श्वेतनिर्गुण्ड्याः । (१२) चत्वारि यूथिकायाः (जूही) इति ख्यात-
स्य । (१३) सा यूथिका पीता पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका स्यात् एकम् ।

१ अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।
 २ सुमना मालती जातिः सप्तला ३ नवमालिका ॥ ७२ ॥
 ४ माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।
 ६ सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु ७ महासहा ॥ ७३ ॥
 तत्र शोणे ८ कुरवकस्तत्र पीते ९ कुरण्टकः ।
 १० नीली झिण्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥
 सैरे ११ यकस्तु झिण्टी १२ स्यात्तस्मिन्कुरवकोऽरुणे ।
 पीता कुर १३ ण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ७५ ॥
 १४ ओण्डूपुष्पं जपापुष्पं वज्र १५ पुष्पं तिलस्य यत् ।
 १६ प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥
 करवीरे १७ करीरे तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।

(१) पञ्च कुन्दभेदस्य । (२) त्रीणि जातेः, तत्र सुमनश्शब्दः सान्-
 न्तः स्त्रियाम् (चमेली) इति ख्यातस्य । (३) द्वे नवमालिकायाः ।
 (४) द्वे कुन्दस्य । (५) त्रीणि बन्धूकस्य । (६) त्रीणि कुमर्याः ।
 (७) द्वे (कटसरैया) इति ख्यातस्य । (८) एकं (लालकटसरैया)
 इति ख्यातस्य । (९) एकं (पीलीकटसरैया) इति ख्यातस्य । (१०)
 त्रयं नीलझिण्टिकायाः (११) द्वयं झिण्टिसामान्यस्य । (१२) एकं रक्त-
 कुरण्टकस्य । (१३) द्वयं पीतकुरण्टकस्य । (१४) द्वे जपापुष्परय (आ-
 दुडल) इति ख्यातस्य । (१५) एकं तिलपुष्पस्य । (तिल के फूल का
 १ नाम है) (१६) पञ्चकं करवीरस्य (कनेर) इति ख्यातस्य । (१७) त्रयं

१ उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥
 मातुलो मदन्श्चास्य फले २ मातुलपुत्रकः ।
 ३ फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलुङ्गके ॥ ७८ ॥
 ४ समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।
 जम्बीरोऽप्यथ ५ पर्णासे कठिञ्जरकुटेरकौ ॥ ७९ ॥
 सितेऽर्जकोऽत्र ६ पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।
 ८ अर्काह्वयसुकाऽऽस्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥
 मन्दारश्चार्कपर्णोऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।
 १० शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ठीलो बुको वसुः ॥ ८१ ॥
 ११ वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।
 १२ वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥ ८२ ॥

करीरस्य (करील) इति ख्यातस्य । (१) सप्तकं धत्तूरस्य । (धत्तूरा) इति ख्यातस्य । (२) एकं धत्तूरपुष्पस्य । (३) चत्वारि मातुलिङ्गस्य (बीजौरा नीबू के ४ नाम हैं) (४) पञ्चकं मरुवकस्य (मरुवा) इति ख्यातस्य । (५) त्रीणि पर्णासस्य (बवाई) इति ख्यातस्य । (६) एकं श्वेतपर्णासस्य । (७) त्रयं चित्रकस्य (चीत) इति ख्यातस्य । (८) सप्तकम् अर्कवृक्षस्य (आक-मदार) इति ख्यातस्य । (९) द्वे शुक्लार्कस्य । (१०) पञ्च बुकस्य (गुम्मा) इति ख्यातस्य । (११) चत्वारि जीवन्तिकायाः (बांदा) इति ख्यातस्य । (१२) नव गुडूच्याः (गुडूच) इति ख्यातस्य ।

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।
 १मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी सुवा ॥ ८३ ॥
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।
 २पाठाम्बुष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥ ८४ ॥
 एकाष्ठीला पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।
 ३कटुः कटम्भराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।
 ४आत्मगुप्ताऽजहाऽव्यण्डा कण्डुरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥
 ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छुश्च मर्कटी ।
 ५चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी वृषा ॥ ८७ ॥
 प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूषिकपर्ण्यपि ।
 ६अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी किणिही खरमञ्जरी ।
 ७हल्लिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥
 अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्बरवर्धकाः ।

(१) दश मूर्वायाः (२) दश पाठायाः (पाठर) इति ख्यातायाः ।
 (३) अष्ट कटुरोहिण्याः (कुटकी के ८ नाम हैं) (४) नव मर्कटयाः
 (कवाङ्ग) इति ख्यातायाः । (५) दश मूषिकपर्ण्याः (मूसापर्णी)
 इति । (६) अष्टावपामार्गस्य (चिचिदा) इत्यस्य । (७) नवकं भा-
 र्याः (भारगी) इत्यस्य । अत्र 'हल्लिका' इति पाठान्तरम् ।

- १ मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गाकालमेषिका ॥ ९० ॥
 मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ।
 २ यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥
 रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।
 ३ पृथिनपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवल्लिका ॥ ९२ ॥
 क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।
 ४ निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।
 ५ नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥
 रञ्जनी श्रीफली तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।
 ६ अवल्गुजः सोमराजी सुवल्लिः सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥
 कालमेषी कृष्णफला बाकुची पूतिफल्यपि ।
 ७ कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥
 उषणा पिप्पली शौण्डी कोलाऽथ ८ करिपिप्पली ।
 कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वशिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

- (१) नवकं मञ्जिष्ठायाः । (२) दशकं धन्वयासस्य (जवासा) इत्यस्य ।
 (३) नवकं सिंहपुच्छ्याः (पिठिवन) इत्यस्य । (४) दशकं कण्ट-
 कारिकायाः (भटकटैया) इति ख्यातस्य । (५) एकादश नील्याः
 (नील) इत्यस्य । (६) अष्टकं बाकुच्याः (बाकुची) इत्यस्य । (७)
 दशकं पिप्पल्याः (पीपरि) इत्यस्याः । (८) पञ्च राजपिप्पल्याः ।

- १ चव्यं तु चविका २ काकचिञ्चीगुञ्जे तु कृष्णला ।
 ३ पलङ्कषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ॥ ९८ ॥
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।
 ४ विश्वा विषा प्रतिविषाऽतिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी ५ दुग्धिका समे ।
 ६ शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥
 ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्नीनारायण्यः शतावरी ।
 अहेरुरथ ७ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥
 दार्वी पचस्पचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।
 ८ वचोग्रगन्धा षष्ठ्यन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥
 ९ शुक्ता हैमवती १० वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।
 वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥
 ११ आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ॥

(१) द्वे चव्यस्य (चव्यः, चाभः २) (२) त्रीणि गुञ्जायाः । (३) समकं
 गोक्षुरस्य (गोक्षरु) इत्यस्य । (४) अष्टकम् अतिविषायाः (अतीस)
 इति ख्यातायाः । (५) द्वे दुग्धिकायाः (दुग्धिया घास २) (६)
 दशकं शतमूल्याः (शतावर) इति ख्यातायाः । (७) समकं दारु-
 हरिद्रायाः (दारुहल्दी ७) (८) पञ्च वचायाः (वच) इत्यस्य ।
 (९) एकं श्वेतवचायाः (सफेद वच) इत्यस्य । (१०) अष्टकम् अष्ट-
 रूषस्य (अड्डसा-वाकस ८) । (११) चत्वारि विष्णुकान्तायाः ।

- १ इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥
 २ शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्त्रा मधुरिका मिसिः ।
 मिश्रेयाप्यथ ३ सीहुण्डो वज्रः स्नुक्छी स्नुही गुडा १०५
 समन्तदुग्धाथो ४ वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।
 तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ॥ १०६ ॥
 ५ बला वाट्यालका ६ घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।
 ७ मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥
 ८ सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।
 त्रिभण्डी रोचनी ९ श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका १०८
 काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ।
 १० मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥
 ११ विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्टी च या सिता ।

(१) पञ्च कोकिलाक्षस्य (तालमखाना) इत्यस्य । (२) षट्कं मधुरिका-
 याः (सोआ या वनसौंफ) इत्यस्य । (३) षट्कं वज्रद्रुमस्य (थूहर)
 इति ख्यातस्य । (४) षट्कं विडङ्गस्य (बायविडङ्ग ६) । (५) द्वे
 बलायाः (वरिआर) औषधविशेषस्य । (६) द्वे शणपुष्पाः ('सन
 सनई') । (७) पञ्च द्राक्षायाः (दाख मुनक्का) इत्यस्य । (८)
 सप्त त्रिवृतायाः (सफेद निशोथ) । (९) सप्तकं कृष्णवर्णायास्त्रिवृ-
 तायाः (काला निशोथ) इत्यस्य । (१०) चत्वारि यष्टिमधुकस्य
 (मुलेठी) । (११) चत्वारि विदार्याः (शुक्ल भूमिकूमाण्ड) इ-

- १ अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥११०॥
 २ लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।
 ३ खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥१११॥
 ४ गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।
 ५ योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ ६ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥११२॥
 ७ कदली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।
 काष्ठीला ८ मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥
 ९ वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।
 १० नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥११४॥
 नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राक्षी सुवहा च सा ।
 ११ विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥११५॥

त्यस्य । (१) त्रयं कृष्णविदार्याः (कृष्णभूमिकृष्णमाण्ड) इत्यस्य ।
 (२) चत्वारि शाकमेदस्य (जलपीपरि) इत्यस्य । जलपिप्पल्याः इति
 केचित् । (३) पञ्चकं मयूरशिखायाः (अजमोदा) इति भाषायाम् ।
 (४) पञ्च उत्पलशारिवायाः (शारिवा, श्वार) इत्यस्य । (५) च-
 त्वारि ऋद्धिनामकस्य औषधविशेषस्य । (केकयी-मुकुटशैल) इति
 महाराष्ट्रभाषायाम् । (६) इमे योग्यादयश्चत्वारो वृद्धेः—वृद्धिनामकौ-
 षधेरपि नामानि । (७) षट् कदल्याः (केला) इति भाषायाम् । (८)
 त्रयं मुद्गपर्ण्याः (मुगौनी) इत्यस्य । (९) पञ्च वार्ताक्याः (बैंगन
 वनभण्टा ५) । (१०) नव रास्नायाः (रासना ९) (११) पञ्च सा-

१तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ।

२भारद्वाजी तु सा वन्या ३ शृङ्गी तु ऋषभो वृषः ॥ ११६ ॥

४गाङ्गेरुकी नागवला शषा ह्रस्वगवेधुका ।

५धामार्गवो घोषकः स्यान् ६ महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

७ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली ८ नादेयी भूमिजम्बुका ।

९स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा १० काकाङ्गीकाकनासिका ॥

११ गोधापदी तु सुवहा १२ मुसली तालमूलिका ।

अज १३ शृङ्गी विषाणी स्या १४ द्वे जिह्वादाविके समे ११९

१५ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ १६ द्विजा ।

लपण्याः (सरिवन) इत्यस्य । (१) चत्वारि कार्पास्याः (कपास के ४ नाम है) । (२) सा कार्पासी वने भवा चेद् भारद्वाजीत्युच्यते एकम् । (३) त्रयं ऋषभाख्यौषधिविशेषस्य । शृङ्गोशब्दः इन्नन्तः । (४) चत्वारि बलाविशेषस्य । (५) द्वे घोषवत्याः (सफेद फूलवाली तरोई के २) (६) संः-घोषकः, पीतकः-पतिपुष्पश्चेत् 'महाजाली' इत्युच्यते एकम् । (७) त्रयं पटोलिकायाः (चिचिड़ा नामक तरकारी ३) (८) द्वे भूमिजम्बुकायाः (भुईं जामुन) इत्यस्य । (९) द्वे लाङ्गल्याः (करिहारी) इत्यस्य । (१०) द्वे काकजङ्घाख्यौषधिविशेषस्य । (कौवाठोंठी) इति ख्यातस्य । (११) द्वे हंसपादिकायाः (लजालू) इति ख्यातस्य । (१२) द्वे मुसल्याः (मुसली कन्द) इत्यस्य । (१३) द्वे (मेढासिङ्गी) इति ख्यातस्य । (१४) द्वे गोजिह्वायाः (गोभी) इत्यस्य । (१५) त्रीणि नागवत्याः (नागवेल) इति ख्यातस्य । (१६) षट्कंरेणुकाख्यगन्धद्रव्यस्य । (संभालू के बीज)

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥
 एला १ वालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।
 वालुकं चाथ पालक्यां मुकुन्दः कुन्दकुन्दरू ॥ १२१ ॥
 ३ बालं ह्रीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।
 ४ कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।
 गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥
 महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च ।
 ७ अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥
 ८ पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा ।
 ९ सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥
 १० व्योधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

इति भाषायाम् । (१) पञ्च वालुकाख्यगन्धबीजस्य (एलुभा) इत्य-
 स्य । (२) चत्वारि कुन्दुरोः (पालक) इत्यस्य । (३) पञ्च ह्रीवेरस्य
 (नेत्रवाला) इत्यस्य । (४) पञ्च शैलेयस्य (सिलाजीत) इति
 ख्यातस्य । (५) पञ्चकं मुरायाः (तालिसपत्र) इत्यस्य । (६)
 अष्ट सल्लक्याः (सलई) इत्यस्य । (७) चत्वारि धातक्याः (धाय)
 इत्यस्य । (८) पञ्चकम् एलायाः । (इलायची) इत्यस्य (९)
 पञ्च सूक्ष्मैलायाः (छोटी इलायची) (१०) षट्कं कुष्ठस्य (कूठ)

१ शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ २ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटामलाऽञ्जटा ताली शिवा तामलकीति च ।

३ प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ ४ तुन्नः कुबेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृत्तोऽथ ५ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्त्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

व्याघ्रडायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ।

६ सुषिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

धमन्यञ्जनकेशी च ७ हनुर्हृद्विलासिनी ।

शुक्तिः शङ्खः खुरः कौलदलं नखमथाढके ॥ १३० ॥

८ काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृत्तालकसुराष्ट्रजे ।

१० कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

९ लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

११ ग्रन्थिपर्णं शुकं बह्वं पुष्पं स्थौण्यकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

इति ओषधिविशेषस्य । (१) त्रीणि शङ्खिन्याः (शङ्खाहुली) इति-
लताविशेषस्य । (२) षट्कं भूयामलक्याः (भूर्हं आवरा) इत्य-
स्य । (३) द्वे पौण्डर्यस्य । (४) षट्कं नन्दीवृत्तस्य (तून) इति
भाषायाम् । (५) षट्कं चोराख्यगन्धद्रव्यस्य । (६) चत्वारि व्याघ्रन-
खस्य । (बघनखा) इति ख्यातस्य । (७) सप्त नलीनामकगन्ध-
द्रव्यस्य । (मालकाङ्गनी) इति ख्यातस्य । (८) सप्त नवाख्यगन्ध-
द्रव्यस्य । (९) षट् तुवरिकायाः (रहर, अरहर) इत्यस्य । (१०) ष-
ट्कं कैवर्तीमुस्तकस्य (नागरमोथा) इत्यस्य । (११) पञ्च ग्रन्थिपर्ण-

१ मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥
 २ तपस्विनी जटामांसी जटिला लोमशा मिसी ।
 ३ त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥
 ४ कर्चूरको द्राविडकः काल्पको वेधमुख्यकः ।
 ५ ओषधयो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥
 ६ शाक्रीख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।
 ७ विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्पिका ॥ १३६ ॥
 ८ स्यादृक्षगन्धा छगलान्न्यावेगी वृद्धदारकः ।
 ९ जुङ्गो ब्राह्मी १० तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥ १३७ ॥
 ११ पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

स्य (कुकरोन्हा, गठिवन) इत्यस्य । (१) दशकं स्पृक्कायाः । (२) पञ्च जटामास्याः । (३) षट् त्वक्पत्रस्य (दालचीनी) इति ख्यातस्य । (४) चत्वारि कर्चूरस्य (कचूर) इत्यस्य । (५) ओषधिशब्दस्य प्रयोगो जातिमात्रविवक्षायां भवति, द्रव्यमात्रविवक्षायां तु औषधशब्दप्रयोगः । (६) यत्पत्रपुष्पादि तत् शाकसंज्ञकम् । आदिना मूल-
 दिसंग्रहः । उक्तञ्च—“मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डादिरूढकम् । त्वक्-
 पुष्पं कवचं चैव शाकं दशविधं स्मृतम् । (७) द्वे तण्डुलीयस्य (चौराई शाक) इत्यस्य । (८) पञ्च विशल्यायाः (इन्द्रपुष्पी) इत्यस्य । (९) पञ्च वृद्धदारकस्य (विधारा) इति ख्यातस्य । (१०) चत्वारि सोमलतायाः (ब्राह्मी) इत्यस्य । (११) चत्वारि स्वर्णक्षीर्याः

१ ह्यपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ॥ २३ ॥

२ तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

३ वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाऽजगन्धिका ॥ १३९ ॥

४ एलापर्णी तु सुवहा रास्ता युक्तरसा च सा ।

५ चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्बललोणिका ॥ १४० ॥

६ सहस्रवेधी चुक्रोऽम्बलवेतसः शतवेध्यपि ।

७ नमस्कारी गण्डकारी समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

८ जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।

९ कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

१० किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ॥ ११ ॥

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥

१२ वायसोली स्वादुरसा वयस्थाथ १३ मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

(मकोय) इति ख्यातस्य । (१) चत्वारि माषपर्ण्याः । (४ वनउरद के नाम हैं) (२) चत्वारि तुण्डिकेयाः (कुनरुन) इत्यस्य । (३) पञ्च वर्वयाः (४) चत्वारि एलापर्ण्याः । (५) पञ्च अम्बललोण्याः (नोनी चूक) इत्यस्य । (६) चतुष्कम् अम्बलवेतसस्य । (७) चत्वारि खदिरायाः ('हाथा-जोड़ी') इत्यस्य । (८) पञ्च जीवन्त्याः । (९) पञ्च जीवकस्य । (१०) त्रयं (चिरायता) इति ख्यातस्य । (११) पञ्च सप्तलायाः (सेट्टुण्डे) इति ख्यातस्य । (१२) त्रयं वायसोल्याः (काकोली) इत्यस्य । (१३) द्वे पञ्चदन्त्याः ।

- १ अजमोदा तूयगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।
 २ मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥
 ३ अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।
 ४ काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥
 ५ प्रपुन्नाडस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।
 पद्माट उरणाख्यश्च पलाण्डुस्तु ६ सुकन्दकः ॥ १४७ ॥
 ७ लतार्कदुर्द्रमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ।
 लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८ ॥
 ९ पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिः १० षण्णकम् ।
 स्याद्वा ११ तकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥
 १२ पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

-
- (१) द्वे यवान्याः । (अजवाईन) इत्यस्य । यवानीद्वयस्य
 द्वे द्वे नामनी इत्यपि मतम् । चत्वारः शब्दाः पर्याया इत्येके ।
 (२) त्रीणि पुष्करमूलस्य । (३) पञ्च उत्तरदेशे प्रसिद्धायाः
 पद्मचारिण्याः (६ स्थलकमलिनी के नाम हैं) (४) पञ्च
 रोचन्याः (कबीला) इति ख्यातस्य । (५) षट् चक्रमर्दस्य
 चक्रवर्द्ध) इति ख्यातस्य । (६) द्वे पलाण्डोः (प्याज) इत्यस्य ।
 (७) द्वे पलाण्डुमेदस्य । (८) षट् लशुनस्य । (९) द्वे पुनर्नवायाः ।
 (गदहपुर्ना) इति ख्यातस्य (१०) द्वे वितुन्नस्य (खपरिया) इत्यस्य ।
 (११) चत्वारि शणपण्याः (पटशण) इत्यस्य । (१२) पञ्च ज्योतिष्मत्याः

१ वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ॥१५०॥
 २ विष्वक्सेनप्रिया गृष्टिवाराही बदरेत्यपि ।
 ३ मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्का४कमाची तु वायसी ॥१५१॥
 ५ शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।
 अवाक्पुष्पी कारवी च ६ सरणा तु प्रसारिणी ॥१५२॥
 तस्यां कटम्भरा राजबला भद्रबलेत्यपि ।
 ७ जनी जतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥
 संस्पर्शाथ ८ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ।
 कचूरोऽपि पलाशोऽथ ९ कारवेल्लः कठिल्लकः ॥१५४॥
 सुषवी चाथ १० कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ।
 कूष्मा ११ ण्डकस्तु कर्कारुरुर्वा १२ रुः कर्कटी स्त्रियौ ॥१५५॥
 १३ इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तु १४ म्बयलावूरुभे समे ।

(मालकांगनी) इत्यस्य । (१) चतुष्कं त्रायमाणायाः । (२) चतुष्कं
 वाराह्याः (बिलाई कन्द) इत्यस्य । (३) द्वयं भृङ्गराजस्य (मां-
 गरा) इति ख्यातस्य । (४) द्वे काकमाच्याः (मकोय) इत्यस्य ।
 (५) सप्तकं शतपुष्पायाः (सौफ) इत्यस्य । (६) पञ्च प्रसा-
 रण्याः । (आकाश बेल 'बंबर') इत्यस्य (७) षट् चक्रवर्ति-
 न्याः (चक्रवत्) इत्यस्य । (८) पञ्चकं कर्चूरस्य । (९) त्रयं
 कारवेल्लस्य (करेला) इत्यस्य । (१०) चत्वारि पटोलस्य (परवल)
 इत्यस्य । (११) द्वयं कूष्माण्डस्य (कोहडा) इत्यस्य । (१२) द्वयं कक-
 द्याः (ककड़ी) इत्यस्य । (१३) द्वे कटुतुम्ब्याः (१४) द्वे अलाम्ब्याः

१चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा विशाखला त्विन्द्रवारुणी १५६
 २अशोन्नः सूरणः कन्दोऽगण्डीरस्तु समष्टिला ।
 ३कलम्ब्युपोदिका स्त्री तु मूलकं हिलमोचिका ॥ १५७ ॥
 वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु दशतपर्विका ।
 सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहाऽनन्ताथ साऽसिता ॥ १५८ ॥
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षका ।
 ४कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥
 स्याद्भद्रमुस्तको गुन्द्रा १०चूडाला चक्रलोच्चटा ।
 वंशो ११त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।
 वेणवः की १२चकास्तेस्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

स्त्रियाम् । (१) त्रीणि गोडुम्बायाः । (२) द्वे इन्द्रवारुणः । (३) त्री-
 णि सूरणस्य । (४) द्वे गण्डीराख्यशाकभेदस्य । (५) कलम्ब्यादयः
 पञ्च शाकभेदाः स्युः एकैकम् । तत्र कलम्बी वेण्वाकृतिः । मूलकम् (मू-
 ली-मुरई) इत्याख्यस्य । वास्तुकम्—'बधुवा' इति ख्यातस्य ।
 (६) षट् दूर्वायाः । (७) चत्वारि शुक्रदूर्वायाः । (८) चत्वारि
 मुस्तायाः (मोथा) इत्यस्य । तत्र मुस्तकं पुंनपुंसकम् । (९) द्वे
 मुस्ताविधौ यस्य (नागरमोथा) इत्यस्य । (१०) त्रीणि उच्चटामू-
 लस्य । (११) दशकं वेणोः (बांस) इत्यस्य । (१२) एकं वात-

१ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी २गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।
 ३नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो ४काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥
 इक्षुगन्धा पोटगलः पुंसि भूमिनि तु ५बल्वजाः ।
 ६रसाल इक्षुस्तद्भेदाः ७पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥
 स्याद्वी ८रणं वीरतरं मूलेऽस्यो ९शीरमस्त्रियाम् ।
 अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥
 लामञ्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।
 १०नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥
 अस्त्री ११कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ १२कत्तृणम् ।
 पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिषम् ॥ १६६ ॥

पूर्णवेणुनाम् । (१) त्रीणि वंशादिग्रन्थेः । तत्र ग्रन्थिर्ना पुमान्,
 पर्वं नान्तं क्लीबम्, परुषान्तं क्लीबम् । (२) त्रीणि शरस्य ।
 (३) त्रीणि नडस्य । (४) त्रीणि काशस्य । (५) बल्वजा इत्येकं
 पुलिङ्गं बहुवचनान्तम् । (६) द्वे इक्षोः (ईक्ष) इति प्रसिद्धस्य ।
 (७) पुण्ड्रः कान्तारकः इत्यादयस्तस्येक्षोर्भेदाः । आदिना कोशकारा-
 दिग्रहः । स च—‘इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिसृतिः । इक्षुर-
 स्यः पौण्ड्रकश्च रसालः कुसुमाकरः । इति एकैकम् । (८) द्वे तृणभेद-
 स्य । (९) दशकम् उशीरस्य—वीरणमूलस्य । (१०) नडादयः पूर्वो-
 क्ता नीवारगर्मुच्छ्रयामाकादयश्च—तृणजातयः । (११) चत्वारि कुश-
 स्य । तत्र कुशं क्लीबपुंसोः । (१२) षट् रोहिषतृणस्य (रोहिष)

१ छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।
 २ शष्पं बालतृणं ३ घासो यवसं ४ तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥
 ५ तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ।
 ६ तृणराजाह्वयस्तालो ७ नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥
 ८ घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ।
 ९ फलमुद्वेगमेते १० च हिन्तालसहिताखयः ॥ १६९ ॥
 खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।
 ॥ १७० ॥ इति वनौषधिवर्गः ॥ ४ ॥

अथ सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

११ सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

इत्यस्य । (१) पञ्च वचाकृतेर्जलतृणभेदस्य । (२) द्वे कोमलतृणस्य ।
 (३) द्वे गवादीनां मृदयतृणस्य । (४) द्वे तृणमात्रस्य । (५) तृणानां
 संहतिः समूहस्तृणेत्युच्यते एकम् । नडानां संहतिर्नडेत्युच्यते एकम् ।
 (६) द्वे तालस्य । (७) द्वे नारिकेलस्य (नारियल) इत्यस्य ।
 (८) पञ्च पूगवृक्षस्य । (९) अस्य फलम्—उद्वेगमित्युच्यते एकम् ।
 (१०) एते—तालनालिकेरपूगाखयः, हिन्तालः—तालभेदः, स तु अल्प-
 परिमाणः तत्सहिताः, एवं चत्वारः खर्जूरादयश्चत्वारश्च एवमष्टौ एते तृण-
 द्रुमा इत्युच्यन्ते । इति वनौषधिवर्गः ।

(११) षट् सिंहस्य । तत्र केसरी इज्जन्तः । अष्टौ कण्ठीरवाद्याः क्षेप-

*कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगद्विर्मृगाशनः ।
 *पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विषः ।
 १ शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥
 ३ वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ।
 दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥
 ४ कपिलवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।
 मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ ५ भल्लके ॥ ३ ॥
 ऋक्षाच्छभल्लभल्लूका ६ गण्डके खड्गखड्गिनौ ।
 ७ तुलायो महिषो बाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥
 स्त्रियां ८ शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
 ९ गालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥
 १० ओतुर्बिडालो मार्जारो वृषदंशक आखुमुक् ।

कोक्ता अपि सिंहस्य । (१) त्रीणि व्याघ्रस्य (२) द्वे कुक्कुराकृतेः
 कृष्णरेखाचित्रितस्य मृगविशेषस्य (चीता या तेन्दुआ) इति
 ख्यातस्य । (३) द्वादश सूकरस्य (सूअर) इति ख्यातस्य । पोत्रि-
 दंष्ट्री-घोषि-स्तब्धरोमाणो नान्ताः । (४) नवकं वानरस्य । वनौकस्
 सान्तः । (५) चतुष्कम् भल्लूकस्य (भालू रीछ) इति ख्यातस्य ।
 (६) त्रयं गण्डकस्य (गेंडा) इति ख्यातस्य । तत्र खड्गो नान्तः । (७)
 पञ्च महिषस्य (भसा) इति ख्यातस्य । (८) दश जम्बुकस्य (स्यार)
 इति ख्यातस्य । शिवा शब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । (९) पञ्च मार्जारस्य ।

१त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

२श्ववित्तु शल्यस्तल्लोस्मिन् ३शलली शललं शलम् ।

४वातप्रमीर्वातमृगः ५कोकस्त्वीहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

६मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

७ऐण्येयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

८कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा ९अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

१०कृष्णसाररुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः ।

गोकर्णपृषतैर्गर्शरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

११गन्धर्वः शरभो रामः स्तमरो गवयः शशः ।

१२इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

(१) गौधेयस्य त्रीणि । (२) द्वे शल्यस्य (सेह) इति ख्यातस्य । (३) शल्यरोम्णस्त्रीणि । तत्र शलली स्त्रियाम् । इदं सीमन्तोन्नयनादावुपयुज्यते । (४) द्वे वातमृगस्य पुंसि । (५) त्रीणि वृकस्य (भेडिया) इति ख्यातस्य । (६) पञ्च हरिणस्य । (७) एण्या हरिण्याश्चर्माद्यम् आद्यशब्दात् मांसादि ऐण्यमित्युच्यते एकम् । एणस्य तु चर्माद्यम् ऐणमित्युच्यते एकम् । उभे ऐण्यम् एणं च त्रिषु स्पष्टम् । (८) षट् हरिणभेदा एकैकम् । (९) अमी षट् हरिणा वक्ष्यमाणाः कृष्णसारादयश्च अजिनयोनय उच्यन्ते । (१०) द्वादश मृगविशेषाणाम् एकैकम् । (११) गन्धर्वादयः षट् मृगभेदाः । (१२) उक्ताः सिंहादयो मृगादयो, वक्ष्यमाणाः-गवादयश्च पशुजातयः-

१०० अधोगन्ता तु खनको वृकः पुं ध्वज उन्दुरः ।
 २ उन्दुरुर्मूषकोऽप्याखुर्गिरिका ३ बालमूषिका ।
 ४ सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥
 ५ लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।
 ६ नीलङ्गुस्तु कृमिः कर्णजलौकाः शतपद्मभे ॥ १३ ॥
 ७ वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रुणौ तु वृश्चिके ।
 ११ पारावतः कलरवः कपोतोऽथ १२ शशादनः ॥ १४ ॥
 पत्नी श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ ।
 १४ दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशादनः ।
 १५ व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः १६ खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

पशुवाच्या इत्यर्थः । (१) क्षेपकश्लोकगतनामानि पञ्च मूषकस्य ।
 (२) त्रयं मूषकस्य । (३) द्वे स्वल्पमूषकजातेः । 'छुछुन्दरी गन्धमुखी
 दीर्घतुण्डी दिवान्धिका' इति श्लोकार्थं केचिदत्र पठन्ति । एतन्नामचतु-
 ष्यं मूषकसदृशजातिविशिष्टस्य छुछुन्दरी ख्यातस्य । (४) द्वे सरट-
 स्य (किराट) इत्यस्य । (५) द्वे गृहगोधायाः (छिपकली) इत्य-
 स्य । (६) चत्वारि लूतायाः (मकड़ी) इत्यस्य । (७) द्वे नील-
 ङ्गोः । (८) द्वे कर्णजलौकायाः । (९) द्वे शूककीटस्य ऊर्णादिभक्ष-
 कस्य (कसर) इत्यस्य । (१०) त्रीणि वृश्चिकस्य । (११) त्रीणि पा-
 रावतस्य (परेवा) इत्यस्य । (१२) त्रीणि श्येनस्य (बाज) इत्य-
 स्य । (१३) त्रयम् उलूकस्य (उल्लू) इत्यस्य । (१४) इदं पञ्चक-
 मपि उलूकस्य । (१५) द्वे भरद्वाजस्य । (१६) द्वे चलत्पक्षस्य पक्षि-

१ लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ २ चाषः किकीदिविः ।

३ कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छ्रुतपत्रकः ॥ १६ ॥

दावाघाटोऽथ ५ सारङ्गस्तोककश्चातकः समाः ।

६ कृकवाकुस्तान्नचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

७ चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री ८ चटका तयोः ।

पुमपत्ये ९ चाटकैरस्त्यपत्ये चटकैव सा ॥ १८ ॥

कर्करेदुः १० करेदुः स्यात्कृकणक्रकरौ ११ समौ ।

१२ वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

१३ काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्वलिभुगवायसा अपि ॥ २० ॥

१४ स एव च १४ चिरञ्जीवी चैकदृष्टिश्च मौकुलिः ।

१५ द्रोणकाकस्तु काकोलो १६ दात्यूहः कालकण्ठकः ।

विशेषस्य । (१) द्वे बाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिभेदस्य । (२) द्वे चा-
षस्य । (३) त्रयं धूम्याडस्य । (४) द्वे दावाघाटस्य (कठफोरा)
इत्यस्य । (५) त्रयं चातकस्य (पपीहा) इति ख्यातस्य । (६) च-
त्वारि कुक्कुटस्य (मुर्गा) इत्यस्य । (७) द्वे चटकस्य (चिडा)
इत्यस्य । (८) एकं चटकायाः । (९) तयोः पुमपत्यस्यैकम् । (१०) द्वयं
वरेदोः पक्षिणः । (११) द्वे क्रकरस्य । (१२) चत्वारि कोकिलस्य (को-
यल) इत्यस्य । (१३) दशकं काकस्य । (१४) एतदपि त्रयं काकस्य ।
(कौवा के ३ नाम हैं) । (१५) द्वे काकभेदस्य । (१६) द्वे कालक-

१ आतायिचिल्लौ २ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ ३ समौ ॥ २१ ॥
 ४ क्रुङ् क्रौञ्चोऽथ वकः ५ कङ्कः पुष्कराह्वस्तु ६ सारसः ।
 ७ कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥
 ८ कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ।
 ९ हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥
 १० राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।
 ११ मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते १२ धार्तराष्ट्राः १३ सितेतरैः ॥ २४ ॥
 १४ शरारिराटिराडिश्च बलाका १५ विसकण्ठका ।
 हंसस्य योषिद्वरटा १६ सारसस्य तु लक्ष्मणा १७ ॥ २५ ॥
 १८ जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्परोष्णी १९ तैलपायिका ।

ण्ठकस्य । (काकातुभा) इत्यस्य । (१) द्वे चिल्लस्य । (चील्ह)
 इत्यस्य । (२) द्वे गृध्रस्य (गीध) इति ख्यातस्य । (३) द्वे कीर-
 स्य (सुरगा) इत्यस्य । (४) द्वे क्रौञ्चपक्षिणः (५) द्वे वकस्य
 (बकुला) इत्यस्य । (६) द्वे सारसस्य । (७) चत्वारि चक्रवा-
 कस्य (चक्रवा) इत्यस्य । (८) द्वे कादम्बस्य । (९) द्वे कुरर-
 स्य । (१०) चत्वारि हंसस्य । (११) एकं राजहंसस्य । (१२) हंस-
 भेदस्यैकम् । (१३) कृष्णवर्णचञ्चुवरणस्य हंसविशेषस्यैकम् । (१४) त्र-
 यम् (आडी) इति ख्यातस्य पक्षिणः । (१५) द्वे बलाकायाः (१६)
 एकं हंसस्त्रियः । (१७) एकं सारसस्त्रियः । (१८) द्वे चर्मचटकायाः ।
 (१९) तैलपायिकायाः द्वयम् । चत्वार्यपि जतुकायाः इत्येके ।

१वर्वणा मक्षिका नीला, २सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

३पतङ्गिका पुत्तिका स्यादंशस्तु ४ वनमक्षिका ।

५दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्गन्धोली ६ वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

७भृङ्गारी शीरुका चीरी श्ल्लिका च समा इमाः ।

समौ ८पतङ्गशलभौ खद्योतो ९ ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

१०मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्गभृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

११मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

१२केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ १३ ।

१४शिखा चूडा १५शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

१६खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

(१) त्रयं मक्षिकायाः । (२) द्वे मधुमक्षिकायाः । (३) द्वे मधुमक्षिकाभेदस्य ।

(४) द्वे वनमक्षिकायाः । (५) एकं मक्षिकाविशेषस्य । (६) द्वे गन्धो-

र्याः । तत्र वरटा स्त्रीपुंसयोः (७) चत्वारि मृङ्गार्याः । (८) द्वे श-

लभस्य (पतङ्गा) इत्यस्य । (९) द्वे खद्योतस्य । (१०) एकादश

भ्रमरस्य । (११) नव मयूरस्य । (१२) मयूरवाण्या एकम् ॥ (१३) द्वे

पिच्छस्य-नेत्राकारचिह्नस्य । (१४) द्वे मयूरशिखायाः । (१५) त्रीणि

मयूरपिच्छस्य । (१६) सप्तविंशतिः पक्षिमात्रस्य । तत्र शकुन्तिरिद-

न्तः, शकुन्तोऽदन्तः । विरित्येकाक्षरं नाम । नभसङ्गम इति पञ्चाक्षर-

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्धवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

तेषां विशेषा शहारीतो मदगुः कारण्डवं प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुक्कुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकष्टिट्टिभको वर्तको वतिकादयः ॥ ३५ ॥

२गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

स्त्रीः पक्षतिः पक्षमूलं चचुस्त्रोटिरुभेऽस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

५प्रडीनोडडीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

६पेशी कोषो द्विहीनेऽण्डं कुलायोऽनीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

८पोतः पाकोऽर्भकोऽडिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

१स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं १०युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

११समूहो निवहव्यूहसंदोहविसरत्रजाः ।

म् । (१) त्रयोदश पक्षिजातिविशेषाणाम् । (२) षट् पक्षाणाम् । (३) द्वे पक्षमूलस्य । (४) द्वे पक्षितुण्डस्य । (५) पक्षिगतिविशेषाणाम् एकैकं नामधेयम् । तत्र प्रडीनं त्रियंगमनम् । उड्डोनम्—ऊर्ध्वगमनम् । संडोनम्—सङ्गतगमनम् । (६) त्रयम् अण्डस्य । तत्र पेशी स्त्री । कोशोऽस्त्रियाम् । अण्डं द्विहीने क्लीबे इत्यर्थः । (७) द्वे पक्षिगृहस्य (घोंसला) इत्यस्य । (८) सप्तकं शिशुमात्रस्य । (९) त्रीणि स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य । (१०) त्रयं युग्मस्य । (११) द्वाविंशतिः समूहस्य ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।

स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

वृन्दभेदाः समैर्वर्गः सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः ।

सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुत्रपुंसकम् ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः पुञ्जराशी च तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः ॥ ५ ॥

(१) इदानीं समुदायविशेषा उच्यन्ते । समैः—सजातीयैः प्राणिभिर-
प्राणिभिर्वा समूहो वर्ग इत्युच्यते एकम् । यथा—मनुष्यवर्गः शैल-
वर्गः इत्यादि । (२) जन्तूनां समूहः—सङ्घसार्थौ बोध्यौ । (३) स-
जातीयानां समूहः—कुलम् । (४) तिरश्चाम्—पक्ष्यादीनामेव समू-
हो यूथः । (५) पशूनां—समूहः समजः एकम् । (६) अन्येषां
पक्षतिरिक्तानां वृन्दं समाजः । (७) सधर्मिणाम् एकधर्मवतां समूहो
निकायः । (८) चत्वारि धान्यादिराशेः । (९) कापोतादीनां समूहो
एकैकम् पृथक् पृथक् । (१०) द्वे गृहाश्रितपक्षिमृगादीनाम् ।

इति सिंहादिवर्गः ।

॥ ७ ॥ अथ मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

१मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।
 स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥
 २स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।
 प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥
 ३विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।
 प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥
 सुन्दरी रमणी रामा कोपना ४ सैव भामिनी ।
 ५वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 ६कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या ७नृपस्त्रियः ।
 ८पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु ९कुटुम्बिनी ।
 पुरन्द्री १०सुचरित्रा तुःसती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 ११कृतसापत्निकाऽध्यूढाऽधिविन्नाथ १२स्वयंवरा ।

(१) एकादश मनुष्याणाम् । (२) एकादश स्त्रियाः । (३) विशेष-
 षाः स्त्रीणां भेदा वक्ष्यन्ते । उत्तमस्त्रीणां द्वादशभेदाः । (४) द्वे कोपशी-
 लायाः । (५) चत्वारि गुणैरुत्कृष्टायाः स्त्रियाः । (६) या कृताभिषेका
 नृपस्त्री सा महिषीत्येकम् (पटरानी) इत्यस्य । [(७) एकम् अकृता-
 भिषेकायाः । (८) सप्त परिणीतायाः स्त्रियाः । (९) द्वे पतिपुत्रादिम-
 त्याः । (१०) चत्वारि पतिसेवातत्परायाः । (११) त्रीणि कृतानेकविवा-
 हस्य पुंसो या प्रथमोढा स्त्री तस्याः । (१२) त्रीणि स्वेच्छया पतिवर-

पतिवरा च वर्याथ कुलस्त्रीः कुलपालिका ॥ ७ ॥
 २ कन्या कुमारी गौरीः तु नग्निकाऽनागतार्तवा ।
 स्यान्मध्यमाः दृष्टरजास्तरुणीः युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषाजनीवध्वश्चिरिण्टी • तु सुवासिनी ।
 ९ इच्छावती कामुका स्याद्वृषः स्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥
 १० कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साऽभिसारिका ।
 ११ पुंश्चली धर्षिणी बन्धक्यसती कुलदेत्वरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांसुला च स्यादशिः १२ स्त्री शिशुना विना ।
 १३ अवीरा निष्पतिसुता विश्वः १४ स्ताविधवे समे ॥ ११ ॥
 १५ आलिः सखी वयस्याथ पतिः १६ वत्नी सभर्तृका ।
 १७ वृद्धा पलिकनी प्राज्ञी १८ तु प्रज्ञा प्राज्ञा १९ तु धीमती ॥

षोडशकायाः । (१) द्वे कुलवत्याः । (२) द्वे प्रथमवयसि वर्तमाना-
 याः । (३) त्रीणि अदृष्टरजस्कायाः । (४) द्वे प्रथमप्राप्तरजोयोगायाः ।
 (५) द्वे युवत्याः । (६) त्रयं पुत्रादिभार्यायाः । (७) द्वे किञ्चि-
 ल्छन्धयौवनायाः परिणीतायाः । (८) द्वे यभनादीच्छावत्याः । (९) द्वे
 मैथुनेच्छावत्याः । (१०) या कान्तार्थिनी भर्तुः सङ्केतस्थानं गच्छति
 साऽभिसारिका एकम् । (११) अष्ट स्वैरिण्याः । (१२) शिशुरहिताया
 एकम् । (१३) पतिपुत्ररहिताया एकम् । (१४) द्वे रण्डायाः । (१५) त्रयं
 सख्याः । (१६) द्वे जीवभर्तृकायाः । (१७) द्वे पक्केश्याः । (१८) द्वे
 प्रज्ञायाः । (१९) द्वे बुद्धिमत्याः ।

१ शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा^२ तज्जातिरेव च ।
 ३ आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
 ४ अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया^५ क्षत्रियाण्यपि ।
 ६ उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादा^७चार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगे^९स्यादर्या^{१०} क्षत्रियी^{१०} तथा ।
 ११ उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा^{१२}स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥
 १३ वीरपत्नी वीरभार्या वीर^{१४}माता तु वीरसूः ।
 १५ जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
 स्त्री नग्निका^{१६} कोटवी स्याद्दूती^{१७} संचारिके समे ।
 १८ कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाऽधवा ॥ १७ ॥

(१) विजातीयाया अपि शूद्राभार्याया एकम् । (२) अन्यभार्याया अपि शूद्रजातीयाया एकम् । (३) द्वे 'गोपालिकायाः' जातौ पुंयोगे वा । (४) द्वे वैश्यजात्युत्पन्नायाः स्त्रियाः । (५) द्वे क्षत्रियजात्युद्भूतायाः । (६) द्वे स्वयं या अध्यापिका तस्याः । (७) मन्त्रव्याख्याकृदाचार्याया एकम् । (८) एकम् आचार्यस्त्रियः । (९) अर्यस्त्रियं एकम् । (१०) क्षत्रियस्त्रिय एकम् । (११) द्वे उपाध्यायभार्यायाः । (१२) एकं स्तनश्मश्रुलोमवत्याः । (१३) द्वे वीरपत्न्याः । (१४) द्वे वीरजनन्याः । (१५) चत्वारि प्रसूतायाः । (१६) द्वे नग्निकायाः । (१७) द्वे दूतिकायाः । (१८) अर्धवृद्धा काषायवस्त्राऽधवेति विशेषणत्रयविशिष्टा या सा कात्यायन-

- १ सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।
 २ असिकनी स्यादवृद्धा या प्रेष्याऽन्तः पुरचारिणी ॥ १८ ॥
 ३ वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः ।
 ४ संस्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥
 ५ विप्रश्निका त्वीक्ष्णिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।
 स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
 ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
 १ श्रद्धालुर्दोहदवती १० निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥
 ११ आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।
 १२ गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
 १३ पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषुः १४ पतिः ।

नीत्युच्यते एकम् । (१) या परवेश्मस्था स्वतन्त्रा केशप्रसाधनादिशिल्पकारिणी तस्या एकम् । (२) अवृद्धा प्रेष्याऽन्तःपुरचारिणीति च या सा 'असिकी' इत्येकम् । (३) चत्वारि वेश्यायाः । (४) जनसंस्कृतवेश्याया एकम् । (५) द्वे कुट्टिन्याः । (६) त्रयं शुभाशुभनिरूपिण्याः । (७) सप्त रजस्वलायाः । (८) त्रीणि स्त्रीरजसः । (९) द्वे दोहदवत्याः । (१०) द्वे हीनरजस्कायाः । (११) चत्वारि गर्भिण्याः । (१२) गणिकादेः समूहे गाणिक्यादि । यथा-गणिकानां समूहो गाणिक्यम्, गर्भिणीनां समूहो गाभिणम् । युवतीनां समूहो यौवतम् एकैकम् । (१३) द्विवारं संस्कृताया द्वे । पूर्वमेकस्य भूत्वा पुनरन्यस्य भवतीति पुनर्भूः । 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः' इति । (१४) पुनर्भूपत्युरेकम् पुंसि ।

स तु द्विजोऽग्रे १दिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

२कानीतः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः स्यात्पार४खैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

५पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुता मातृष्व६सुश्चैवं वैमा०त्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥

अथ ७वान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेरः कौलटेयो भिक्षु९की तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

१०आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी११ ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं १२तोकं तयोः समे ।

स्वजाते १३त्वौरसोरस्यौ तातस्तु १४जनकः पिता ॥ २८ ॥

१५जनयित्री प्रसूर्माता जननी भगिनी १६स्वसा ।

(१) पुनर्भूप्रधानभार्यस्य पुंस एकम् । (२) द्वे कन्यकासु जातस्य । (३) द्वे सुभगापुत्रस्य । (४) यः परस्त्रियाः सुतः पारखैणेय एकम् । (५) द्वे पितृभगिन्याः सुतस्य । (६) मातृष्वसुः सुतोऽप्येवम् । यथा-मातृष्वसेयः । मातृष्वस्त्रीयः द्वे । (७) मातुः सपत्न्यसुतस्य द्वे । (८) पञ्च कुलटापुत्रस्य । (९) सत्या भिक्षुकायाः पुत्रस्य द्वे । (१०) पञ्चकं पुत्रस्य । (११) अमी पुत्रादयः सर्वे स्त्रियां वर्तमानाः पुत्री सुतामित्याहुः । (१२) द्वे तयोः समे पुत्रे दुहितरि च क्लीबलिङ्गे एवेत्यर्थः । (१३) द्वे स्वस्माज्जातस्य पुत्रस्य । (१४) त्रीणि पितुः । (१५) चत्वारि जनन्याः । (१६) द्वे स्वसुः ।

ननान्दा १ तु स्वसा पत्युर्नप्त्री २ पौत्री सुतात्मजा ॥२९॥
 भार्यास्तु ३ भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।
 ४ प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी ५ तु मातुली ॥३०॥
 ६ पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
 पितुर्भ्राता ७ पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥३१॥
 ८ श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरौ ।
 १० स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता ११ दुहितुः पतिः ३२
 १२ पितामहः पितृपिता तत्पिता १३ प्रपितामहः ।
 १४ मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु १५ सनाभयः ॥३३॥
 १६ समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

(१) एकं पत्युः स्वसुः (ननंद) इत्यस्य । (२) त्रयं पुत्रदुहितोरपत्य-
 स्य । (३) भ्रातृवर्गस्य भार्याः परस्परं यातरः स्युरेकम् (देवरानी-
 जेठानी) इत्यस्य । (४) द्वे भ्रातृजायायाः (भौजाई) इत्यस्य ।
 (५) द्वे मातुलभार्यायाः (मामी) इत्यस्य । (६) पत्युः पत्न्याश्च
 मातुरेकम्, श्वश्रूः । (सास) इत्यस्य । एवं पत्युः पत्न्याश्च पिता
 'श्वशुरः' (ससुर) इति ऐकम् । (७) पितुः भ्राता पितृव्य इति
 एकम् । एवं मातुः भ्राता मातुल इति एकम् । (८) पत्नीभ्रातुरेकम्
 (साला) इत्यस्य । (९) पतिभ्रातुर्द्वे । (१०) द्वे भागिनीसुतस्य
 (भानजा) इत्यस्य । (११) दुहितुः पतिः—'जामाता' इत्येकम् ।
 (१२) द्वे पितामहस्य (दादा) इत्यस्य । (१३) एकं प्रपितामहस्य
 (परदादा) इत्यस्य । (१४) मातुः पिता मातामहः एकम्, तत्पिता
 प्रमातामहः, एकम् । (१५) द्वे सपिण्डानाम् । (१६) चत्वारि एकमा-

१सगोत्रवान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥
 २ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः ।
 ३धवः प्रियः पतिर्भर्ता ४जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
 अमृते जारजः ५कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
 ६भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ ७भ्रातरावुभौ ॥ ३६ ॥
 ८मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।
 ९श्वश्रूश्चशुरौ श्वशुरौ १०पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
 ११दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।
 १२गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्बं १३ च कललोऽस्त्रियाम् ३८
 १४सूतिमासो वैजननो १५गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।
 १६तृतीयाप्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसके ॥ ३९ ॥

तृजातानाम् । (१) षट् सगोत्रस्य । (२) ज्ञातिभावस्य बन्धुसमू-
 हस्य चैकेकम् । (३) चत्वारि पत्युः । (४) द्वे मुख्यादन्यस्य भर्तुः ।
 (५) अमृते भर्तरि सति जाराज्जातः कुण्ड इत्युच्यते एकम् । मृते
 भर्तरि जाराज्जातौ गोलक इत्येकम् । (६) द्वे भ्रातृपुत्रस्य । (७) भ्रा-
 तृभगिन्यौ भ्रातराविति स्याताम् एकम् । (८) चत्वारि द्विवचनान्ति
 मात्रा सहोक्तस्य पितुः । (९) द्वे सहोक्तयोः श्वश्रूश्चशुरयोः । (१०) सहो-
 क्तयोः पुत्रकन्ययोर्द्वे । (११) चत्वारि दम्पत्योः । (१२) द्वे गर्भाशयस्य ।
 (१३) शुकशोणितसन्निपातस्य द्वे । चत्वर्यपर्यायः कलल इत्येके ।
 (१४) द्वे प्रसवमासस्य । (१५) द्वे कुक्षिस्थस्य प्राणिनः । (१६) पञ्च न-

१ शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।
 २ स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥
 ४ पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा६ जरा ।
 ५ स्यादुत्तानशया६ डिम्भा स्तनपा च स्तनन्धयी ॥ ४१ ॥
 ७ बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।
 ९ प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥
 १० वर्षीयान्दशमी ११ ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।
 १२ जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥
 १३ अमांसो दुर्बलश्छातो बलवान्मांसलोऽसलः १४ ॥
 १५ तुन्दिलस्तुन्दिभस्तुन्दीबृहत्कुक्षिःपिचण्डिलः ॥ ४४ ॥
 १६ अवटीटोऽवनाटश्चा वभ्रटो नतनासिके ।
 १७ केशवः केशिकः केशी १८ वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५ ॥

पुंसकस्य । तृतीयाप्रकृतिरिति षडक्षरं नाम । (१) त्रयं बालत्वे ।
 (२) द्वे तारुण्यस्य । (३) त्रीणि वृद्धत्वस्य (बुढ़ापा) इत्यस्य ।
 वृद्धसंघेपि 'वार्धकम्' इत्येकम् (४) केशादौ जरसा शौक्ल्यस्यैकम् ।
 (५) द्वे जरायाः । (६) चत्वारि स्तनन्धयस्य । (७) द्वे बालस्य ।
 (८) त्रयं यूनः । (९) षट्कं वृद्धस्य । (१०) त्रीण्यतिवृद्धस्य ।
 (११) त्रीणि ज्येष्ठभ्रातुः । (१२) पञ्चकं कनिष्ठभ्रातुः । (१३) त्रीणि
 अमलस्य (दुबला) इत्यस्य । छातश्चवर्गादिः । (१४) त्रीणि बल-
 वतः । (१५) पञ्च बृहदुदरस्य । (१६) चत्वारि चिपिटनासिकस्य ।
 (१७) त्रयं प्रशस्तकेशस्य । (१८) द्वे जरया इत्यचर्मणः ।

विकलाः १ङ्गस्त्वपोगण्डः २खर्वोह्रस्वश्च वामनः ।
 ३खरणाः स्यात्खरणसो विग्रस्तु ४ गतनासिकः ॥ ४६ ॥
 खुरणाः स्यात्खुरणसः ५ प्रज्ञः प्रगतजानुकः ।
 ७ ऊर्ध्वज्ञरूर्ध्वजानुः स्यात्संज्ञः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
 स्यादेडे बधिरः १० कुब्जे गडुलः ११ कुकरे कुणिः ।
 १२ पृश्निरल्पतनौ श्रोणः १३ पङ्गौ मुण्डस्तु १४ मुण्डिते ४८
 १५ बलिरः केकरे खोडे १६ खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।
 १७ जडुलः कालकः पिप्लुस्ति १८ लकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
 अनामयं १९ स्यादारोग्यं चिकित्सा २० रक्प्रतिक्रिया ।

(१) द्वे निसर्गतो न्यूनाधिकावयवस्य । (२) त्रयं ह्रस्वस्य (बौना) इत्यस्य
 (३) द्वे तीक्ष्णनासिकस्य । (४) द्वे गतनासिकस्य । (५) द्वे विकटनासिक-
 स्य । (६) द्वे यस्य जानुनोर्महदन्तरालं वर्तते, तस्य । (७) द्वे ऊर्ध्वजानु-
 कस्य । (८) द्वे संलग्नजानुकस्य । (९) द्वे श्रवणेन्द्रियहीनस्य । (१०)
 द्वे कुब्जस्य (कुबड़ा) इत्यस्य । (११) द्वे रोगादिना दूषितकरस्य ।
 (१२) द्वे अल्पतनोः—अमानुषप्रायस्य । (१३) द्वे जङ्घाविकलस्य । (१४)
 द्वे कृतवपनस्य । (१५) द्वे नेत्रवियुक्तस्य । (१६) द्वे गतिविकलस्य
 (लंगडा) इत्यस्य । जराशब्दाद् अवराः अर्धावपठिताः उच्चा-
 नशयायाः खजान्तास्त्रिषु वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । (१७) त्रयं कुण्ठवर्ण-
 स्य देहगतचिह्नविशेषस्य । (१८) द्वे आकृतितो वर्णतश्च कुण्ठतिलतु-
 ल्यस्य देहगतचिह्नस्य । (१९) द्वे रोगाभावस्य । (२०) द्वे रोगप्रती-

१ भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
 स्त्री २ रुग्णजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
 क्षयः ३ शोषश्च यक्ष्मा च प्रतिश्या ४ यस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥
 स्त्री ५ क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु ६ क्षवथुः पुमान् ।
 ७ शोफस्तु श्वयथुः शोथः ८ पादस्फोटो विषादिका ॥
 ९ कित्ताससिध्मे १० कछ्वां तु पाम पामा विचर्चिका
 ११ कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया विस्फोटः १२ पिटकः स्त्रियाम् ॥
 १३ व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे १४ नाडीव्रणः पुमान् ।
 १५ कोठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे १६ दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
 १७ आनाहस्तु निबन्धः स्याद् ग्र १८ हणी रुक्प्रवाहिका ।
 १९ प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥

कारस्य । (१) पञ्चौषधस्य । (२) सप्त रोगमात्रस्य । तत्र रुक्
 जकारान्तः । (३) त्रीणि क्षयरोगस्य । (४) द्वे पीनसरोगस्य ।
 (जुकाम-सर्दी) इत्यस्य । (५) त्रीणि क्षुतः (छींक) इत्यस्य ।
 (६) द्वे कासरोगस्य (खांसी) इत्यस्य । (७) त्रीणि शोथस्य (सु-
 जन) इत्यस्य । (८) द्वे पादस्फोटस्य (विवाई) इत्यस्य । (९)
 द्वे सिध्मस्य । (१०) चतुर्णां स्त्रीलिङ्गं विचर्चिकायाः । तत्र पामे
 नान्तम् । पामानः । ११ अपरं टावन्तम् । पामे । (११) त्रयं खर्जूः ।
 (१२) द्वे विस्फोटस्य (१३) त्रीणि व्रणस्य । व्रणोऽस्त्रियाम् । अरुः
 सान्तं क्लीबे ॥ (१४) यो व्रणः सदा गलति तत्र नाडीव्रण इत्येकः
 (१५) चत्वारि कुष्ठस्य । (१६) द्वे अर्शोरोगस्य । (१७) द्वे मलमूत्रान-
 रोषस्य । (१८) द्वे संग्रहणीरोगस्य । (१९) त्रीणि वमनरोगस्य ।

१ व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगन्दराः ।
 २ श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नस्विन्दलुप्तकः ।
 ४ अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥
 ६ रोगहार्यगदङ्कारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।
 ७ वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥५७॥
 ९ ग्लान्ग्लास्तू आस १० यावी विकृतो व्याधितोऽपटुः ।
 आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ ११ पामनकच्छुरौ ॥५८॥
 १२ दर्द्रुणो दर्द्ररोगी स्याद १३ शोरो गयुतोऽर्शसः ।
 १४ वातकी वातरोगी स्यात्सा १५ तिसारोऽतिसारकी ॥५९॥
 स्युः १६ किलन्नाच्चे चुल्लचिल्लपिल्लाः किलन्नेऽदिण चाप्यमी
 उन्म १७ त उन्मादवति श्लेष्म १८ लः श्लेष्मणः कफी ६०
 १९ न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्ध २० नाभौ तुन्दिलतुन्दिभौ ।

(१) विद्रध्यादिरोगविशेषाणामेकैकम् । तत्र विद्रधिः स्त्रियाम् । (२)
 श्लीपदरोगस्य । (३) द्वयं मस्तककेशरोगस्य । (४) द्वे अश्मर्याः । (५)
 शतः परं शुक्रावधेः वक्ष्यमाणात् शुक्रशब्दात्पूर्वं मूच्छितान्तास्त्रिषु
 त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । (६) पञ्च वैद्यस्य । (७) व्रीणि रोगरहितस्य ।
 (८) एकं रोगान्मुक्तस्य । (९) द्वे रोगादिवशात् हर्षरहितस्य । (१०)
 सप्तकं रोगिणः । (११) द्वे पामायुक्तस्य । (१२) द्वे दद्रुयुक्तस्य । (१३)
 द्वे अशोरो गिणः । (१४ वासीर रोगी) इत्यस्य । (१४) द्वे वातरो-
 गिणः (१५) द्वे अतीसाररोगिणः । (१६) चत्वारि क्लेदयुक्ते अचि-
 णी यस्य तस्य पुंसः । इमान्येव किलन्ने नेत्रेऽपि । (१७) द्वे उन्माद-
 युक्तस्य । (१८) व्रीणि कफयुक्तस्य । (१९) रोगेण भुग्नस्यैकम् । (२०)

किला१सी सिध्मलोऽन्धो२ऽदृङ्मू३च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ
४शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

५मायुः पित्तं कफः६ श्लेष्मा स्त्रियां तु ७त्वगसृग्धरा॥

८पिशितं तरसं मांसं पल्लं कण्यमामिषम् ।

उत्त९र्षं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥६३॥

१० रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

११बुक्काग्रमांसं १२हृदयं हन्मेद१३स्तु वपावसा॥६४॥

पश्चाद्ग्रीवा१४शिरा मन्या१५नाडी तु धमनिः शिरा ।

ति१६लकंकलोममस्ति१७ष्कंगोर्दं किट्टं१८मलोऽस्त्रियाम्

त्रीणि वातादिनोन्नतनाभेः । (१) द्वे सिध्मयुक्तस्य । (२) द्वे दृष्टि-
हीनस्य । (३) त्रीणि मूर्च्छायुक्तस्य । (४) षट् रेतसः । (५) द्वे
पित्तस्य । (६) द्वे कफस्य । तत्र श्लेष्मन् नान्तः-श्लेष्माणौ । (७)
द्वे चर्मणः । (८) षट्कं मांसस्य । (९) त्रीणि शुष्कमांसस्य । तत्र
वल्लूरं त्रिषु । (१०) सप्त रक्तस्य । (११) द्वे हृदयान्तर्गतपद्माकारमांस-
मेदस्य । (१२) द्वे हृदयाख्यनिम्नदेशस्य । बुक्कादिचतुष्कं समानार्थ-
मित्येके । (१३) त्रीणि मांसजन्यस्नेहस्य । (१४) ग्रीवापश्चाद्भागे स्थि-
तायाः शिराया एकम् । (१५) त्रीणि नाड्याः स्त्रियाम् । (१६) द्वे मांस-
पिण्डविशेषस्य । क्लोममित्यदन्तमपि । (१७) द्वे मस्तकसम्भूतघृता-
कारस्नेहस्य । (१८) द्वे कर्णादिगतमलस्य । 'वसा शुक्रमसृक् मज्जा-
कर्णविण्मूत्रविण्मूत्राः । श्लेष्माशुद्धिकाः स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ।'

१अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथश्चस्नसा ।
 स्नायुः स्त्रियां कालः खण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥
 १सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिकाऽनेत्रयोर्मलम् ।
 १नासाभ्रमलं तु सिङ्गाणं पिञ्ज्रूषः ८ कर्णयोर्मलम् ।
 १मूत्रं प्रस्राव उच्चाः १० रावस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं गूथवर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियौ ।
 स्यात्कः ११ परः कपालोऽस्त्री की १२ कसं कुल्यमस्थि च ॥
 स्याच्छरीरास्थि १३ कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका १४
 शिरोऽस्थि १५ करोटिः स्त्री पार्श्वस्थि तु १६ पर्शका
 १७ अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ १८ कलेवरम् ।

इति । (१) द्वे अन्त्रस्य (आंतडी), तत्र पुरीतत् अस्त्रियाम् । (२)
 द्वे वामकुक्षिस्थमांसपिण्डविशेषस्य । प्लीहानौ । प्लीहाशङ्खवन्तो-
 ऽपि । (तिष्ठी) इत्यस्य । (३) द्वे अङ्गप्रत्यङ्गसन्निबन्धनरूपायाः ।
 (४) द्वे दक्षिणकुक्षिगतमांसपिण्डस्य । (५) त्रीणि लालायाः । (६)
 एकं नेत्रयोर्मलस्य (गीढ) इत्यस्य । (७) द्वे नासाभ्रमलस्य । (८)
 एकं कर्णमलस्य । (९) द्वे मूत्रस्य । (१०) नव विष्टायाः । (११) द्वे
 शिरोस्थिखण्डस्य । (१२) त्रीणि अस्थिमात्रस्य । (१३) शरीरगता-
 स्थिपञ्जरस्यैकम् । (१४) पृष्ठमध्यगतास्थिखण्डस्य । (१५) शिरोग-
 तास्थिसङ्घस्यैकम् । (१६) पार्श्वगतास्थिः एकम् । (१७) चतुष्कं दे-
 हावयवस्य । (१८) द्वादश देहस्य ।

गात्रं वपुः संहतनं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
 १ पादाग्रं प्रपदं पादः २ पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पाद्वर्णिस्तयोरधः ॥
 ५ जङ्घा तु प्रसृता जानूरुः ६ पर्वणीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 ७ सक्थि क्लीवे पुमानूरुस्तत्सन्धिः पुंसि वङ्गहणः ॥
 ९ गुदं त्वपानं पायुर्ना १० वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
 ११ कटो नाश्रोणिफलकं १२ कटिः श्रोणिः ककुद्घृत्ती ।
 पश्चान्निः ३ तम्बः स्त्रीकट्याः क्लीवे तु १४ जघनं पुरः ७४
 १५ कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ॥
 स्त्रियां १६ स्फिचौ कटिप्रोथावु १७ पस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥

(१) । पादाग्रं प्रपदं पादः । (२) पदङ्घ्रिश्चरणस्य । (३) पाद-
 द्यन्त्योर्द्धे । (४) घुटिके स्त्रियाम् । (५) (४) गुल्फयोरधः प्रदेशस्यै-
 कम् । (५) द्वौ जङ्घायाः । (६) त्रयं जानूरुसन्धेः । (७) तत्रा-
 षीवदस्त्रियाम् । (८) द्वौ जानूरुभिर्भागस्य । (९) ऊरुसन्धेरैकम् । (१०)
 त्रीणि विष्टानिर्गमद्वारस्य । (१०) नाभेरधोमूत्राशयस्यैकम् । (११)
 श्रोणिः कटिस्तस्याः फलकं कटः इत्युच्यते स पुमान् । एकम् । (१२)
 त्रयं स्त्रीलिङ्गं कट्याः । (१३) स्त्रीकटेः पश्चाद्भागास्यैकम् । (१४) स्त्री-
 कट्याः पुरोभागस्यैकम् । (१५) पृष्ठवंशादधो गतं योरैकं क्लीवे । (१६)
 द्वौ कटिमांसपिण्डयोः । (१७) भगशिश्नयोः स्त्रीपुंसचिह्नविशेषयोरैकम् ।

१ भगं योनिर्द्वयोः शिशनो २ मेढ्रो मेहनशेफसी ।
 ३ मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे ४ त्रिकम् ॥ ७६ ॥
 ५ पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दं ६ स्तनौ कुक्षौ ।
 ७ चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना ८ कोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
 उरो वत्सं च वक्षश्च ९ पृष्ठं तु चरमं तनोः ।
 १० स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री ११ सन्धी तस्यैव जत्रुणी
 १२ बाहुमूले उभे कक्षौ १३ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।
 १४ मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ १५ परौ द्वयोः ॥
 १६ भुजबाहू प्रवेष्टो दोः स्यात्कफो १७ णिस्तु कूर्परः ।
 अस्योपरि १८ प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य १९ चाप्यधः ॥ ७८ ॥

(१) द्वे स्त्रीणामुपस्थस्य । तत्र योनिः स्त्रीपुंसयोः ॥ (२) चत्वारि
 शिशनस्य । (३) त्रीणि अण्डकोशस्य । (४) पृष्ठवंशाधोभागस्य
 त्रिभिरस्थिभिर्घटितस्यैकम् । (५) पञ्च जठरस्य । तत्र पिचण्डः कु-
 क्षिः पुंसि । (७६) श्वस्य । (६) द्वे वक्षोजस्य । (७) द्वयं स्त-
 नाग्रस्य । (८) पञ्च वत्सः । तत्र कोडं न ना, किन्तु स्त्रीपुंसयो-
 योः । (९) पृष्ठस्यैकम् । (१०) त्रीणि भुजशिरसः । तत्र अंसोऽ-
 स्त्रियाम् । (कन्धा) श्वस्य । (११) स्कन्धसन्धेरेकम् । (१२) द्वे
 कक्षस्य । (१३) तयोरधोभागाः पार्श्वमित्येकम् । (१४) त्रीणि तनुम-
 ध्यस्य । (१५) परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ स्त्रीपुंसयोः । (१६) चत्वारि
 भुजस्य । (१७) द्वे कूर्परस्य । (१८) कूर्परस्योपरिभागस्यैकम् । (१९) कू-

मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य १करभो बहिः ।
 २पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी३ स्यात्प्रदेशिनी ॥८१॥
 ४अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः ५प्रदेशिनी ।
 मध्यमाऽनामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥८२॥
 ६पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।
 ७प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥
 अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे ८स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
 पाणौ ९चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥
 द्वौ संहतौ १०संहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।
 पाणिर्निकुब्जः ११प्रसृतिस्तौ युतावञ्जलिः १२पुमान् ॥८५॥

परस्याधोभागस्यैकम् । (१)पाणिप्रकोष्ठसन्धिर्मणिवन्धः, तमारभ्य क-
 निष्ठापर्यन्तं करस्य मांसलो बहिर्भागः करम इत्युच्यते एकम् । (कलाई
 से कानी अंगुली तक हाथ का किनारे का नाम है) (२) त्रीणि
 करस्य । (३) द्वे अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्याः । (४) द्वे अङ्गुलीमात्रस्य । (५)
 अङ्गुष्ठादारभ्य कनिष्ठिकापर्यन्तम् एकैकम् । (६) चत्वारि नखस्य । (७)
 तर्जनीसहिताङ्गुष्ठो विस्तृतो हस्तः-प्रादेशः । मध्यमासहिताङ्गुष्ठविस्तृतो
 हस्तः-तालः । अनामिकायुतोऽङ्गुष्ठो हस्तो गोकर्णः । (८) कनि-
 ष्ठासहितेऽङ्गुष्ठे विस्तृते द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः । (वित्ता) (९)
 त्रीणि विस्तृताङ्गुलस्य पाणेः (थप्पड़) इत्यस्य । (१०) द्वे मिलितस्य
 विस्तृताङ्गुलिहस्तयुगलस्य । (११) प्रसृतेरेकम् पुंसि । (१२) अजले-

१ प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।
 स रत्निः स्यादरत्निस्तु २ निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
 ३ व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।
 ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने ४ पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥
 ५ कण्ठो गलोऽथ ६ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।
 ७ कम्बुग्रीवा त्रिरेखा ८ साऽवदुर्घाटाकृकाटिका ॥ ८८ ॥
 ९ वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।
 क्लीबे १० घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥
 ११ ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
 १२ अधस्ताच्चिबुकं १३ गण्डौ कपोलौ तत्परा १४ हनुः ॥ ९० ॥
 १५ रदना दशना दन्ता रदास्तालु १६ तु काकुदम् ।

रेकं पुंसि । (१) विस्तृतः करो यत्र तादृशे प्रकोष्ठे कूर्पराधोभागे
 हस्त इत्येकम् । अयं चतुर्विंशत्यङ्गुलमितो श्येयः । स बद्धया मुष्टयोप-
 लक्षितो रत्निरित्येकम् । (२) मुष्टयोपलक्षितनिष्कनिष्ठहस्तस्यैकम् ।
 (३) तिर्यक्तयोर्विस्तृतयोः करसहितयोर्बाह्वोरन्तरं 'व्यामः' इत्येकं
 पुंसि । (४) एकं पुरुषप्रमाणस्य त्रिषु । (५) द्वे कण्ठस्य (गला) ।
 (६) ग्रीणि ग्रीवायाः । (७) एकं शङ्खाकारायाः ग्रीवायाः । (८) ग्रीणि
 ग्रीवाशिरःसन्धेः पश्चाद्भागस्य । (९) सप्त मुखस्य । (मुँह) इत्य-
 स्य । (१०) पञ्च नासिकायाः । (११) चत्वारि ओष्ठस्य । (१२) अ-
 धराधोभागस्यैकम् । (१३) द्वे कपोलस्य । (१४) चिबुकस्याधो हनु-
 रित्येकम् । (१५) चत्वारि दन्तस्य । (१६) द्वे तालुनः ।

१ रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य २ सूक्किणी ॥ ९१ ॥

३ स्तलाटमलिकं गोधिरुध्वे दृग्भ्यां ४ भ्रुवौ स्त्रियौ ।

५ कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः ६ कनीनिका ॥ ९२ ॥

७ लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी चासु ८ नेत्रास्तु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥

९ अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ १० कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

११ कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

१२ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

१३ चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥

तद्वृन्दे १४ कैशिकं १५ कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः १६ शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

१७ कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः १८ संयताः कचाः ।

(१) त्रीणि जिह्वायाः । (२) एकं सूक्किण्याः । (३) त्रीणि भालस्य ।

(४) एकं भ्रुवः । (५) भ्रुवोर्मध्यस्यैकम् । (६) एकम् अक्षयो मध्यगत-

कृष्णमण्डलस्य । (७) अष्टौ नेत्रस्य । (८) पञ्च नेत्रोदकस्य । (९) । ने-

त्रयोरन्तौ अपाङ्गौ एकम् । (१०) अपाङ्गदर्शनचेष्टायां एकम् । (११)

षट् कर्णस्य । (१२) पञ्च शिरसः । (१३) षट् केशस्य । (१४) द्वे

केशसमूहस्य । (१५) द्वे कुटिलकेशानाम् । ते—अलकाः ललाटे लम्ब-

मानाः भ्रमरकाः स्युः । (१६) द्वे कुमारचूडायाः । (१७) द्वे केश-

बन्धनरचनायः । (१८) मौक्तिकरामादिवह्निवेशसमूहस्यैकम् ।

१ शिखा चूडा केशपाशी । त्रतिनस्तु सदा राजटा ॥ ९७ ॥
 २ वेणिः प्रवेणी ३ शीर्षण्याशिरस्यौ विशदे कचे ।
 ४ पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥
 ५ तनूस्तहं रोमं लोमं तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ॥
 ६ आकल्पवेधौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥
 ७ दशैते त्रिष्वलङ्क १० तालङ्कारिष्णुश्च ११ मण्डितः ।
 प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥
 वि १२ भ्राड्भ्राजिष्णुरोचिष्णू १३ भूषणं स्यादलङ्क्रिया ।
 १४ अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥
 मण्डनं चाथ १५ मुकुटं किरीटं पुत्रपुंसकम् ।
 चूडा १६ मणिः शिरोरत्नं १७ तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

(१) त्रीणि शिखायाः । (२) द्वे त्रतिनः शिखायाः । (३) द्वे सर्पाकार-
 रचितकेशवेशस्य । (४) द्वे निर्मलकेशे । (५) कचपर्यायात्परे पाशा-
 दयस्त्रयः कलापार्थाः—केशसमूहवाचिन इत्यर्थः । यथा—कचपशः, के-
 शपक्षः, कुन्तलहस्तः इति । (६) त्रयं रोमणः । (७) पुंमुखस्य वृद्धरो-
 म्यः । (८) पञ्च अलङ्कृतस्य शोभायाः । प्रतिकर्मादिद्वयमलङ्करणस्य
 वा । (९) एते अलङ्कारादयो वक्ष्यमाणा दश शब्दास्त्रिषु वाच्यलिङ्गाः ।
 (१०) द्वे अलङ्कर्तुः । (११) पञ्च अलङ्कृतस्य । (१२) त्रयमतिशयेन
 शोभमानस्य । (१३) द्वे भूषणक्रियायाः । (१४) पञ्चालङ्कारस्य । (१५)
 द्वे किरीटस्य । (१६) द्वे शिरोमणेः । (१७) द्वे हारमध्यगतमणेः ।

वाल१पाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।
 ३कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥
 ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।
 ४स्वर्णैः प्रालम्बिकाऽथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता १०४
 १हारो मुक्तावली देवच्छ १०न्दोऽसौ शतयष्टिका ।
 हारभेदा यष्टिभेदाद्गु ११च्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥
 अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
 सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशक्तिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥
 १२आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।
 केयू १३रमङ्गदं तुल्ये अङ्गु १४लीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

(१) द्वे सीमन्तभूषणस्य । (२) द्वे ललाटभूषणस्य । (३) द्वे ता-
 टक्यस्य । (४) द्वे कुण्डलस्य । (५) द्वे ग्रीवाभरणस्य । (६) द्वे
 आनाभिलम्बितकण्ठिकायाः । (७) सैव ललन्तिका स्वर्णैः कृता प्रा-
 लम्बिका स्यात् एकम् । (८) सैव ललन्तिका मौक्तिकै रचिता चेदुर-
 सूत्रिकेत्येकम् । (९) द्वे मुक्ताहारस्य । (१०) शतलतिकाया मुक्ता-
 वल्या एकम् । (११) द्वात्रिंशयष्टिको गुच्छः । चतुर्विंशतियष्टिको गु-
 च्छार्धः । चतुर्यष्टिको गोस्तनः । द्वादशयष्टिकोऽर्धहारः । विंशतियष्टि-
 को माणवकः । एकयष्टिका एकावली सैवैकावली सप्तविंशतिमौक्तिकैः
 कृता नक्षत्रमाला स्यात् एकैकम् । (१२) चत्वारि प्रकोष्ठाभरणस्य ।
 (१३) द्वे केयूरस्य = प्रगण्डभूषणस्य । (१४) द्वे अङ्गुल्याभरणस्य ।

साक्षराऽङ्गुलिमुद्रा स्यात्करङ्कणं करभूषणम् ।
 स्त्रीकट्यां मेखस्ता काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥
 क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।
 पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 हंसकः पादकटकः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका ।
 त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
 चालकं क्षौमादि १ फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।
 १० कौशेयं कृमिकोशोत्थं ११ राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥
 १२ अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरम् ।
 तत्स्यादुद्र १३ मनीयं यद्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 १४ पत्रोर्णं धौतकौशेयं बहुमूल्यं १५ महाधनम् ।
 १६ क्षौमं दुकूलं स्याद्द्वे तु नि १७ वीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

(१) रामनामाषट्त्रयुता चेदङ्गुलिमुद्रेत्येकम् (२) द्वे मणिवन्धभूषणस्य
 (३) पञ्च स्त्रीणां कटिभूषणस्य । (४) पुंसः कटिभूषणस्यैकम् । (५) घ-
 ट्कं नूपुरस्य । (६) द्वे क्षुद्रघण्टिकायाः । (७) त्वगादिचतुष्कं वस्त्रा-
 णां योनिः कारणम् । चालकफलादयो निष्प्रवाण्यन्ता दश त्रिषु-लिङ्गे-
 ष्वित्यर्थः । (८) क्षौमादि वर्णं चालकं ज्ञेयम् । (९) त्रीणि फल-
 विकारस्य-कार्पासवस्त्रस्य । (१०) कृमिकोशोत्थस्यैकम् । (११) मृ-
 गरोमजस्यैकम् । (१२) चत्वारि नूतनवस्त्रस्य । (१३) धौतवस्त्रयुग-
 स्यैकम् । (१४) एकं धौतकौशेयस्य । (१५) बहुमूल्यवस्त्रादेरे-
 कम् । (१६) द्वे पट्टवस्त्रस्य । (१७) द्वे प्रावृतवस्त्रस्य ।

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य १दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः ।
 २दैर्घ्यमायाम आरोहः परिःणाहो विशालता ॥११४॥
 ४पटच्चरं जीर्णवस्त्रं समौ ५नक्तककर्पटौ ।
 ६वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
 ७मुचेलकः पटोऽस्त्री स्याद्व०राशिः स्थूलशाटकः ।
 नि०चोलः प्रच्छदपटः समौ १०रल्लककम्बलौ ॥११६॥
 अन्त११रीयोपसंव्यानपरिधानान्यधो०ऽशुके ।
 द्वौ प्रा१२वारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥११७॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोलः १३कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।
 नीशा१४रः स्यात्प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥११८॥
 अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डात१५कमस्त्रियाम् ।
 स्यात्त्रिष्वाप्र१६पदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥११९॥

- (१) वस्त्रस्य प्रान्तयोः दशाः स्युरेकं स्त्रीलिङ्गं बहुवचनान्तं च नित्यम् ।
 (२) त्रयं वस्त्रादेर्दैर्घ्यस्य । (३) द्वे विस्तरस्य । (४) द्वे जीर्णवस्त्रस्य ।
 (५) द्वे जीर्णवस्त्रच्छण्डस्य । (६) षट् वस्त्रस्य । (७) द्वे शोभनवस्त्रस्य ।
 (८) द्वे स्थूलवाससः । (९) द्वे निचोलस्य । (खोली-पलंगपोस)
 इति भाषायाम् । (१०) द्वे कम्बलस्य । (११) चत्वारि अधोवस्त्रस्य
 (भोली, साडी) इत्यस्य । (१२) पञ्च वामस्कन्धे यद्धार्यते तस्य उत्तरीयस्य ।
 (१३) द्वे स्त्रीणां स्तनादिपिधायकस्य कञ्चुकीति प्रसिद्धस्य ।
 (१४) हिमानिलनिवारणप्रावरणस्यैकम् । (रिजाई सोड) इति प्रसिद्धस्य ।
 (१५) अर्धोऽपिधायिकस्य वस्त्रस्यैकम् । (१६) एकं पादाग्रपर्य-

अस्त्री विता१नमुल्लोचो दूष्या२द्यं वस्त्रवेश्मनि ।
 ३प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
 प४रिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मा ५ष्टिर्मार्जना मृजा ।
 ६उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्ला७व आप्लवः ॥ १२१ ॥
 स्नानं ८चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकोऽथ प्रबो९धनम् ।
 अनुबोधः पत्रलेखा १०पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥
 ११तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।
 द्वि१२तीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुम१३म् ॥ १२३ ॥
 काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाह्लीकपीतने ।
 रक्तसंकोचपिशुनं धीरं लोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
 १४लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो हुमामयः ।

न्तलम्बमानवस्त्रस्य, त्रिषु । (१) द्वे आतपाद्यपनयार्थमुपरिवद्धस्य च-
 न्द्रकाख्यस्य वाससः । (२) एकं वस्त्ररचितगृहस्य । आदिना पटकुटी-
 (हेरा, राहुटी, तम्बु) इत्यादेः । (३) त्रयं जवनिकायाः (४)
 द्वे कुङ्कुमादिना शरीरसंस्कारमात्रस्य । (५) त्रयं प्रोक्षणादिना देह-
 निर्मलीकरणस्य । (६) द्वे पिष्टादिना शरीरमलापकरणस्य । (७)
 त्रीणि स्नानस्य । (८) त्रीणि चन्दनादिना देहविलेपविशेषस्य ।
 (९) द्वयं गतगन्धस्य पुनर्गन्धव्यक्तीकरणे । (१०) द्वे कस्तूरिकाकेश-
 रादिना कपोलादौ रचितपत्रवल्लयाः । (११) चत्वारि ललाटे कस्तूर्या-
 दिना कुतिलकस्य । (१२) तिलकं विशेषकमिति च पुंनपुंसकयो-
 ज्यम् । (१३) एकादश कुङ्कुमस्य । (१४) षट्कं लाक्षायाः ॥

१ लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जात्यकम् ॥ १२५ ॥
 कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समाश्रयकम् ।
 वंशिकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोऽङ्गकम् ॥ १२६ ॥
 कालागुर्वगुरुः स्यात्तन्मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।
 पञ्चधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।
 तुरुष्कः पिण्डकः सिहो यावनोऽप्यथ पाण्यसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।
 मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी चाथ कोशलकम् ॥ १२९ ॥
 कक्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।
 घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
 गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।
 तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

(१) त्रीणि लवङ्गस्य । (२) त्रयं जायकाख्यगन्धद्रव्यस्य । (३) सप्तकं स-
 मार्थकम् । कुष्णागुरुणः पर्याया इत्यर्थः । (४) यदगुरु मल्लिगन्धि सा
 मङ्गल्या स्यादित्येकम् । (५) पञ्च धूपस्य । (६) द्वे अनेकपदार्थकृतधूपस्य ।
 (७) चत्वारि सिङ्गाख्यगन्धद्रव्यस्य । (लोहवान्) इत्यस्य । (८) पञ्च
 सरलद्रवस्य । (९) त्रयं कस्तूर्याः । मृगनाभिः पुंसि । (१०) त्रीणि
 कक्कोलकस्य । (११) पञ्च कर्पूरस्य । (१२) चत्वारि चन्दनस्य । (१३)
 क्रमादेतानि त्रीणि धूपलक्षितलवन्दनाविशेषस्य, उत्पलगन्धिचन्दनस्य,

१ तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।
 कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥
 ३ कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकदर्दमः ।
 ४ गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥
 ५ चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भाषितं वासितं त्रिषु ।
 ६ संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 ७ माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु ९ गर्भकः ।
 १० प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ११ ललामकम् ॥ १३५ ॥
 प्रातः १२ म्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षिकं १३ तु तत् ।
 यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीड १४ शेखरौ ॥ १३६ ॥

कपिलवर्णचन्दनस्य नामानि । (१) पञ्च रक्तचन्दनस्य । (२) द्वे
 जातीफलस्य (जायफल) इत्यस्य । (३) कर्पूरादिभिः समभागैः
 पिण्डीकृतो लेपविशेषो यक्षकदर्दम इत्येकम् । “कर्पूरागरुकस्तूरीकङ्को-
 लघुसृणानि च । एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकदर्दम इष्यते” । इति
 व्याडिः । (४) चत्वारि गात्रानुलेपयोग्यस्य पिष्टघृष्टसुगन्धिद्रव्यस्य ।
 (५) द्वे पटवासादिचूर्णमात्रस्य । (६) द्वे गन्धद्रव्येण वासितस्य व-
 स्तुनः । (७) गन्धमाल्यादिना वस्त्रताम्बूलादेः सौरभाषानस्यैकम् ।
 (८) त्रयं मूर्ध्नि धृतायाः, कुसुमावलेः । (९) केशमध्यधृतमालाया ए-
 कम् । (१०) शिखायां लम्बमानमालाया एकम् । (११) पुरोन्यस्तमा-
 लाया एकम् । (१२) कण्ठात्सरललम्बमानमालाया एकम् । (१३) यज्ञो-
 पवीतवर्त्तिकं स्थापितस्य मालादेरेकम् । (१४) द्वे शिखान्यस्तमाल्य-

रच१ना स्यात्परिस्यन्द आ२भोगः परिपूर्णता ।
 ३उपधानं तूपवर्हः शय्या४यां शयनीयवत् ॥१३७॥
 शयनं म५अपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः ।
 गेन्दु६कः कन्दुको दीपः७प्रदीपः पीठ०मासनम् ॥१३८॥
 १समुद्रकः सम्पुटकः प्रति१०ग्राहः पतद्ग्रहः ।
 ११प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टा१२तः पटवासकः ॥१३९॥
 १३दर्पणे मुकुरादर्शौ १४व्यजनं तालवृन्तकम् ।

इति मनुष्यवर्गः ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

१५सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
 वंशोऽन्ववायः सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्म१६णादयः ॥१४॥

मात्रस्य । (१) द्वे मात्यादिरचतायाः । (२) द्वे सर्वोपचारपरिपूर्ण-
 तायाः । (३) द्वे उच्छीर्षस्य । (तक्रिया) इत्यस्य । (४) त्रीणि
 शय्यायाः । (५) चत्वारि खट्वायाः । (पलंग) इत्यस्य । (६)
 कन्दुकस्य द्वे । (गेद) इत्यस्य । कन्दुकवदुपधानस्येत्येके । (७) द्वे
 दीपस्य । (८) आसनस्य द्वे । (९) द्वे सम्पुटस्य । (पिटारी)
 इत्यस्य । (१०) द्वे पतद्ग्रहस्य (पीकदान) इत्यस्य । (११) द्वे
 केशमार्जण्याः (कधी) इत्यस्य । (१२) द्वे पिष्टातस्य । (गुलाल)
 इत्यस्य । (१३) त्रीणि दर्पणस्य । (१४) द्वे तालपत्रादिनिमित्तव्यज-
 नस्य । इति मनुष्यवर्गः ।

(१५) नव वंशस्य (खान्दान) इत्यस्य । तत्र सन्ततिः स्त्री । (१६)

विप्रक्षत्रियविदूशूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् । ॥ १ ॥

१ राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसम्भवः ॥ २ ॥

४ महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः । ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । ॥ ४ ॥

विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्म यागादिभिर्वृतः ॥ ४ ॥

विद्वाऽन्विपश्चिदोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः । ॥ ५ ॥

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

१० मीमांसको जैमिनीये वेदाग्रन्ती ब्रह्मवादिनि ।

११ वैशेषिके स्यादौलूक्यः सौगर्गतः शून्यवादिनि ।

ब्राह्मणादयो वर्णाः स्थुरेकम् । (१) वर्णचतुष्टयस्यैकम् ॥ (२) द्वे

राजवंशोत्पन्नस्य । (राजबीजिनः) । (३) द्वे कुलमात्रोत्पन्नस्य ।

(४) षट् सज्जनस्य । (५) ब्रह्मचर्यादयश्चत्वार आश्रमशब्दवाच्याः ।

(६) षट् ब्राह्मणस्य । (७) एकं षट्कर्मशीलब्राह्मणस्य । तदुक्तम्—

“इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्-

कर्म विप्र उच्यते । (८) द्वाविंशतिः पण्डितस्य । विद्वांसौ । विपश्चि-

तौ । सन्तौ । ज्ञौ । संख्यावन्तौ । कृतिनौ । (९) द्वे वेदाध्यायिनः ।

(१०) द्वे मीमांसाशास्त्रवेत्तुः । (११) द्वे वेदान्तशास्त्रज्ञस्य । (१२) द्वे सप्त-

पदार्थवादिनः । ते च पदार्थाः—द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया-

भावाः सप्तेति कणादमतम् । (१३) द्वे जगत्कारणं शून्यमिति मत्वा-

*नैयायिकस्त्वक्षपादः स्यात्स्याद्वादिक आर्हकः ।
 *चाश्वाकलौकार्यातिकौ सत्कार्ये साङ्ख्यकापिलौ ।
 १ उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स्यान्निषेधकादिकृद् गुरुः ।
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
 यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
 इज्याशीलो यायजूको यज्वा ११ तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
 सगीर्पतीष्ट्या स्थ १२ पतिः सोमपी १३ थी तु सोमपाः ।
 १४ सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

लम्बिनो नास्तिकस्य । (१) द्वे न्यायशास्त्रज्ञस्य—प्रमाणप्रमेयसंशय-
 विपर्ययतर्कैत्यादिषोडशपदार्थवादिनो गौतमस्य । (२) द्वे मोक्षोऽस्ति
 स्यान्नास्ति स्यादिति वादिनः । (३) द्वे देहात्मवादिनो बौद्धस्य ।
 (४) द्वे तदेवेदं कार्यं जगदिति मानिनः सांख्यशास्त्रज्ञस्य । (५) द्वे
 अध्यापकस्य । तदुक्तम्—“एकदेशस्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते” । इति । (६) एकं गुरोः
 (गर्भाधानसंस्कारकर्तुः) । (७) द्वे आचार्यस्य । “उपनीय तु यः
 शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । साङ्गं च सरस्व्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते”
 इति । व्याख्यानलक्षणं तु—‘पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
 आक्षेपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम्” इत्युक्तम् । (८)
 त्रयं यजमानस्य । (९) एकं सोमयाजिनः । (१०) द्वे यजनशील-
 स्य । (११) विधिना यज्ञं कृतवत् एकम् । (१२) एकं बृहस्पतिसवन-
 विधिना इष्टवतः । (१३) द्वे सोमयाजिनः । (१४) एकं विश्वजिज्ञामक-

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः सः समावृत्तः सुश्वा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥
 छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।
 एकब्रह्मव्रताचारा मिथः स ब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥
 सतीर्थ्यास्त्वेकगुरुवश्चितवानग्निमग्निचित् ।
 पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥
 १० उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वा ११ रम्भ उपक्रमः ।
 १२ यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥
 १३ पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
 एते पञ्चमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥
 १४ समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।
 आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

यज्ञकर्तुः । (१) एकं साङ्गवेदाध्येतुः । (२) गृहस्थाध्याश्रमान्तरप्राप्तये
 गुरोर्लब्धानुज्ञस्यैकम् । (३) कृताभिषवस्नानस्यैकम् । सुत्वा नान्तः
 पुंसि (४) त्रीणि छात्रस्य । (५) द्वे आरब्धाध्ययनानां बटूनाम् ।
 (६) समानशाखाध्येतृणामेकम् । (७) द्वे सहाध्यायिनाम् । (८) कृ-
 ताभिचयनस्य । (९) परम्पराऽनुगतोपदेशस्य द्वे । (१०) आद्यज्ञान-
 स्यैकम् । (११) ज्ञात्वारम्भस्यैकम् । (१२) सप्त यज्ञस्य (१३)
 पाठादयः पञ्च ब्रह्मयज्ञादिनामका महायज्ञाः स्युः एकम् । तदुक्तम्—
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः, पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो, बलिर्भौतो नृ-
 यज्ञोऽतिथिपूजनम् । (१४) नव सभायाः ।

१ प्राग्वंशः प्राग्वविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ।
 ३ सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥
 ४ अध्वर्यूद्गातृहोतारा यजुःसामर्ग्विदः क्रमात् ।
 ५ आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥
 ६ वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।
 ७ चषालो यूपकटकः कुम्बा ९ सुगहना वृत्तिः ॥ १८ ॥
 १० यूपग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि ११ त्वरणिर्द्वयोः ।
 १२ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥
 अग्नित्रयमिदं त्रेता १३ प्रणीतः १४ संस्कृतोऽनलः ।
 समूहः १५ परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥
 यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।
 तस्मिन्नाना १६ य्योऽथाम्ना १७ यी स्वाहा च हुतमुक्प्रिया

(१) हविर्गेहात्वाक् पूर्वदेवे सदस्यादीनां यद्गृहं स प्राग्वंश इत्येकम् ।
 (२) द्वे सदस्यस्य । (३) चत्वारि सभ्यानाम् । (४) यजुर्विद्व
 ऋत्विग्—अध्वर्युः । सामविद्—उद्गाता ऋग्वेदविद् होता । (५) द्वे
 ऋत्विजां ब्रह्मोद्गात्रादीनाम् । (६) यज्ञवेद्याः एकम् । (७) द्वे यथार्थं
 संस्कृतस्य भूभागस्य । (८) द्वे यूपकटकस्य । (९) एकं सुगहनायाः
 वृत्तेः (बाड) इत्यस्य । (१०) द्वे यूपग्रस्य । तर्म इति नान्तं क्लीबम् ।
 (११) अग्निसिद्धयर्थं निर्मन्थनीयकाष्ठस्य एकम् । (१२) एकैकम् अग्निवि-
 शेषाणाम् । (१३) एकमग्नित्रयस्य । (१४) एकं संस्कृतस्याग्नेः । (१५)
 त्रीणि अग्निनामानि । (१६) गार्हपत्यादानीय संस्कृतस्य दक्षिणाग्ने-
 रेकम् । (१७) त्रयम् अग्नेः प्रियायाः । अस्य स्वाहाशब्दस्य नाव्य-

ऋक्सामि१धेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।
 गायत्रीप्र२मुखं छन्दो हव्यापाके चरुः३पुमान् ॥२२॥
 ४आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।
 ५धुवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥
 पृषदा६ज्यं सदध्याज्ये पर७भान्नं तु पायसम् ।
 ८हव्यकव्ये दैवपित्र्ये अन्ने पात्रं सु९वादिकम् ॥२४॥
 ध्रुवो१०पभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।
 ११उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्व्य क्रतौ हतः ॥२५॥
 १२परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।
 वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोप१३सम्पन्नप्रोक्षिता हते ॥२६॥

यत्नं द्रव्यवाचित्वात् । अत एव 'स्वाहां तु दक्षिणे पार्श्वे' इति प्रयोगः
 सङ्गच्छते । (१) अग्निसमिन्धने—समित्प्रक्षेपेण वह्निज्वलने प्रयु-
 क्ताया ऋचो नामद्वयम् । (२) एकं छन्दसः । (३) एकं चरोः ।
 (४) पक्वे उष्णे क्षीरे दधियोगतो या विकृतिः सा आमिक्षा स्यात्
 एकम् । (५) मृगचर्मरचितव्यजनस्यैकम् । (६) दधियुक्तघृतस्यै-
 कम् । (७) द्वे क्षीरान्नस्य । (८) देवपितृसम्बन्धिनि अत्रे क्रमेण
 हव्यकव्ये स्याताम् । (९) सुवचमसादिकं पात्रं स्यात् एकम् । (१०)
 त्रयः सुवो भेदाः । सुव एकं पुंसि । (११) क्रतौ अभिमन्व्य हतस्य
 पशोरेकम् । (१२) त्रयं वधार्थकं यज्ञियपशुहननवाचीत्यर्थः । (१३)
 श्रीणि यागार्थं हतस्य पशुमात्रस्य ।

१ सान्नाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु २ वषट्कृतम् ।
 दीक्षान्तोऽव ३ भृत्यो यज्ञे तत्कर्माहं तु ४ यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ ५ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं ६ खातादि कर्म यत् ।
 ७ अमृतं विषसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥
 ८ त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।
 विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥
 प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।
 मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्व ९ देहिकम् ॥ ३० ॥
 पितृदानं १० निवापः स्याच्छ्राद्धं ११ तत्कर्म शास्त्रतः ।
 अन्वाहार्यं १२ मासिकेऽशोऽष्टमोऽहः १३ कुतपोऽस्त्रियाम् ॥
 पर्येषणा १४ परीष्टिश्चान्वेषणा १५ च गवेषणा ।

(१) हविर्विशेषः सान्नाय्यं स्यात् एकम् । (२) अग्नौ
 हुतस्य त्रिषु । (३) एकमवभृथस्नानस्य । (४) यज्ञकर्म-
 योग्यवस्तुन एकं त्रिषु । (५) क्रतोः-यज्ञस्य कर्मणः-
 दानादेश-इष्टमिति नामेत्यर्थः । (६) वापीकूपदेवालयारामादिनिर्माण-
 स्यैकम् । (७) यज्ञशेषे पुरोडाशादौ अमृतमित्येकम् । देवपित्रादिभु-
 क्तशेषे विषस इत्येकम् । (८) त्रयोदश दानस्य । (९) मृतहे दानम्-
 और्ध्वदेहिकं त्रिषु । (१०) द्वे पितृनुद्दिश्य यद्दानं क्रियते तस्य । (११)
 शास्त्रतः पितृसम्बन्धिकर्मण एकम् । (१२) अमावस्याश्राद्धेऽन्वा-
 हार्यमित्येकम् । (१३) अहोऽष्टमोऽशः कुतप इत्येकम् । (१४) द्वे
 श्राद्धे द्विजभक्तिशुश्रूषायाः (१५) द्वे धर्मादिमागंणस्य ।

१ सनिस्त्वव्येषणा २ याच्वाऽभिशस्तिर्याचनाऽर्थना

षट् तु त्रिःष्वर्ग्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि ।

क्रमादातिः १ श्रुतिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

स्युरावेशिकः ६ आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

७ प्राघूर्णिकः प्राघुणकश्चाभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥३४॥

९ पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समाः ।

१० वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याऽप्युपासना ॥३५॥

११ त्रज्याऽटाट्या पर्यटनं चर्या १२ त्वीर्यापथे स्थितिः ।

१३ उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनम् १४ भाषणम् ॥३६॥

१५ प्राचेतसश्चादि कविः स्यान्मैत्रावरुणिश्च सः ।

१६ वाल्मीकिश्चाथ १६ गावेयो विश्वामित्रश्च कौशिकः ।

१७ व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीसुतः ।

(१) द्वे गुर्वादिराधनस्य । यत् गुर्वादिः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं
तत्र । (२) चत्वारि याचनायाः । (३) आगन्तुशब्दपर्यन्ताः षट्-शब्दा
वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः । (४) अर्घ्यपाद्ययोरेकैकम् । (५) अतिथ्यर्थे—
आतिथ्यमित्येकम् । अतिथी साधु-आतिथेयम् । (६) त्रीणि अतिथेः
('पाहुन' 'बटाऊ') इत्यस्य । (७) द्वे अभ्यागतस्य । (८) द्वे उ-
त्थानपूर्वकस्तकारस्य । (९) षट् पूजायाः । (१०) चतुष्कमुपासन-
स्य । (११) चत्वारि पर्यटनस्य । (१२) योगमार्गे स्थितेरेकम् । (१३)
द्वे स्नानाचमनयोः । (१४) द्वे मौनस्य । (१५) चतुष्कं वाल्मी-
केः । (१६) त्रयं विश्वामित्रस्य । (१७) चतुष्कं व्यासस्य ।

१आनुपूर्वी स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३७ ॥
 पर्यायश्चातिपातस्तु २स्यात्पर्यय उपात्ययः ॥ ३७ ॥
 नियमो ३व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि ४पुण्यकम् ॥
 औपवस्तं ५तूपवासो ६विवेकः पृथगात्मता ॥ ३८ ॥
 स्याद्ब्रह्मवर्चसं ७वृत्ताध्ययनद्विरथाञ्जलिः ८पाठे
 पाठे ९ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुषो १०ब्रह्मविन्दवः ॥ ३९ ॥
 ध्यानयोगासने १०ब्रह्मासनं कल्पे ११विधिक्रमौ
 १२मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु १३ततोऽधमः ४०
 संस्कारपूर्व १४ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४१ ॥
 समे तु १५पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ॥ ४१ ॥
 १६भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥
 १७तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी १८वाचंयमो मुनिः ४२

- (१) पञ्चकमनुक्रमस्य । (२) त्रीणि अतिक्रमस्य । (३) द्वे व्रतमात्रस्य ।
 (४) एकमुपवासादेः । (५) द्वे उपवासस्य । (६) एकं विवेकस्य-चिञ्ज
 डयोर्विवेकस्येत्यर्थः । (७) ब्रह्मणः तपःस्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्च-
 सम्-एकम् । (८) वेदाध्ययनावसरे कृतस्याञ्जलेरेकम् । (९) वेद-
 पठनावसरे मुखान्निर्गतविन्दूनामेकम् । (१०) एकं ध्यानयोगयोरस-
 नस्य । (११) त्रयं नियोगशास्त्रस्य । (१२) मुख्यकल्पस्यैकम् । (१३)
 गौणविधेरेकम् । (१४) संस्कारपूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणम् उपाकरणं स्यात्
 एकम् । (१५) द्वे नामगोत्रोक्तिपूर्वकस्य नमस्कारविशेषस्य । (१६)
 पञ्च सन्न्यासिनः । (१७) त्रीणि तपस्विनः । (१८) द्वे मौनव्रतज्ञा-

१ तपः क्लेशसहो दान्तो वर्णिनोऽब्रह्मचारिणः ।
 २ ऋषयः सत्यवचसः ४ स्नातकस्वाप्लुतो व्रति ॥४३॥
 ये निजितेन्द्रियग्रामा ५ यतिनो यतयश्च ते ।
 यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिले शाश्वतसौ ॥४४॥
 स्थण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ।
 ८ पवित्रः प्रयतः पूतः पाखण्डाः सर्वलिङ्गिनः ॥४५॥
 पालाशो वण्ड आषाढो व्रते रामभ १ १ स्तु वैणवः ।
 अश्वी १ २ कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं १ ३ वृषी ।
 १ ४ अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाक १ ५ दस्त्रकम् ।
 १ ६ स्वाध्यायः स्याज्जपः १ ७ सुत्याऽभिषवः सवनं च सा
 सवै नसामपध्वंसि जलपत्रिष्वघ १ ८ मर्षणम् ।

लिनः । (१) द्वे तपःक्लेशसहनशीलस्य । (२) द्वे ब्रह्मचारिणः ।
 (३) द्वे ऋषिसामान्यस्य । (४) समाप्तवेदव्रतस्यापि आश्रमान्तर-
 गतस्यैकम् । (५) त्रीणि निजितसर्वेन्द्रियाणाम् । (६) द्वे नियमव-
 शात् यो भूमिविशेषे शेते तस्य । (७) द्वे सत्त्वैकनिष्ठानां व्यासादी-
 नाम् । (८) त्रयं पवित्रस्य । (९) द्वे पाखण्डस्य—वेदनाशपथवर्तिनः ।
 (१०) एकं पालाशदण्डस्य । (११) एकं वैणवदण्डस्य । (१२) द्वे व्रतिनां
 जलपात्रस्य । (१३) व्रतिनां यदासनं सा वृषी एकम् । वृसीति पाठा-
 न्तरम् । ब्रवन्तोऽस्यां सीदन्तीति तदर्थः । (१४) त्रीणि मृगा-
 देश्वर्मणः । (१५) एकं भिक्षासमूहस्य । (१६) द्वे वेदाभ्यासस्य ।
 (१७) त्रीणि सोमोभिषवस्य । (१८) एकमघर्मर्षणस्य ।

१दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥४८॥
 २शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ।
 ३नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥
 ४चतवारं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु ।
 ५उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ५० ॥
 ६प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं ७कण्ठलम्बितम् ।
 अङ्गुल्यग्रे तीर्थं ८दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले ९कायम् ॥५१॥
 मध्येऽङ्गुष्ठा १०ङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ११ब्राह्मम् ।
 स्याद्ब्रह्मभूयं १२ब्रह्मात्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५२ ॥
 देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं १३सान्तपनादिकम् ।
 संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रा १४योऽथ वीरहा १५ ॥५३॥
 नष्टाग्निः कुहना १६लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

(१) दर्शपौर्णमासयागयोरेकैकम् । (२) शरीरसाधनापेक्षं शरीरमात्रेण
 साध्यं नित्यं यत्कर्म, तद्यमः एकम् । (३) नित्यं कृत्रिमं यत्कर्म सनियमः ।
 (४) चत्वारि मुण्डनस्य । (५) द्वे यशोपवीतस्य । (६) वामे करे प्रोद्धृते
 प्राचीनावीतं स्यात् एकम् । (७) एकं कण्ठलम्बितस्य । (८) एकं
 दैवतीर्थस्य । (९) एकं कायतीर्थस्य । (१०) एकं पितृतीर्थस्य ।
 (११) एकं ब्रह्मतीर्थस्य । (१२) त्रयं ब्रह्मभावस्य । (मृत्यु) इत्य-
 स्येति यावत् । एवं त्रयं देवभावस्य । (१३) सान्तपनादिकं कृच्छ्रं
 स्यात् एकम् । (१४) मरणेच्छया भोजनत्यागस्यैकम् । (१५) द्वे नष्टाग्नेः ।
 (१६) दम्भेन ध्यानमौनादिसम्पादनस्यैकम् । (द्वौग रचना) इत्यस्य ।

१ ब्रात्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो २ निराकृतिः ॥
 ३ धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी ५ क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥
 सुप्ते ६ यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते ७ यस्मिन्नुदेति च ।
 अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥
 परिद्वेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।
 ८ परिवित्तिस्तु तज्ज्यांयान्विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥
 तथा ८ परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।
 ९ व्यावायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥
 त्रिवर्गो १० धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः ११ समोक्षकैः ।
 सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं १२ जन्याः १३ स्निग्धा वरस्य ये ॥ ५८ ॥
 इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

(१) द्वे ब्रात्यस्य । (२) स्वशाखाध्ययनशून्यस्यैकम् । (३) द्वे जीवि-
 कार्थं जटादिधारणवतः । (४) द्वे नष्टब्रह्मचर्यस्य । (५) रविर्यस्मिन्
 सुप्तेऽस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्तः एकम् । यस्मिन् सुप्तेऽशुमानुदेति सो-
 ऽभ्युदितः । (६) ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यां लभते तस्यैकम् । (७) तस्य
 परिवेत्तुर्ज्यायान् परिवित्तिः स्यात् एकम् । (८) षट् विवाहस्य ।
 (९) पञ्च मैथुनस्य । (१०) एकं त्रिवर्गस्य । (११) एकं चतुर्वर्ग-
 स्य । (१२) तैर्धर्मादिभिः सबलैश्चतुर्भद्रमित्येकम् । (१३) एकं वर-
 पत्नीयाणाम् । इति ब्रह्मवर्गः ॥ ७ ॥

॥ अथ क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

१मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।
 २राजा राट् पार्थिवदमाभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥
 राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।
 ४चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥
 येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
 शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजेकम् ॥ ३ ॥
 राजन्येकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।
 ९मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसः १०चिवास्ततः ॥ ४ ॥
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु ११पुरोहितः ।
 द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ् १२विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
 प्रतीहारो १३द्वारपालद्वास्थद्वास्थितदर्शकाः ।

(१) पञ्च क्षत्रियस्य । (२) सप्त राज्ञः । (३) एकम् अधीश्वरस्य । (४) द्वे आसमुद्रक्षितीशस्य । (५) एकं मण्डलेश्वरस्य । (६) राजसूययज्ञकर्तुश्चक्रवर्तिन एकम् । राजसूययज्ञकर्ता—सम्राट्, द्वा-दशराजमण्डलाधिपोऽपि सम्राट् इति केचित् । (७) नृपतीनां गणे राज-कमित्येकम् । (८) क्षत्रियाणां गणे राजन्यकमित्येकम् । (९) त्रयं बुद्धिसहायस्य । (१०) त्रीणि प्रधानानां कर्मसहायानाम् । (११) द्वे राजपुरोहितस्य—धर्माध्यक्षस्य । तत्र पुरोधाः सान्तः पुंसि । (१२) द्वे प्राङ्-विवाकस्य (न्यायाधीश-जज्ज) इत्यस्य । (१३) पञ्च द्वारपालस्य ।

रक्षि १ वर्गस्वनीकस्थोऽथाध्यक्षा २ धिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
 स्थायु ३ कोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ४ ग्रामेषु भूरिषु ।
 ५ भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैषिकः ॥ ७ ॥
 अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्ध्वशिको जनः ॥ ८ ॥
 ८ सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ९ ॥
 ९ शण्डो वर्षवरस्तुल्यौ सेवका १० श्र्यनुजीविनः ।
 विषयान् ११ न्तरो राजा १२ शत्रुमित्रमतः परम् ॥ ११ ॥
 १३ उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।
 १४ रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

(१) द्वे राजरत्नकणस्य । (२) द्वे अधिकारी इति ख्यातस्य । (३) एकं
 ग्रामाध्यक्षस्य । (स्थापुक-ठाकुर) इत्यस्य । (४) बहुग्रामाधिकृ-
 तस्यैकम् । (५) द्वे स्वर्णाध्यक्षस्य । (६) द्वे रूप्याधिकृतस्य । (ट-
 कसाल का अधिकारी) (७) एकमन्तःपुराधिकृतस्य । (८) च-
 त्वारि राजान्तःपुररत्नकविशेषस्य । तत्र कञ्चुकिनिति नकारान्तः ।
 (९) द्वे अन्तःपुरचारिणः क्षीबमात्रस्य (खोजा) इत्यस्य । यदु-
 क्तम्—(ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्षीबाश्च स्त्रीस्वमाविनः । जात्या न
 दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः ॥ १ ॥ इति । (१०) त्रीणि सेव-
 कस्य । (११) स्वदेशसमीपदेशस्थराज्ञ एकम् । (१२) विषयात्स्वदे-
 शादनन्तरोऽव्यवहितो राजा शत्रुः स्यात् एकम् । राजान्तरेण व्यवहितो
 राजा मित्रं स्यादित्यर्थः एकम् ॥ (१३) शत्रुमित्राभ्यां परो राजा उदा-
 सीनः स्यात् । पृष्ठतो वर्तमानस्यैकम् । (१४) एकोनविंशतिर्नामानि

द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशात्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

वयःस्यः स्निग्धः सवया अथमित्रं सखा सुहृत् ।

सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

यथाऽर्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गृहपुरुषश्चाप्तप्रदत्ययितौ समौ ॥ १३ ॥

७सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युमौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

८तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः ९सत्री गृहपतिः समौ

१०लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

११लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिबिरुभे स्त्रियौ ।

स्यात्सन्देहशहरो दूतो १३दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

१४अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

शत्रोः । वैरि-प्रत्यर्थि-परिपन्थ्यभिघातिनो नकारान्ताः । (१) त्रीणि

तुल्यवयसः प्रियस्य (२) त्रयं मित्रस्य । तदुक्तम्—‘अत्यागसहो

बन्धुः सदैवानुगतः सुहृत् । एकक्रियं भवेन्मित्रं सप्रमाणः सखा मतः ॥

इति । (३) द्वे मैत्र्याः । (४) द्वे आनुकूल्यस्य । (५) सप्त चारपुरु-

षस्य (खुपिया-गुप्तपोलिस) इत्यस्य । (६) द्वे विसंवादरहितस्य ।

(७) अष्टौ ज्यौतिषिकस्य । (८) द्वे शास्त्रवेत्तुः । (९) द्वे गृहपतेः ।

(१०) चत्वारि लेखकस्य । (११) चत्वारि लिखिताक्षरस्व । (१२) द्वे

दूतस्य । (१३) दूतस्य भावे कर्मणि च दूत्यमित्येकम् । (१४) पञ्च

१ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च ॥ १७ ॥
 राज्याङ्गानि प्रकृतस्यः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।
 ३ सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥
 षड्गुणाः शक्त्यस्तिस्रः प्रभाः वोत्साहमन्त्रजाः ।
 ५ क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥
 स ६ प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजम् ।
 ७ भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥
 ८ साहसं तु दमो दण्डः साम ९ सान्त्वमथो समौ ।
 १० भेदोपजापावुपधा ११ धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥
 पञ्च १२ त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्य १३ गोचरः ।
 १४ विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥
 रहश्चोपांशु चालिङ्गे १५ रहस्य तद्भवे त्रिषु ।
 समौ १६ विसम्भविश्वासौ भेषो १७ भ्रंशो यथोचितात् २३

पान्थस्य । (१) सप्त राज्याङ्गानि । (२) पौरश्रेणीनामेकम् । (३) पते
 सन्ध्यादयः षट् गुणाः स्युरेकम् । (४) तिस्रः शक्तयः स्युरेकम् । (५)
 क्षयः 'स्थानं' वृद्धिश्च त्रिवर्गपदेनोच्यते । (६) द्वे प्रभावस्य (७) उपा-
 यचतुष्टयस्यैकम् । (८) त्रीणि दण्डस्य । (९) द्वे साम्नः (सल्लख)
 इत्यस्य । (१०) द्वे संवत्तयोर्द्वैधीकरणस्य (फितूर) इत्यस्य । (११) धर्मा-
 द्यैः परीक्षणस्यैकम् । (१२) वक्ष्यमाणा निःशलाकान्ताः पञ्च त्रिषु
 (१३) यस्तृतीयाद्यगोचरो मन्त्रादिरषडक्षीण इत्येकम् । (१४) सप्त विज-
 नस्य । तत्रैकं रहः सान्तं क्लीबम् । द्वितीयं रहे-उपांशु इति च द्वे अ-
 लिङ्गे अव्यये । (१५) रहोभवस्यैकम् । (१६) द्वे विश्वासस्य । (१७) य-

१अध्वेयन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
 २युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥
 ३न्याय्यं च त्रिषु षट् सम्प्रधारणाः तु समर्थनम् ।
 ४अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥
 ५शिष्टिश्चाज्ञा च संस्थाः तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
 ६आगोऽपराधो मन्तुश्च समेतूहानबन्धने ॥ २६ ॥
 ७द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डोऽभागधेयः करो बलिः ।
 ८वट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री ११प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥
 ९उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तस्थोपदा ।
 १०यौतकादि तु यद्देयं १२सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥
 १३तत्कालस्तु १३तदात्वं स्यादुत्तरः १४ काल आयतिः ।
 १५सान्दष्टिकं फलं सद्यः १६उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

यौचितात्स्वरूपाद्भ्रंशस्यैकम् । (१) पञ्चकं नीतेः । (२) षट् न्या-
 यादनपेतस्य द्रव्यादेः । एते षडपि त्रिषु । (३) द्वे युक्तयुक्तपरीक्षा ।
 (४) षट् कर्माज्ञापनस्य । (५) चत्वारि न्यायमार्गस्थितेः । (६) त्री-
 णि अपराधस्य । आगः सान्तं क्लीवे । मन्तुः पुंसि । (७) द्वे बन्ध-
 नस्य । (८) एकं द्विगुणदण्डस्य । (९) त्रीणि राजग्राह्यभागस्य ।
 (१०) एकं वट्टादिदेयस्य शुल्कस्य । (चुङ्गी महसूल) इत्यादिक-
 स्य । (११) षट् नृपगुर्वादिदर्शनादौ समर्प्यमाणस्य वस्तुनः । (भेट,
 उपहार) इत्यस्य । (१२) कन्यादानकाले पूजादौ च दीयमानस्य
 द्रव्यस्य द्वे । (१३) द्वे वर्तमानकालस्य । (१४) एकमुत्तरकालस्य स्त्रि-
 याम् । (१५) सद्योजायमानस्य फलस्यैकम् । (१६) एकं भाविनः

१ अदृष्टं वह्नितोयादि २ दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

३ महीभुजामहिभयं ४ स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

५ प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चमरं ६ तु प्रकीर्णकम् ।

७ नृपासनं यत्तद्भद्रासनं सिंहासनं ८ तु तत् ॥ ३१ ॥

९ हैमं १० छत्रं त्वातपत्रं राजस्तु ११ नृपलक्ष्म तत् ।

१२ भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो १३ भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

१४ निवेशः शिविरं षण्ढे १५ सज्जनं तूपरक्षणम् ।

१६ हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

१७ दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

१८ मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

१९ इभः स्तम्बेरमः पद्मी २० यूथनाथस्तु यूथपः ।

फलस्य । (१) अग्न्युत्पातादिभयस्यैकम् । आदिना—‘हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मृषिकाः शलभादयः’ गृह्यन्ते । (२) स्वसैन्यात् परसैन्यात् चौरादेश्च भयस्यैकम् । (३) स्वपक्षोत्थितस्य भयस्यैकम् । (४) द्वे व्यवस्थापनस्य । (५) द्वे चामरस्य । (६) द्वे मण्वादिभूतराजासनस्य । (७) एकं सिंहासनस्य । (८) द्वे छत्रस्य । (९) एकं राजछत्रस्य । (१०) द्वे पूर्णषट्स्य । (११) द्वे स्वर्णरचितपात्रविशेषस्य । (१२) द्वे सैन्यवासस्थानस्य । (१३) द्वे सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहारिकादिविन्यासस्य । (१४) हस्त्यादिचतुष्टयं सेनाङ्गं स्यात् एकम् । अत्र पादातं पदातिसमूहः । (१५) पञ्चदश हस्तिनः । (१६) द्वे यूथमुख्यस्य गजस्य ।

१मदोत्कटो मदकलः २कलभः करिशावकः ॥३५॥
 ३प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः ४समाबुद्धान्तनिर्मदौ ।
 ५हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी ६धेनुका वशा ॥३६॥
 ७गण्डः कटो ८मदो दानं ९वमथुः करशीकरः ।
 १०कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥३७॥
 ११अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका १२त्वचिकूटकम् ।
 १३अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु १४चूलिका ॥३८॥
 अधःकुम्भस्य १५वाहित्थं १६प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।
 १७आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं १८बिन्दुजालकम् ३९
 १९पार्श्वभागः पक्षभागो २०दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।
 द्वौ २१पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥४०॥

(१) द्वे मदोन्मत्तस्य । (२) द्वे करिपोतस्य । (३) त्रीणि
 क्षरन्मदस्य । (४) द्वे गतमदस्य । (५) द्वे हस्तिवृन्दस्य ।
 (६) त्रीणि हस्तिन्याः । (७) द्वे हस्तिकपोलस्य ।
 (८) द्वे मदोदकस्य । (९) द्वे करिकरान्निर्गतजलकणस्य ।
 (१०) एकं हस्तिनः शिरःपिण्डस्य । (११) एकं गजललाटस्य ।
 (१२) द्वे नेत्रगोलकस्य । (१३) एकं हस्तिनो अपाङ्गदेशस्य ।
 (१४) एकं कर्णमूलस्य । (१५) एकं कुम्भस्याधोभागस्य । (१६) एकं वा-
 हित्थस्याधोभागस्य । (१७) एकं गजस्य स्कन्धदेशस्य । (१८) एकं बि-
 न्दुसमूहस्य । (१९) एकं गजपार्श्वभागस्य । (२०) एकमग्रभागस्य ।
 (२१) हस्तिनः पूर्वजङ्घादिदेशो गात्रम्, पश्चाज्जङ्घादिदेशोऽवरं स्यात्

१ तोत्रं वेणुकमाला २ नं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले ।
 ३ अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ४ १
 ५ दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पदना सज्जना समे ।
 ७ प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥
 ८ वीतं त्वसारं हस्त्यश्वं ९ धारी तु गजबन्धनी ।
 १० घोटके वीतितुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥
 वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।
 ११ आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः १२ साधुवाहिनः ॥
 १३ वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः ।
 १४ ययुरश्वोऽश्वमेधीयो १५ जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥
 १६ पृष्ठ्यः स्थौरी सितः १७ कर्को रथ्यो १८ वोढारथस्य यः ।

त् । (१) द्वे तोदनदण्डस्य । (२) एकं बन्धनाधारस्तम्भस्य । (३) त्रीणि शृङ्खलस्य । (४) द्वे अङ्कुशस्य । सृणिः स्त्रियाम् । (५) त्रयं मध्यबन्धनीवयोगिन्याश्चर्मरज्जवाः । (६) द्वे नायकारोदणार्थं गजसज्जीकरणस्य । (७) पञ्च गजपृष्ठवर्तिन आस्तरणस्य । प्रवेणी स्त्रियाम् । (८) एकं युद्धायक्षमहस्त्यश्वस्य । (९) द्वे गजबन्धनस्यानस्य । (१०) त्रयोदश घोटकस्य (१३ घोटके के नाम हैं) (११) प्रशस्तजातिभवाश्चस्य एकम् । (१२) एकं साधुवाहस्य । (१३) एकैकम् अश्वभेदानाम् । (१४) एकम् अश्वमेधीयाश्चस्य । (१५) द्वे वेगेनाधिकस्याश्चस्य । (१६) द्वे जलादिभारवाहिनोऽश्वस्य । (१७) एकं शुक्लाश्चस्य । (१८) एकं रथवाहकस्य ।

१बालः किशोरो२ वाम्यश्वा वडवा ३वाडवं गणो ॥४६॥

४ त्रिष्वाश्वीनं४ यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

५कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा६ हेषा च निस्वनः ॥४७॥

७निगालस्तु गलोद्देशो वृन्दे ८त्वश्वीयमश्ववत् ।

९आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥४८॥

गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा १० तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

११कविका तु खलीनोऽस्त्री१२ शफं क्लीवे खुरः पुमान् ।

१३पुच्छोऽस्त्री लुमलाङ्गूले वालह१४स्तश्च वालधिः ।

त्रिषूपावृ१५त्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

ग्राने चक्रिणि युद्धार्थे १६शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।

असौ पु१७त्यरथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

१८कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

(१) द्वयं बालाश्वस्य । (२) त्रीणि अश्वायाः । (३) घोड़ी के नाम हैं)

(४) एकं बडवासमूहस्य । (५) एकं दिनेकाक्रमणमार्गस्य । (६) एकम्

अश्वमध्यस्य । (६) द्वे अश्वशब्दस्य । (२) घोड़े के शब्दों के नाम हैं)

(७) एकं बलजनुसन्धेः । (८) द्वे अश्ववृन्दस्य । (९) अश्वानां पञ्च

गतयः, एकैकम् । (१०) एकम् अश्वनासिकायाः । (११) द्वे खलीनस्य

(लुगाम्) इति ख्यातस्य । (१२) द्वे शफस्य । (१३) त्रीणि पुच्छस्य ।

लुममदन्तम् । (१४) द्वे केशसमूहयुक्तस्य पुच्छाग्रभागस्य । (१५) द्वे

श्रमशान्त्यर्थे पार्श्वभ्यां परावृत्तस्य । (१६) त्रयं युद्धार्थस्य । (१७) एकं

क्रीडारथस्य । (१८) त्रयं स्त्रीणां वहनार्थं कुतस्योपरिवस्त्रादिना पिङ्ग-

क्लीवेऽनः१ शकटोऽस्त्रीस्याद्गन्त्री२ कम्बलिवाहकम् ॥५२॥
 शिविका ३ याप्ययानं स्यादोला४ प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।
 उभौ तु५ द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥
 पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डु६ कम्बली ।
 रथे ७ कम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥
 ८ त्रिषु द्वैपादयो रथ्याः ९ रथकट्या रथत्रजे ।
 १० धूः स्त्री क्लीवे यानमुखं स्याद्रथा ११ ज्ञमपस्करः ॥५५॥
 १२ चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः १३ स्त्रीस्यात्प्रधिः पुमान् ।
 १४ पिण्डिका नाभिरक्षाप्रकीलके तु १५ द्वयोरणिः ॥५६॥
 १६ रथगुप्तिर्वरुथो ना १७ कूबरस्तु युगन्धरः ।

तस्य रथविशेषस्य । (१) द्वे शकटस्य (गाडा) इति ख्यातस्य ।
 (२) द्वे गन्त्र्याः । (३) द्वे पुरुषवाह्यस्य यानविशेषस्य (पालखी)
 इत्यस्य । (४) द्वे दोलायाः (डोली) इति ख्यातायाः । (५) द्वयं
 व्याघ्रचर्मावृतस्य । (६) एकं पाण्डुकम्बलावृतस्य । (७) तत्त-
 द्बद्धदुकूलादिपरिवृतस्य 'कम्बलः, वास्त्रः, दौकूलः, चामः, क्षौमः'
 इत्यादयः एकैकम् । (८) द्वैपवैयाघ्रादयस्त्रिषु—वाच्यलिङ्गत्वात् द्वैपी
 रथ्या, द्वैपो रथ इत्यादि । (९) द्वयं रथसमूहे । (१०) द्वे रथादेर-
 ग्रभागस्य । धूः स्त्री । (११) द्वे रथावयवमात्रस्य । (१२) द्वे चक्रस्य ।
 (१३) द्वे चक्रान्तस्य भूस्पर्शिभागस्य । (१४) द्वे चक्रकोष्ठाधारभूतस्य
 मण्डलाकारस्य चक्रमध्यस्य । (१५) एकं चक्रधारणकीलकस्य ।
 (१६) द्वे शस्त्राघातपरिरक्षणार्थं कृतलोहादिमयावरणस्य । (१७) द्वे युग-

१ अनुकर्षो दार्वधःस्थं २ प्रासङ्गो ना युगाद्युगः ॥५७॥
 ३ सर्वं स्याद्वाहनं ४ यानं युग्यं पत्त्रं च धोरणम् ।
 परम्परावाहनं यत्तद्वैनी ५ तकमस्त्रियाम् ॥५८॥
 ६ आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।
 ७ नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥५९॥
 सव्येष्टदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।
 ८ रथिनः स्यन्दनारोहा ९ अश्वारोहास्तु सादिनः ॥६०॥
 १० भटा योधाश्च योद्धारः सेना ११ रक्षास्तु सैनिकाः ॥
 सेनायां समवेता ये सैन्या १२ स्ते सैनिकाश्च ते ॥६१॥
 बलिनो ये सहस्रेण १३ साहस्रास्ते सहस्रिणः ।
 १४ परिधिस्थः परिचरः १५ सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥६२॥
 १६ कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

काष्ठबन्धनस्थानस्य । (१) एकं रथस्याधःस्थलभागदारुणः । (२) द्वे
 वृषादीनां स्कन्धे आसज्जमानस्य । (३) सर्वं हस्त्यश्वादिवाहनं याना-
 दिशब्दवाच्यम् । (४) चत्वारि यानस्य । (५) एकं नरादिवोढृपरम्प-
 रया वाह्यस्य शिबिकादेः । (६) चत्वारि हस्तिपकस्य (४ महावत के
 नाम है) (७) अष्टौ सारथेः । (८) द्वे स्थानारुद्ध युद्धयताम् । (९) द्वे
 अश्ववारस्य (स्वार) इति ख्यातस्य । (१०) त्रयं योद्धुः । (११) द्वे
 सेनारक्षकाणाम् । (१२) द्वे सेनायां समवेतानाम् । (१३) द्वे सप्तसैना-
 बतः । (१४) द्वे सेनानियन्तुः । (१५) द्वे सेनापतेः । (१६) द्वे सन्नाहस्य

बध्नन्ति तत्सारसः नमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥६३॥
 शीर्षण्यं च शिरस्त्रेऽथ शतनुत्रं वर्म दंशनम् ।
 उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥६४॥
 ४आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।
 ५संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥६५॥
 ६त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।
 ८पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥६६॥
 पद्मश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ।
 शस्त्राजीवे काण्डप्रप्रायुधीयायुधिकाः समाः ॥६७॥
 ११कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।
 १२अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥६८॥
 १३धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्गचस्त्री धनुर्धरः ।

चोलकादेः (१) द्वे दाढ्यार्थं कञ्चुकोपरि यद्वध्नन्ति, तस्य ।
 (२) त्रीणि शिरस्त्राण्यस्य (टोप) इत्यस्य । (३) सप्तकं कव-
 चस्य (चिलखत) इति ख्यातस्य । (४) चत्वारि परिहितकञ्चुका-
 देः । (५) पञ्च कवचभृतः । (६) आमुक्तादयस्त्रिषु-यथा-आमुक्ता
 शाटी, आमुक्तः कञ्चुकः, आमुवर्तं वस्त्रम् । एवं सन्नद्धा सज्जेत्यादि ।
 (७) एकं वर्मभृद्गणस्य । (८) सप्त पदातेः । (९) द्वे पदातिसमूहस्य ।
 (१०) चत्वारि आयुधजीविनः । (११) त्रीणि शरनिक्षेपनिष्ठा-
 तस्य । (१२) एकं लक्ष्यच्युतसायकस्य । (१३) षट् धनुर्धरस्य ।

१ स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः २ शाक्तिकः शक्तिहेतिकः ॥
 ३ याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ । ४ प्रसायुधहेति-
 नैस्त्रिंशोऽसिहेतिः स्यात्समौ ६ प्रासिककौन्तिकौ ॥
 ७ चर्म फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः । ८
 १० अनुलवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः ॥ ७१ ॥
 ११ पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतः सरपुरः सराः ।
 पुरोगमः पुरोगामी १२ मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥
 १३ जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ १४ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।
 १५ तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥
 १६ जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेत १७ व्यमात्रके ।
 १८ जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥
 सोऽभ्य १९ मित्र्योऽभ्यमित्रियोऽभ्यमित्रिण इत्यपि ।

(१) द्वे शरधारिणः । (२) द्वे शक्त्यायुधधारकस्य । (३) एकं यष्टिहेतिकस्य
 (४) एकं परशुहेतिकस्य । (५) द्वे असिहेतिकस्य । (६) एकं प्रसायुधहेति-
 कस्य । (७) एकं कुन्तहेतिकस्य । (८) द्वे चर्मधारिणः । (९)
 द्वे पताकां विभ्रतः (१०) चत्वारि अनुचरस्य । (११) सप्त पुरोगा-
 मिनः । (१२) द्वे शनैर्गामिनः । (१३) द्वयमतिवेगवतः । (१४) द्वयं
 यो जङ्घयावलेन जीवति तस्य । (१५) षट्कं त्वरितमात्रस्य । (१६)
 यः जेतुं शक्यते स जय्यः, एकम् । (१७) एकं जेतव्यमात्रस्य । (१८)
 द्वे जेतुः । (१९) त्रीणि यः शत्रून् प्रति सामर्थ्येन योद्धुं संमुखं

ऊर्जस्व१लः स्यादूर्जस्वी२ य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥
 स्यादुरस्वा२नुरसिलो रथिनो३ रथिको रथी ।
 कामङ्गास्यनु४कामीनो ह्यत्यन्ती५नस्तथा भृशम् ॥७६॥
 दशूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता७ जिष्णुश्च जित्वरः ।
 सांयु८गीनो रणे साधुः शस्त्रा९जीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥
 १०ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमूः ।
 वल्लुथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥
 ११व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा १२दण्डादयो युधि ।
 १३प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्य१४पृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥
 एकेभैकरथा त्र्यश्वा १५पत्तिः पञ्चपदातिका ।

गच्छति, तस्य । (१) द्वे ऊर्जस्विनः । (२) द्वे विशालवचसः । (३) त्रीणि रथस्वामिनः (४) एकं यथेच्छं गच्छति, तस्य । (५) एकम् अत्यर्थं गमनशीलस्य । (६) त्रीणि शूरस्य । (७) त्रीणि जयनशीलस्य । (८) एकं युद्धकुशलस्य । (९) शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु ज्ञेयाः, वाच्यलिङ्गत्वात् । (१०) एकादश सेनायाः । (११) एकं सैन्यस्य युद्धार्थे रचनाविशेषेण स्थापनस्य । तथाहि—मुखे रथा इयाः पृष्ठे तत्पृष्ठे च पदातयः । पार्श्वयोश्च गजाः कार्या व्यूहोऽयं परिकीर्तितः । (१२) युधिव्यूहस्य दण्डादयो भेदाः—विशेषा एकम् । तथाहि कामन्दकः—‘तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥’ इति । (१३) द्वे व्यूहपञ्चाङ्गागस्य । (१४) द्वे सेनायाः पञ्चाङ्गागस्य । (१५) एतद्विशेष-

१ पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥

२ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्यत्नौहिण्यथ ३ सम्पदि ॥८१॥

सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपश्च्यां विपदापदौ ।

५ आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥८२॥

६ धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य ७ कालपृष्ठं शरासनम् ॥८३॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसकौ ।

कोटिश्चरस्याटनी गोधे १० तले ज्याघातवारणे ॥८४॥

एचतुष्टयविशिष्टा सेना पत्तिः, एकम् । तदुक्तम्—‘एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते’ ॥ इति ।

(१) पत्त्यङ्गैः—पत्तेरवयवैर्गजादिभिस्त्रिगुणैर्यथोत्तरं क्रमात्सेनामुखा-

दय आख्याः स्युरित्यर्थः । (२) तिसृभिः पत्तिभिः सेनामुखम् ।

त्रिभिः सेनामुखैः गुल्मः । गुल्मत्रयेण गणः । त्रिभिर्गणैर्वाहिनी । ति-

सृभिर्वाहिनीभिः पृतना । पृतनात्रयेण चमूः । चमूत्रयेण—अनीकिनी ।

अनीकिनीत्रयेण दशानीकिनी । तिसृभिर्दशानीकिनीभिः अत्नौहिणी ।

(३) चत्वारि सम्पदः । (४) त्रीणि आपदः । (५) चत्वारि शस्त्र-

मात्रस्य । (६) सप्त धनुषः । तत्र धनुश्चापे क्लीबे, पुंसि च धन्वन्-

नान्तम् । (७) एकं कर्णस्य धनुषः । (८) द्वे अर्जुनस्य धनुषि ।

(९) द्वे धनुषः प्रान्तस्य । (१०) द्वे मोघ्याघातवारणस्य—चर्मादिकृत-

लस्त१कस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी२ ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

स्यात्प्रत्या३लीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

४लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शरा५भ्यास उपासनम् ।

६षट्कवाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्त्री रोप इषुर्द्वयोः ।

प्रद्वेड७नास्तु नाराचाः पक्षो८वाजस्त्रिपू९त्तरे ॥ ८७ ॥

निरस्तः १०प्रहिते बाणे विषा११क्ते दिग्धलितकौ ।

१२तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्यां १३खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

त्स१४रुः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेख१५ला तन्निबन्धनम् ।

१६फलकोऽस्त्री फलं चर्म सं१७ग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

बाहुबन्धविशेषस्य । (१) एकं धनुर्मध्यस्य । (२) चत्वारि धनुर्गुण-

स्य । (३) आदिना समपदम्, वैशाखं मण्डलश्च पते प्रत्यालीढादयः

पञ्च धनुर्धराणां स्थितिभेदा एकैकम् । (४) त्रीणि वेध्यस्य । (५)

द्वे शरक्षेपाभ्यासस्य । (६) द्वादश बाणस्य । तत्रेषुः स्त्रीपुंसयोः । (७)

द्वे लोहमयस्य बाणस्य । (८) द्वे कङ्कादिपक्षस्य । (९) निरस्ता-

दिलितकान्वास्त्रिषु लिङ्गेषु ज्ञेयाः । (१०) एकं क्षिप्तबाणस्य । (११)

त्रीणि विषाक्तस्य बाणस्य । (१२) षट्कम् इषुधेः (तर्कस) इत्यस्य ।

(१३) नव खड्गस्य । (१४) एकं खड्गमुष्टेः । आदिना छुरिकादिग्रहः ।

(१५) एकं खड्गमुष्टिनिबन्धनस्य । (१६) त्रीणि फलकस्य (ढाल)

इति ख्यातस्य चर्मणः । (१७) एकं फलकमुष्टिग्रहणस्थानस्य ।

१द्रुवणो मुद्गरघनौ स्यादीली२ करवालिका ।
 भिन्दिपालः३ सृगस्तुल्यौ परिघः४ परिघातिनः ॥९१॥
 द्वयोः कुठारः५ स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।
 स्याच्छस्त्री६ चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥९२॥
 वा पुंसि ७शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला८ तोमरोऽस्त्रियाम् ।
 प्रासस्तु९ कुन्तः कोणस्तु१० स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः॥९३॥
 ११सर्वाभिसारः सर्वाधः सर्वसंनहनार्थकः ।
 लोहा१२भिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥९४॥
 यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभि१३षेणनम् ।
 १४यात्रा ब्रज्याभिनिर्वाणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥९५॥
 स्यादा१५सारः प्रसरणं१६प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

(१) त्रयं मुद्गरस्य । (२) द्वे ह्रस्वखड्गाकृतेरेकधारस्य शस्त्रस्य । (३) द्वे अश्मप्रक्षेपसाधनस्य । (४) द्वे लोहवद्धस्तप्रमाणलघुस्य । (५) चत्वारि कुठारस्य । (कुलहाडि) इत्यस्य । तत्र कुठारः स्त्रीपुंसयोः ।
 (६) चत्वारि छुरिकायाः (छुरि) इत्यस्य । (७) द्वे बाणाग्रस्य आयुधविशेषस्य । (८) द्वे तोमरस्य—मन्थचण्डाकारशस्त्रभेदस्य ।
 (९) द्वे कुन्तस्य (भाला) इति ख्यातस्य । (१०) चत्वारि खड्गादिप्रान्त-
 भागस्य । (११) त्रीणि चतुरङ्गसैन्यसन्नहनस्य । (१२) अस्त्रभृतां राज्ञां
 महानवभ्यां दशभ्यां वा नीराजनसमये शस्त्रादिसमर्पणलक्षणो यो विधिः
 'सलोहाभिसार इत्युच्यते' एकम् । (१३) शत्रुसमीपे सेनया सह्यभिगमन-
 स्यैकम् । (१४) घट्कं प्रयाणस्य । (१५) द्वे सैन्यस्य सर्वतो न्यासेः । (१६) द्वे

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः १ ॥ ९६ ॥

२ वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका ३ घाण्टिकार्थकाः ।

४ स्युर्मागधास्तु ५ मगधा वन्दिनः ६ स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

संशङ्ककास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

७ रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

८ चूर्णे क्षोदः ९ समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

१० पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥

सा वीरा ११ शंसनं युद्धभूमिर्याति भयप्रदा ।

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्व १२ विंका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

आहो १३ पुरुषिका दर्पाद्या स्यात्सम्भावनाऽऽत्मनि ।

प्रस्थितसैन्यस्य । (१) रणे अहितान्प्रति भयरहितस्य शूरस्य तद्गमनं सोऽभिक्रम इत्येकम् । (२) द्वे ये नृपास्तुतिपाठेन प्रतिबोधयन्ति तेषाम् । (३) द्वे घटिकावादकस्य । (४) द्वे राजाग्रतो वंशक्रमस्य स्तावकानाम् । (५) द्वे स्तुतिपाठकानाम् । एते चत्वारः प्रकार्यका इत्येके । (६) संग्रामात्-अपराह्मुखस्यैकम् । (७) चत्वारि धूल्याः । रेणुः स्त्रीपुंसयोः, पांशुः पुंसि, रजः क्लीबे । (८) द्वे पिष्टस्य रजसः । षडपि रजस इत्येके । चूर्णः पुंलिङ्गेऽपि । (९) द्वे अत्यन्तमाकुलस्य । (१०) चत्वारि पताकायाः । केतनादिद्वयं पताकादण्डस्येत्येके । ध्वजः पुंसि । (११) एकं खण्डितगजादिभिरतिभयदायाः युद्धभूमेः । (१२) अहमग्रे भवामीत्याग्रहपुरःसरं पूर्वं युद्धम् अहंपूर्विका स्यात् एकम् । (१३) दर्पादात्मविषये या सम्भावना

अहम१हमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहङ्कारः ॥
 २द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।
 शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रम३स्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥
 वीर४पानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वारणे ।
 युः५द्धमायोधनं जन्थं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥
 मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यं समीकं साम्परायिकम् ।
 अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥
 सम्प्रहाराभिसम्पातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।
 अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥
 समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।
 ६नियुद्धं बाहुयुद्धेऽथ ७तुमुलं रणसङ्कुले ॥ १०६ ॥
 ८द्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा९ ।
 १०क्रन्दनं योधसंरावो११बृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥
 विस्फा१२रो धनुषः स्वानः पटहा१३डम्बरौ समौ ।

तस्या एकम् । (१) परस्परं योऽहङ्कारी भवति तस्यैकम् । (२) दश
 पराक्रमस्य । (३) द्वे अतिपराक्रमस्य । (४) एकं रणे वृत्ते भाविनि
 वा उरसाहार्थं यत् मध्यपानं क्रियते तस्य । (५) एकत्रिंशद्वयुद्धस्य ।
 समरादित्रयम् अस्त्रियाम् । (६) द्वे बाहुयुद्धस्य । (७) एकं रणे पर-
 स्परसंवाधस्य । (८) द्वे वीराणां सिंहनादतुल्यनादविशेषस्य । (९)
 एकं युद्धे करिणां संघट्टनस्य (१०) अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य
 एकम् । (११) एकं करिगर्जितस्य । (१२) एकं धनुषः शब्दस्य । (१३) द्वे ।

प्रसभं १ तु वलात्कारो हठोऽथरस्खलितं छलम् ॥१०८॥

३ अजन्यं क्लीबमुत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

४ मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥१०९॥

अभ्यवधस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ।

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं च सा ॥११०॥

१ प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयानं चरणे भङ्गः परा १० जयः ॥१११॥

पराजित ११ पराभूतौ त्रिषु नष्ट १२ तिरोहितौ ।

१३ प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥११२॥

प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनम् ।

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥११४॥

उद्घासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।

संग्रामध्वनेः । (१) त्रीणि वलात्कारस्य । (२) द्वे युद्धम-

र्यादाया चलनस्य । (३) त्रयमुत्पातस्य । (शुभाशुभसूचकस्य) ।

(४) त्रीणि मूर्च्छायाः । (५) द्वे परचक्रपीडनस्य । (६) द्वे छलादा-

क्रमणस्य । (छापा) इत्यस्य । (७) द्वे जयस्य । (८) त्रीणि

वैरप्रतीकारस्य । (९) अष्टौ पलायनस्य । (१०) एकं पराजयस्य ।

(११) द्वे निर्जितस्य । (१२) द्वे निलीनस्य । (१३) प्रमापणादिवधान्तानि

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥
 स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।
 अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥
 २ परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।
 मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिताश्चित्या चितिः स्त्रियाम् ११७
 कवधन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।
 श्मशानं स्यात्पितृवनं षड्कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥
 प्रग्रहोऽपग्रहौ बन्धां काराः स्याद्वन्धनालये ।
 पुंसि भूमन्यसवः ६ प्राणाश्चैवं जीवो १० सुधारणम् ॥
 ११ आयुर्जीवितकालो ना जी १२ वातुर्जीवनौषधम् ।
 ॥ ११९ ॥ इति क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

त्रिंशन्नामानि वक्ष्ये । (१) दश मरणस्य । तत्र मृत्युर्द्वयोः, निधनम-
 स्त्रियाम् । (२) सप्त मृतस्य एते वाच्यलिङ्गाः । (३) त्रयं प्रेतदाहा-
 धारचुल्लेः । (४) एकं मस्तकहीनक्रियायुक्तकलेवरस्य । (५) द्वे
 प्रेतभूमेः । (६) द्वे निर्जीवशरीरस्य । (७) त्रीणि चोरादेराकर्षण-
 स्य । (८) एकं बन्धनालयस्य स्त्रियाम् । (९) द्वे प्राणानाम् । बहु-
 त्वे पुंसि च । (१०) द्वे प्राणधारणस्य । (११) द्वे जीविवावच्छिन्न
 कालस्य । उत्तमं क्लीबे । (१२) द्वे जीवनौषधस्य पुंसि । इति
 क्षत्रियवर्गः ॥ ८ ॥

अथ वैश्यवर्गः ॥ ६ ॥

ऊरव्या १ ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

२ आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां ३ कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

४ सेवा श्रवृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिखलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासङ्ख्यं ७ मृतामृते ।

सत्यानृतं वणिग्भावः स्याद्वृत्तिः १ पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारोऽर्थप्रयोऽगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

याञ्चयाऽप्तं ११ याचितकं निमयादाप १२ मित्येकम् ॥ ४ ॥

१३ उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

१४ कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

(१) षट् वैश्यस्य । (२) षट् जीविकामात्रस्य । (३) त्रयो वृत्त-
यो वैश्यानां जीविका भेदा इत्यर्थः । (४) द्वे सेवावृत्तेः (नौकरी)
इत्यस्य । (५) द्वे कृषिकर्षणवृत्तेः । (हलचलानां) । (६) द्वयम् उ-
च्छवृत्तेः । (७) प्रत्यहं तण्डुलादियाञ्चया मृतमित्येकम् । याचनां
विनैव लब्धे अमृतमित्येकम् । (८) एकं क्रयविक्रयादिवृत्तेः । (९)
त्रयमृणस्य । (१०) त्रीणि ऋणसम्बन्धिकालान्तरद्वयेण लोके (सूत-
व्याज) इति ख्यातेन जीविकायाः । (११) एकं याचया आप्तस्य
वस्तुनः । (१२) एकं निनयादाप्तस्य वस्तुनः । (१३) एकम् उत्तम-
दातुः (साहुकार) इत्यस्य । (१४) चत्वारि ऋणं दत्त्वा तद्वृद्ध्या

१क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रं ब्रह्मेऽयशालेयं ब्रीहिशाल्युद्भवो हि यत् ॥ ६ ॥

३यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यवादिभवनं हि यत् ।

५तिल्यं तैलीनवन्माषोमाणुभङ्गा द्विरूपता ॥ ७ ॥

७मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

८शाकक्षेत्रादिके ऽशाकशाकटे शाकशाकिनम् ।

बीजाकृतं ९ तूतकृष्टे १०सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

११त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपितस्मिन् ।

१२द्विगुणाकृते तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

जीविनः पुरुषस्य । (१) चत्वारि कृषीवलस्य । (किसान) इत्यस्य ।

(२) एकं ब्रीह्याणामुद्भवयोग्यक्षेत्रस्य । एकं शाल्युद्भवोचितक्षेत्रस्य ।

(३) द्वे यवोद्भवोचितक्षेत्रस्य । (४) एकं षष्टिकोद्भवोचितक्षेत्रस्य ।

(५) द्वे तिलोद्भवोचितक्षेत्रस्य । (६) एवं माष्यं माषीणम्, द्वे

माषोद्भवोचितक्षेत्रस्य, द्वे उमा—अतस्यस्तासां क्षेत्रस्य, द्वे अणुर्धा-

न्यभेदस्तक्षेत्रस्य, द्वे भङ्गा—मातुलानी तक्षेत्रस्य । उद्धद, तिसी (अ-

लसी) चीना और सनई के पैदा होने योग्य खेतके क्रमशः २-२

नाम हैं । (७) ब्रीह्यादिभ्योऽन्येषां मुद्गादीनां धान्यानामुद्भव-

वोचितं क्षेत्रं मौद्गीनादि स्यात् । एवं कौद्रवीणम् । आदिना चाण-

कीनम्, गौधूमीनम्, कालायीनम्, कौलत्थीनम्, प्रैयंगवीनमि-

त्यादि बोध्यम् । (८) द्वयं शाकक्षेत्रादिकस्य क्लीबम् । (९) आदौ

उप्तं पश्चात्कृष्टं क्षेत्रमुत्तकृष्टं तत्र बीजाकृतमित्येकम् । (१०) त्रीणि कृष्ट-

मात्रस्य । (११) चत्वारि वारत्रयकृष्टस्य । (१२) द्विगुणाकृतादि पूर्वव-

१ द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

खारीवापस्तु २ खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

पुत्रपुंसकयोर्वप्रः ३ केदारः क्षेत्रमस्य तु ।

कैदारकं ४ स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥

५ लोष्टानि लेष्टवः पुंसि ६ कोटिशो लोष्टभेदनः ।

७ प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणे ॥ १२ ॥

८ दात्रं लवित्रमाबन्धो ९ योत्रं योक्त्रमथो १० फलम् ।

निरीशं कुटकं फालः कृषको ११ लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च शीरोऽथ १२ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

१२ ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता १४ लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

पुंसि १५ मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

चत्वारि नामानि वारद्वयकृष्टस्य । “शम्भाकृतम्” इत्यपि वारद्वयकृष्ट-

स्यैकम् । (१) द्रोणाढकादिवापादेः द्रौणिक-आढकिक आदयः स्युरे-

कैकम् । (२) एकं खारीवापस्य । उत्तमर्णादयः खारीकान्ताः त्रिलि-

ङ्गयाम् । (३) त्रयं क्षेत्रस्य । तत्र वप्रः अस्त्रियाम् । क्षेत्रं क्रीवे ।

(४) चत्वारि क्षेत्रसमूहस्य । (५) द्वे मृत्तिकाखण्डस्य । (६) द्वे

लोष्टभजनमुदगरस्य । (७) त्रीणि वृषादेस्ताडनोपयोगिनस्तोत्रस्य ।

(८) द्वे कुडालादेः । (९) त्रीणि युगप्रबन्धनोपयोगिन्या रज्जाः ।

(१०) पञ्च लाङ्गलस्याधःस्थितस्य लोहमयकाष्ठस्य । (११) चत्वारि

हलस्य । (१२) द्वे युगस्य कीलके । (१३) एकं लाङ्गलदण्डस्य । (१४)

एकं लाङ्गलपद्धतेः । (१५) द्वे पशुबन्धने न्यस्तकाष्ठस्य ।

१ आशुव्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ २ समौ ॥ १५ ॥

३ तोक्मस्तु तत्र हरिते ४ कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुरेणुकौ चास्मिन्कोर ५ दूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

६ मङ्गल्यको भसूरोऽथ ७ मकुष्टकमयुष्टकौ ।

वनमुद्गे सर्षपे ८ तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

९ सिद्धार्थस्त्वेष धवलो १० गोधूमः सुमनः समौ ।

स्याद्यावकस्तु ११ कुल्माषश्चणको १२ हरिमन्मथः ॥ १८ ॥

द्वौ तिले १३ तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

१४ चवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकाऽऽसुरी ॥ १९ ॥

स्त्रियो १५ कङ्कुप्रियङ्गू द्वे १६ अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

१७ मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः १८ पुमान् ॥ २० ॥

१९ किंशारः सस्यशूकं स्यात्कणिशं २० सस्यमञ्जरी ।

- (१) व्रीणि व्रीहेः । (२) द्वे यवानाम् । (३) एकं हरितयवस्य । (४) च-
त्वारि रेणुकस्य । (५) द्वे कोद्रवस्य । (६) द्वे मसूरस्य । (७) त्रयं व-
नमुद्गस्य । (८) व्रीणि सर्षपस्य । (९) एष सर्षपो धवलः सिद्धार्थ-
इत्येकम् । (१०) द्वे गोधूमस्य । (११) अर्धस्तिवज्जस्म यवादेः । (१२)
द्वे चणकस्य (चना) इत्यस्य । (१३) द्वे निष्फलस्य तिलस्य । (१४)
पञ्चकं कृष्णसर्षपस्य (काला राई) इत्यस्य । (१५) द्वे प्रियङ्गोः ।
(१६) व्रीणि अतस्याः । (१७) द्वे भङ्गायाः (१८) एकं व्रीहिभेदस्य ।
(१९) एकं सस्यशूकस्य । (२०) एकं सस्यमञ्जरीयाः ।

१ धान्यं त्रीहिः स्तम्बकरिः २ स्तम्बोगुच्छस्तृणादिनः २१
 ३ नाडी नालञ्च काण्डोऽस्य ४ पलालोऽस्त्री सनिष्फलः ।
 ५ कडङ्गरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि ६ तुषः पुमान् ॥ २२ ॥
 ७ शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे ८ शमी शिम्बा त्रिपूतरे ।
 ९ ऋद्धमावसितं धान्यं १० पूतं तु बहुलाकृतम् ॥ २३ ॥
 ११ माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये १२ यवादयः ।
 १३ शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥
 तृणधान्यानि १४ नीवाराः स्त्री १५ गवेर्धुर्गवेर्धुका ।
 १६ अयोत्रं मुसलोऽस्त्री १७ श्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

(१) त्रीणि त्रीहियवादेः तत्र स्तम्बकरिः पुंसि । (२) एकं तृणादेर्गु-
 च्छस्य । (३) अस्य गुच्छस्य यः कण्डः स 'नाडी नालम्' इति द्वयम् ।
 (४) एकं सकाण्डनिष्फलस्य । (५) द्वे पलालादिद्वयोदस्य । तत्र बुसं
 क्लीबेऽपि । (६) धान्यत्वचि 'तुषः' इति एकम् । (७) श्लक्ष्णं
 तीक्ष्णं यदग्रं तत्र 'शूक' इत्येकम् क्लीबपुंसोः । (८) द्वे शिम्बायाः ।
 उत्तरे ऋद्धादयश्चत्वारस्त्रिषु । (९) द्वे अपनीततृणस्य राशीकृतस्य
 धान्यस्य । (१०) द्वे अपनीतबुसस्य धान्यस्य । (११) शमीप्रभवे धान्ये
 माषमुद्गादयो भेदाः । (१२) शूकसहितं धान्यं यवगोधूमादयो ज्ञेयाः ।
 (१३) कलमाद्याः षष्टिकाद्याः शालयः स्युः । अमी पुंसि । (१४) नीवाराः-
 बहुवचनादश्यामाकादयः तृणधान्यानि स्युः । (१५) द्वे मुन्यत्रविशेषस्य ।
 (१६) द्वे मुसलस्य । क्लीबे मुसलम् । (१७) द्वे उलूखलस्य (उखली)

- १ प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्रीश्चालनी तितउः पुमान् ।
 २ स्यूतप्रसेवौ ४ कण्डोलपिटौ ५ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥
 समानौ ६ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।
 ७ पौरोगवस्तदध्यक्षः ८ सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ॥
 ९ आपूपिकः क्रान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥
 १० अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।
 ११ अङ्गारधानिकाऽङ्गारशकट्यपि हसन्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्यप्यथ न स्त्री १२ स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् ।
 १३ क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना १४ कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ३०
 १५ अलिञ्जरः स्यान्मणिकः १६ कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।
 १७ पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं १८ कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ३१

इत्यस्य । (१) द्वे शूर्पस्य । (२) द्वे चालन्याः । (३) द्वे धान्यादिभ-
 रणार्थं कृतस्य वस्त्रभाण्डस्य । (४) द्वे वेणुदलादिरचितभाण्डस्य ।
 (५) द्वे वंशादिविकारस्य । समानाविति स्यूतादिभिर्युगलैः सम्बध्यते ।
 (६) त्रयं पाकस्थानस्य । (७) तस्याध्यक्षः पौरोगव इत्येकम् । (८)
 सप्तकं पाककर्तुः । (९) त्रीणि भक्ष्यकारस्य । इमे त्रिषु । (१०) पञ्च
 चुल्लेः (चूल्हा) इत्यस्य । (११) चत्वारि अङ्गारशकट्याः । (१२) त्र-
 यं प्रज्वलत्काष्ठस्य । (१३) द्वे चणकादिभर्जनपात्रस्य । (१४) द्वे
 मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य । (१५) द्वे महाकुम्भस्य । (१६) त्रयं गल-
 न्तिकायाः । (१७) चत्वारि स्थाल्याः । (१८) चत्वारि कलशस्य । तत्र

घटः कुटनिपावस्त्री १ शरावो वर्धमानकः ।
 २ ऋजीषं पिष्टपचनं ३ कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
 ४ कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।
 सर्वमापवनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥
 ५ दर्विः कम्बिः खजाका च ६ स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः ।
 अस्त्री ७ शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
 ८ कलम्बश्च कडम्बश्च वेसवार ९ उपस्करः ।
 १० तन्तिडीकं च चुकं च वृक्षाम्बलमथ ११ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥
 मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।
 १२ जीरको जरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥
 १३ सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।
 १४ आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ १५ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कलशस्त्रिषु । घटः स्त्रीपुंसयोः । (१) द्वे पात्रभेदस्य । शरावः पुंनपुं-
 सकयोः । (२) द्वे पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य (तावा) इत्यस्य ।
 (३) द्वे पानपात्रस्य । (४) कृत्तेः स्नेहपात्रे कुतूरित्येकम् । सैव
 कुतूरल्पा चेत् 'कुतुपः' इत्येकम् । सर्वं पात्रमात्रम्—आवपनादिसंज्ञ-
 म् । पञ्च भाण्डस्य । (५) त्रीणि दर्व्याः । (६) द्वे दर्विभेदस्य ।
 (७) त्रीणि वास्तुकादेः शाकस्य । (८) त्रीणि शिग्रुनाडिकायाः । (९) द्वे
 हरिद्रासर्षपमरीचादिचूर्णस्य । (१०) त्रीणि तन्तिडोकस्याम्बलभेदस्य ।
 (११) षट्कं मरीचस्य । (१२) चत्वारि जीरकस्य । (१३) षट्कं कृष्णव-
 र्णस्य जीरकस्य । (१४) द्वे आर्द्रकस्य । (१५) चत्वारि धान्याकस्य ।

कस्तुम्बुरु च धान्याकमथ १शुण्ठी महौषधम् ।
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥
 २आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च ।
 अवन्तिसोमधान्याम्बलकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥
 ३सहस्रवेधि जतुकं वाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ।
 तत्पत्री वकारवी पृथ्वी वाष्पिका कबरी पृथुः ॥ ४० ॥
 ४निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
 सामुद्रं यत्तु ५लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥
 ६सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुजे ।
 ७रौमकं वसुकं ९पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥
 १०सौवचलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।
 ११मत्स्यण्डी फाणितं खण्ड १२विकारः शर्करा सिता ४३
 कूर्चिका ३ क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला १४ तु मार्जिता ।

- (१) पञ्चकं शुण्ठयाः स्त्रीनपुंसकयोः । (२) सप्त काञ्जिकस्य ।
 (३) पञ्च हिङ्गुवृक्षनिर्यामस्य (४) पञ्च हिङ्गुतरुण्याः । (५) पञ्च
 हरिद्रायाः । (६) यत्सामुद्रं लवणं तत् अक्षीवम्, वशिरम्, इति द्वे ।
 (७) चत्वारि सिन्धुजस्य लवणस्य । (८) द्वे साम्भरलवणस्य ।
 (९) द्वे कृतकस्य लवणस्य । (१०) त्रीणि मधुरलवणस्य । तत्र—सौ-
 वचले मेचके तिलकमित्येकम् । (११) द्वे फाणितस्य । (१२) त्रीणि
 शर्करायाः । (१३) एकं क्षीरविकृतेः । (१४) द्वे दधिमधुशर्करामरीचा-

स्यात्तेम १ नं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥४४॥
 शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यमुश्च्यं तु पैठरम् ।
 प्र४णीतमुपसम्पन्नं ९ प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं ७ शोधितं समे ।
 ८ चिककणं मसृणं स्निग्धं ९ तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥
 आप१० क्वं पौल्लिरभ्यूषो लाजाः ११ पुंभूमि चाक्षताः ।
 पृथुकः १२ स्याद्विपिटको धाना १३ अष्टयवे स्त्रियः ॥४७॥
 १४ पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात्कर १५ भो दधिसक्तवः ।
 भिःसा १६ स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥४८॥

द्रादिभिः कृतस्य लेह्यस्य । (१) द्वे व्यजनस्य दध्यादेः । इतः परं
 वासितान्तास्त्रिलिङ्गाः । (२) त्रीणि शूलेन संस्कृतस्य मांसादेः । (३) द्वे
 स्थालीसंस्कृतस्यान्नादेः । (४) द्वे रसादिसम्पन्नस्य व्यजनादेः । (५) द्वे
 प्रयत्ननिष्पन्नस्य घृतपक्वादेः । (६) द्वे मण्डयुक्तदध्यादेः । (७) द्वे
 केशकीटाद्यपनयनेन शोधितस्यान्नादेः । (८) त्रीणि स्निग्धस्य ।
 (९) द्वे पुष्पादिद्रव्यान्तरेणाधिवासितस्य । (१०) त्रीणि पौल्याः ।
 (११) लाजाः—भजितत्रीद्वयः पुंसि बहुत्वे । एवमक्षता अपि पुंभूमि ।
 (१२) द्वे आर्द्रमृष्टत्रीहितण्डुलस्य (चिउडा) इत्यस्य । (१३) धाना
 इति आष्टयवे नित्यं स्त्रियां बहुत्वे च (फरुही या बहुरी) इत्यस्य ।
 (१४) त्रीणि तण्डुलपिष्टरचितस्य भक्ष्यभेदस्य (पूआ, माल पूआ)
 इत्यस्य । (१५) दधियुक्ताः सक्तवः करम्भः स्यात् । (१६) षट् अन्नस्य ।

भिः१सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे २मण्डमस्त्रियाम् ।
 मास३राचामतिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥४९॥
 ४यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।
 ५अन्न५णाभ्यञ्जने तैलं कृसरस्तु तिलौदनः ।
 ६गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोवि६ट् गोमयमस्त्रियाम् ॥५०॥
 तत्तु शुष्कं ९करीषोऽस्त्री १०दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
 ११पयस्यमाज्यदध्यादि १२द्रव्यं दधि घनेतरत् ॥५१॥
 १३घृतमाज्यं हविः सर्पिर्न १४वनीतं नवोद्धृतम् ।
 तत्तु हैय १५ज्ज्वीनं यद्धयोगोदोहोद्भवं घृतम् ॥५२॥
 दण्डा १६हतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।
 १७तक्रं ह्रुदश्चिन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम् ॥५३॥

तत्र ओदेनोऽस्त्री । दीदिविः पुंसि । (१) द्वे दग्धान्नस्य । (२) सर्व-
 षां रसानामग्रं मण्डः स्यात् । स पुंनपुंसकयोः । (३) त्रीणि भक्तस-
 मुद्भवमण्डस्य । (४) पञ्च द्रवदोदनस्य । (५) त्रीणि तैलस्य
 (तेल) इत्यस्य । (६) द्वे तिलौदनस्य । (खिचडी) इत्यस्य ।
 (७) गवां सर्वं गव्यं स्यात् त्रिषु । (८) द्वे गोः पुरीषस्य (गोवर)
 इत्यस्य । (९) तद्गोमयं शुष्कं करीषं स्यात् (सूखे गोवर-गोहरि)
 इत्यस्य । (१०) त्रयं दुग्धस्य । (११) यदाज्यदध्यादि-तत्पयस्यम् ।
 (१२) यद्भनादितरत् दधि तत् द्रव्यं स्यात् । (१३) चत्वारि घृतस्य ।
 (१४) द्वे नवनीतस्य । (१५) ह्योगोदोहोद्भवं हैयज्ज्वीनं स्यात् । (१६)
 चत्वारि दण्डमथितस्य गोरसमात्रस्य । (१७) तद्विशेषमाह-पादाम्बु

मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ।
 अशनांश्या बुभुक्षा क्षुद् आसस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥
 ३सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः ४ स्त्री सहभोजनम् ।
 उद१न्या तु पिपासा तृट् तर्षो६ जग्धिस्तु भोजनम् ॥५५॥
 जेमनं लेह आहारो निवासो न्याद इत्यपि ।
 ७सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला८ भुक्तसमुज्झितम् ॥५६॥
 ९कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
 १०गोपे गोपालगोसङ्ख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥
 गोमहि११ष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरे ।
 गोमा१२न्गोमी १३गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥५८॥
 त्रि१४ष्वाशितङ्गवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।
 १५उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥

यत्र तद्वण्डादृतं तक्रमिति । अधांभुयत्र गोरसे तदुदङ्गित । निर्जलं द-
 धिमन्धनमात्रेण मथितमिति । दधिभवं मस्तु स्यात् । अभिनवं पयः
 पीयूषः स्यात् । (फेनुस) इत्यस्य । (१) त्रीणि लुधः । (२)
 द्वे कवलस्य । (३) द्वे सहपानस्य । (४) द्वे सहभोजनस्य । (५)
 चत्वारि वृषः । (६) सप्त भोजनस्य । (७) त्रयं तृप्तेः । (८)
 भुक्तमुज्झितं फेला स्यात् । (९) षट्कं यथेप्सितस्य । (१०) षट् गो-
 पालस्य । (११) गोमहिष्यादिकं पादबन्धनमिति । (१२) द्वे गवां
 स्वामिनि । (१३) द्वे गवां व्रजे । (१४) यत्र पुरा गाव आशिताः—भो-
 जिताः तत्स्थानं आशितङ्गवीनमिति लिङ्गत्रये । (१५) नव

अनङ्वान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौ१क्षकम् ।
 २गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वा३त्सकधैनुके ॥ ६० ॥
 वृषो महान्म४होक्षः स्याद् वृद्धो१क्षस्तु जरद्ववः ।
 उत्पन्न उक्षा ६जातोक्षः सद्यो जातस्तु७तर्णकः ॥ ६१ ॥
 ८शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्म्य९वत्सतरौ समौ ।
 १०आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः११षण्डो गोपतिरिट्चरः६२
 स्कन्धदेशे त्वस्य १२वहः सा१३स्ना तु गलकम्बलः ।
 स्यान्न१४स्तितस्तु नस्योतः प्रष्ट१५वाड् युगपार्श्वगः ६३
 युगादीनां तुवोढारो१६युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।
 खनति तेन तद्वोढास्येदं १७हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥
 १८धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरन्धराः ।

वृषभस्य (वैल) इत्यस्य । (१) उक्षणां संहतिः—औक्षकं स्यात् ।
 (२) द्वे गवां संहतेः । (३) एकं वत्सानां संहतेः । एकं धेनूनां संहतेः । (४) एकं महतो वृषभस्य । (५) द्वे वृद्धवृषभस्य । (६) उत्पन्नः उक्षा जातोक्षः स्यात् । (७) सद्योजातः—तर्णकः स्यादेकम् । (८) द्वे वत्सस्य । (९) द्वे स्पष्टतारुण्यस्य । (१०) एकं तारुण्यं प्राप्तस्य वृषभस्य । (११) त्रीणि स्वेच्छाचारिणो वृषभस्य । (१२) अस्य स्कन्धदेशे वहः स्यात् । (१३) द्वे गोः कण्ठे लम्बमानस्य चर्मणः । (१४) द्वे स्यूतनासिकस्य । (१५) द्वे दमनार्थं युग्येन सह स्कन्धे बद्धकाष्ठस्य । (१६) युगादीनां वोढूणां त्रयम् । (१७) द्वे तेन खनतीत्यावर्थस्य । (१८) पञ्च

उमावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

स तु सर्वधुरीणः स्याद्यो वै सर्वधुरावहः ।

३माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचि४की ।

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः ५शबलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहा६यनी द्विवर्षा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ।

चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

७वशा वन्ध्यावतो८का तु स्रवद्गर्भाथ सन्धिनी९ ।

आक्रान्ता वृषभेणाथ वेह१०द्रुर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

काल्योपस११र्या प्रजने प्रष्टौ१२ही बालगर्भिणी ।

स्यादच१३ण्डी तु सुकरा बहु१४सूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

चिरप्र१५सूता वष्कयणी धेनुः १६स्यान्नवसूतिका ।

धुरन्धरवृषभस्य । (१) त्रीणि य एकामेव धुरं वहति तस्य ।
 (२) द्वे यः सर्वाभ्यपि धुरं वहति स सर्वधुरीण इति । (३) नव
 गवि । (४) या गोषु उत्तमा सा गौनैचिकीति । (५) वर्णाविव-
 प्रमाणादीनां भेदात् गवां संज्ञाः शबली धवला इत्यादयः । (६)
 द्विवर्षा गौर्द्विहायनी, एकाब्दा गौः एकहायनी, चतुरब्दा गौश्चतु-
 र्हायणी, त्रिवर्षा त्रिहायणी, स्यात् । (७) द्वे वन्ध्यायाः । (८)
 द्वे अकस्मात्पतितगर्भायाः । (९) एकं वृषभेण मैथुनार्थं आक्रान्ता-
 याः । (१०) द्वे वृषोपगमनाद्गर्भोपघातिन्याः । स्त्रियाम् । (११) प्रजने
 काल्या गौरुपसर्या इत्येकम् । (१२) द्वे बालगर्भिण्याः । (१३) द्वे अको-
 पनायाः । (१४) द्वे बहुप्रसूतायाः । (१५) द्वे दीर्घकालेन प्रसूतायाः । (१६)

सुश्रुता सुखसंदोह्या पीनोऽध्नी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥
 द्रोणश्चीरा द्रोणदुग्धा वेनुष्या बन्धके स्थिता ।
 ५समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 ६ऊधस्तु क्लीवमापीनं समौ ७शिवककीलकौ ।
 न पुंसि दाम ८सन्दानं पशु१२ज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 १०वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।
 ११कुठरो दण्डविष्कम्भो म१२न्थनी गर्गरी समे ॥ ७३ ॥
 १३उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः १४शिशुः ।
 १५करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ।
 अजा १६छागी १७शुभच्छागवस्तच्छगलका अजे ॥

द्वे नूतनप्रसूतायाः । (१) द्वे सुशीलायाः । (२) द्वे स्थूलस्तन्याः ।
 (३) द्वे द्रोणपरिमितदुग्धदान्याः । (४) एकं बन्धके स्थितायाः (बं-
 धक रक्खी हुई गायका नाम है) । (५) एकं या वर्षे वर्षे
 प्रसूयते तस्याः । (६) द्वे गोस्तनस्य । ऊधः सान्तं क्लीवम् । (७)
 द्वे गोबन्धकाष्ठस्य । (८) द्वे बन्धनरज्जोः । तत्र दाम स्त्रीपुंसयोः ।
 (९) द्वे यस्यामेकस्यां बहवो वृषा बध्यन्ते तस्या रज्जोः । (१०)
 पञ्च मन्थदण्डस्य । (११) द्वे यत्र मन्थदण्डो बध्यते तस्य स्तम्भस्य ।
 (१२) द्वे मध्यमानदधिपात्रस्य । (१३) चत्वारि उष्ट्रस्य (१४) उष्ट्रस्य
 शिशुः करभ इत्येकम् । (१५) दारवैः पादबन्धनैरुपेताः करभाः शृङ्खलकाः
 स्युरित्येकम् । (१६) द्वे अजायाः । (बकरी-छेर) इत्यस्य । (१७) पञ्च

मेऽदोरभोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥
 २ उष्ट्रौ भ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।
 ३ चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः ४ सार्ववाहो नैगसो वाणिजो वणिकः ।
 पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 ५ विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकक्रयिकौ समौ ।
 ७ वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोऽप्यवक्रयः ॥
 ९ नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम् ।
 ११ परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥
 पुमानुषः १२ निविन्यासः प्रति १३ दानं तदर्पणम् ।
 १४ क्रये प्रसारितं क्रय्यं क्रेयं क्रेतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

अजस्य । (१) सप्त मेषस्य (२) उष्ट्राणां
 वृन्दे औष्ट्रकम्, उरभ्राणां वृन्दे औरभ्रकम्, अजानां वृन्दे आ-
 जकम्, (३) पञ्च गर्दभस्य । (४) अष्टौ क्रयविक्रयाभ्यां वर्तमा-
 नस्य (वनिया व्यापारी) इत्यस्य । (५) द्वे वस्त्रपात्रादि दत्त्वा
 तन्मूल्यं गृह्यतः । (बेचने वाले के नाम हैं) (६) द्वे मूल्येन वस्त्रादि
 गृह्यतः । (७) द्वे वणिजां कर्मणि । (८) त्रीणि विक्रेयवस्तूनां मू-
 ल्यस्य । (९) त्रीणि क्रयविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य । (१०)
 मूलधनाददिकं फलं लाभः स्यात् । (११) चत्वारि परिवर्तनस्य । (१२)
 द्वे निक्षेपस्य । तत्र उपनिधिः पुंसि । (१३) तस्य अर्पणं प्रतिदानमि-
 त्युच्यते । (१४) क्रये प्रसारितं क्रय्यमिति । यत्क्रेतव्यमात्रं तत्क्रेयम् ।

१ विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।
 क्लीबे सत्यापनं सत्यङ्कारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥
 ३ विपणो विक्रयः सङ्ख्याः सङ्ख्येये ह्यादश त्रिषु ।
 ४ विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः ॥ ८३ ॥
 सङ्ख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।
 पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥
 ५ गौतवं द्रुवयं पाण्यमिति मनार्थकं त्रयम् ।
 मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यधमाषकः ॥ ८५ ॥
 ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।
 १ सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे १० कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥
 ११ तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

(१) त्रीणि विक्रेयस्य वस्तुनः त्रिषु । (२) त्रीणि सत्यङ्कारस्य । (३) द्वे विक्रेयस्य । (४) एकाद्या अष्टादशान्ताः संख्याशब्दाः संख्येये वर्तमानास्त्रिषु । विंशत्याद्याः सर्वाः सदैकत्वे नित्यमेकवचनान्ताः संख्येये संख्यायां च वर्तन्ते । संख्यार्थे बहुवचने स्तः । तासु नवतिपर्यन्ताः स्त्रियाम् । पङ्क्तिर्दशसंख्या, तामारभ्य दशगुणम् उत्तरं यत्र । तादृशं संख्यानं क्रमात् शतम्, सहस्रम् इत्यादि स्यात् । (५) त्रीणि मानार्थकस्य । तन्मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्भिद्यते । (६) पञ्च गुञ्जाः आद्यमाषकः । (७) ते षोडश माषा अक्षः, कर्षः, इति द्वयम् । (८) एकं कर्षचतुष्टयस्य । (९) द्वे हेम्नः—सुवर्णस्थाक्षे । (१०) तस्य पले—कुरुविस्त इति । (११) पलानां शतं तुला स्यात्, वि-

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः । ८७
 १ कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके २ पणः ।
 अस्त्रियामाढ ३ कद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥
 कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।
 पा४ दस्तुरीयो भागः स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥
 ६ द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्तमृक्थं धनं वसु ।
 हिरण्यं द्रविणं द्युस्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥
 स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।
 ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं १ रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥
 १० गारुत्मतं मरकतमश्मभर्भो हरिन्मणिः ।
 शो ११ णरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्ति १२ कम् ॥ ९२ ॥

याम् । विशतिस्तुलाः भारः स्यात् । दश भाराः आचित इति ।
 यः शकटः सोऽप्याचित इति । (१) द्वे राजतकर्षपरिमितरूप्यकस्य ।
 (२) ताम्रिके तस्मिन्कार्षिके पण इत्येकम् । (३) सप्त परिमाणार्थकाः
 प्रत्येकं भिन्नार्थकाः । (४) तुर्यो भागः पाद इति । (५) त्रयं भाग-
 मात्रस्य । (६) त्रयोदश धनस्य । (७) द्वे वटितावटितयोर्हेमरूप्योः ।
 (८) ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यं स्यात् (सोना चांदी से भिन्न तांबा
 आदि धातु) इत्यस्य । (९) तद्द्वयमाहतं रूप्यकमित्येकम् (सिक्का
 वने हुए सोना चांदी तांबा गिल्टी आदि का नाम है । (१०)
 चत्वारि मरकतस्य । (११) त्रीणि पद्मरागस्य । (१२) द्वे मुक्तायाः ।

मुक्ताथ विद्रुमः १पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम् ।
 २रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥
 ३स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
 तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
 रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
 अलङ्कारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
 ५दुर्वर्णं रजतं रूयं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 ६रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथऽतान्नकम् ।
 शुल्बं म्लेच्छमुखं द्व्यष्टवरिष्टोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥
 ८लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
 अश्मसारोऽथ मण्डू९रं सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥
 सर्वं च तैजसं १०लोहं विकारस्त्वयसः ११कुशी ।

(१) द्वे प्रवालस्य । (२) द्वे अश्मजातौ मुक्तादिके अपि वर्ते-
 ते । तत्र मणिः स्त्रीपुंसयोः । (३) एकोनविंशतिः सुवर्ण-
 स्य । तत्र अष्टापदं क्लीबपुंसोः । (४) यदलङ्काररूपं सुव-
 र्णं तत् शृङ्गीकनकमिति । (५) पञ्च रजतस्य । (६) द्वे
 पित्तलस्य । (७) षट्कं तान्नस्य । (८) सप्त लोहस्य । (९) द्वे लोहम-
 लस्य । (१०) सर्वमपि तैजसं लोहमिति । (११) अयसो विकारः कुशी

१ चारः काचोऽथ चरपलो रसः सूतश्च पारदे ॥९९॥

गश्वलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।

५ स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

६ तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

कर्परी दार्विकाकाथोद्भवं ७ तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तादर्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ।

सौगन्धिकश्च चक्षुः ९ ष्याकुलाल्यौ तु कुलत्थिका ॥ १०२ ॥

१० रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पुष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।

११ पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

१२ गैरेयमर्घ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

१३ बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

१४ डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसम्भवम् ।

१५ नागसीसकयोगेष्टवप्राणि १७ त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

स्यादेकम् (१) द्वे काचस्य । (२) चत्वारि पारदस्य । (३) यन्मा-

हिषं शृङ्गं तद्वलमिति । (४) द्वे अभ्रकस्य । (५) चत्वारि सौवी-

राञ्जनस्य । (६) पञ्च तुत्थाञ्जनस्य । (७) चत्वारि रसाञ्जनस्य ।

तत्र तुत्थं दार्विकाकाथोद्भवम् । (८) त्रीणि गन्धकस्य । (९) त्री-

णि तुत्थविशेषस्य । (१०) चत्वारि संतप्तपिच्छलादुत्पन्नस्य ।

(११) पञ्च हरितालस्य । (१२) पञ्च शिलाजतुनः । (१३) पञ्च

गन्धरसस्य । (१४) त्रीणि समुद्रफेनस्य (१५) द्वे सिन्दूरस्य ।

(१६) चत्वारि सीसस्य । (१७) चत्वारि वङ्गस्य ।

रङ्गवङ्गे अथ पिचुःस्तूलोऽथ कमःस्तोत्तरम् ।
 स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥
 मेषःकम्बल ऊर्णायुः ४शशोर्णं शशलोमनि ।
 ५मधु दौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥
 ७मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।
 नैपाःली कुनटी गोला यःवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥
 पाकयोऽथ सर्जिः १०काक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।
 ११सौवर्चलं स्याद्रुचकं त्वक्क्षीः १२री वंशरोचना ॥ १०९ ॥
 १३शिग्रुजं श्वेतमरिचं १४मोरटं मूलमैक्षवम् ।
 १५ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
 १६गोलोमी भूतकेशो ना १७पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
 १८त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफः १९ला तु फलत्रिकम् १११
 इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

(१) द्वे कार्पासस्य । (२) चत्वारि कुसुम्भस्य । (३) द्वे कम्बलस्य । (४) द्वे
 शशलोमनः । (५) त्रीणि मधुनः । (६) द्वे मधूच्छिष्टस्य । (७) चत्वारि
 मनःशिलायाः । (८) त्रीणि नेपालदेशोद्भवमनःशिलायाः । (९) त्रीणि
 यवक्षारस्य । (१०) त्रीणि क्षारभेदस्य । (११) द्वे क्षारभेदस्य । (१२) द्वे
 वेणुजन्यस्यौषधिविशेषस्य । (१३) द्वे सौभागजनबीजस्य । (१४) श्लु-
 सम्बन्धिमूलकं मोरटं स्यात् । (१५) त्रीणि पिप्पलीमूलस्य । (१६)
 द्वे भूतकेशस्य । (१७) द्वे रक्तचन्दनसदृशस्य रक्तसारस्य । (१८) त्री-
 णि शुण्ठीपिप्पलीमरिचानां समाहारस्य । (१९) द्वे हरीतक्यामलक-
 विभीतकफलानां समाहारस्य । इति वैश्यवर्गः ॥ ९ ॥

अथ शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

आचण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।

शूद्राक्षत्रिययोः सप्तो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्र्याऽर्याशूद्रयोः सुतः ।

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

रथकाश्चैस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य सम्भवः ।

स्याच्चण्डाश्चैस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

काश्चैरुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

- (१) चत्वारि शूद्रस्य । (२) ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातश्चण्डालस्तमभिः व्याप्य वक्ष्यमाणा अम्बष्ठकरणादयः संकीर्णाः । (३) शूद्रावैश्ययोः सुतः करण इति । (४) एकं वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातस्य । (५) एकं शूद्रायां क्षत्रियाज्जातस्य । (६) एकं क्षत्रियायां वैश्याज्जातस्य । (७) वैश्यायां क्षत्रियाज्जातस्य । (८) क्षत्रियायां शूद्राज्जातस्य । (९) एकं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातस्य । (१०) ब्राह्मण्यां वैश्याज्जातस्य । (११) करण्यां माहिष्याज्जातस्य । (१२) ब्राह्मण्यां वृषलाज्जातस्य । (१३) द्वे चित्रकारादेः । (१४) तैः सजातिभिः संहतैः श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः । (१५) द्वे शिल्पिकुलप्रधानस्य । (१६) द्वे मालाकारस्य (२ माली के) ।

कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलशगण्डस्तु लेपकः ।
 तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥
 १२ङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।
 ७पादूकचर्मकारः स्याद्वचोकारो लोहकारकः ॥७॥
 १नाडिन्धमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ।
 स्याच्छाश्विकः काम्बविकः शौल्वि ११कस्ताम्रकुट्टकः ॥८॥
 १२तत्ता तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतट् ।
 ग्रामा १३धीनो ग्रामतक्षः कौटत १४क्षोऽनधीनकः ॥९॥
 १५क्षुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
 १६निर्णेजकः स्याद्रजकः १७शौण्डिको मण्डहारकः ॥१०॥
 १८जाबालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु १९देवलः ।

(१) द्वे कुलालस्य । (२) द्वे गृहादौ लेपकारस्य । (३) द्वे पटानां नि-
 मातुः । (४) द्वे कञ्चुक्यादेर्निमातुः । (५) द्वे चित्रकारस्य । (६) द्वे
 शस्त्रवर्षणोपजीविनः । (७) द्वे चर्मकारस्य (चमार) इत्यस्य । (८) द्वे
 लोहकारस्य । (९) चत्वारि स्वर्णकारस्य (सुनार) । (१०) द्वे
 शङ्खवलयदेः कर्तुः । (११) द्वे ताम्रकुट्टकस्य । (१२) पञ्च वर्धकेः ।
 (वढई) इत्यस्य । (१३) द्वे ग्रामतक्षस्य (गांव के बढई) । (१४) द्वे
 कौटतक्षस्य । (स्वतन्त्र बढई) (१५) पञ्च नापितस्य (हजाम-नाऊ) ।
 (१६) द्वे वस्त्राणां धावकस्य । (धोबी) (१७) द्वे सुराजीविनः । (क-
 लवार) (१८) द्वे अजापालस्य । (१९) द्वे देवसेवोपजीविनः । (पण्डा

१स्यान्माया शाम्बरी^२मायाकास्तु प्रतिहारकः ॥११॥
 ३शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
 भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु^४ कुशीलवाः ॥ १२ ॥
 ५मार्दङ्गिका मौरजिकाः ६पाणिवादास्तु पाणिघाः ।
 ७वेणुध्माः स्युर्वैणविका ८वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥
 ९जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ १०वागुरिकजालिकौ ।
 ११वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥
 १२भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
 १३वार्तावहो वैवधिको १४भारवाहस्तु भारिकः ॥१५॥
 १५विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
 निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥१६॥
 १६भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।
 नियोज्यकिङ्करप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

पुजारि) (१) द्वे इन्द्रजालस्य । (२) द्वे मायाविनः, (जादुगर)
 इत्यस्य । (३) षट् नटानाम् । (४) द्वे कथकानाम् । (५) द्वे मृदङ्गवा-
 दनकुशलानाम् । (६) द्वे पाणिवादानाम् । (७) द्वे वीणावादिनाम् ।
 (८) द्वे वीणावादनं शिल्पमेषाम् । (९) द्वे पक्षिणां इन्तुः । (१०) द्वे
 जालेन मृगान्बध्नतः । (११) त्रीणि मांसविक्रयजीविनः । (१२) चत्वारि
 वैतनोपजीविनः । (१३) द्वे वार्ताया वाहकस्य । (१४) द्वे भारिक-
 स्य (बोझ ढोने वाले के) । (१५) दश नीचस्य । (१६) एकदश

१ पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः । २ मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः । ३ दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूस्थान उष्णश्च । ४ चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः ॥ १९ ॥ ५ निषादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्कसाः । ६ भेदाः ७ किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥ ८ व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः । ९ कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥ १० शुनको भषकः श्वा ऽस्यादलर्कस्तु स योगितः । ११ श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः १० सरमा शुनी ॥ २२ ॥ ११ विट्चरः सूकरो ग्राम्यो १२ वर्करस्तरुणः पशुः । १३ आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥ १४ दक्षिणारुर्लुब्धयोगादक्षिणेर्मा १४ कुरङ्गकः ।

दासस्य । (१) चत्वारि परेण सवर्धितस्य । (२) षट्कम् अलस-
 स्य (आलसी) । (३) षट् दक्षस्य (चालाख-चतुर) । (४) दश
 चाण्डालस्य । (चाण्डाल के) (५) त्रयं चाण्डालभेदस्य । एते म्लेच्छ-
 जातयः । (६) चत्वारि व्याधस्य । (व्याधा के) (७) सप्त शुनकस्य ।
 (कुत्तेके) । (८) योगितः श्वा अलकः स्यात् । (९) एकं मृगयाकुश-
 लस्य शुनः । (१०) द्वे शुन्याः । (११) एकं ग्राम्यसूकरस्य । (१२)
 एकं तरुणपशोः । (१३) चत्वारि पापवर्द्धः । (१४) लुब्धयोगाद्दक्षिणारुः

१चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥
 प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमलिम्लुचाः ।
 २चौरिका स्तैन्यचोर्ये च स्तेयं श्लोत्रं तु तद्धने ॥ २५ ॥
 ४वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।
 ५उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा ६मृगबन्धनी ॥ २६ ॥
 ७शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।
 ८उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥
 पुंसि वेमा ९ वायदण्डः १० सूत्राणि नरि तन्तवः ।
 ११ वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये १२ पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥
 १३ पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।
 जतुत्रपुविकारे तु १४ जातुषं १५ त्रापुषं त्रिषु ॥ २९ ॥

कुरङ्गको दक्षिणेर्मा स्यात् । (१) दश चोरस्य । (२) चत्वारि
 स्तेयस्य । (३) एकं चौयंकृतघनस्य । (४) एकं मृगपक्षिवन्धनो-
 पकरणस्य । (५) द्वे मृगपक्षिवन्धनयन्त्रस्य । (६) द्वे जालीकृतर-
 ज्जुविशेषस्य । (७) पञ्च रज्जोः । तत्र रज्जुः स्त्रियाम् । वटी
 त्रिषु । (८) द्वे प्रहेः सलिलोद्वाहनस्य । (पुरवट मोट) । (९)
 द्वे वस्त्रयूतिदण्डस्य । (१०) द्वे सूत्राणाम्, तत्र तन्तुः पुंसि । (सूत)
 (११) द्वे तन्तुवानस्य । (१२) लेप्यादिकर्मणि पुस्तमित्येकम् । (१३)
 एकं वस्त्रदन्तादिभिः कृतायाः पुत्रिकायाः । तन्तोः-गजदन्तः, आदिना
 चर्मकाष्ठमृच्छिलेत्यादिग्रहणम् । (१४) एकं जतुविकारस्य । (१५) एकं

१पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषाथ २विहङ्गिका ।
 भारयष्टिस्तदालम्बि३शिक्यं काचोऽथ४पादुका ॥३०॥
 पादूरूपानत्त्री सैवानुपदीना५पदायता ।
 ६नथ्री वथ्री वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी७कशा ॥ ३१ ॥
 ८चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ।
 ९नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु१०निकषः कषः ॥३२॥
 ११त्रश्चनः पत्रपरशुरीषिका१२तूलिका समे ।
 तैजसावर्तनी १३मूषा १४भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥३३॥
 १५आस्फोटनी वेधनिका१६कृपाणी कर्तरी समे ।
 १७वृक्षादनी वृक्षभेदी १८टङ्कः पाषाणदारणः ॥३४॥

प्रपुविकारस्य । (१) चत्वारि वस्त्रालङ्कारादिस्थापनमञ्जूषायाः ।
 (२) शिक्याधारलगुडस्य । (३) द्वे भारयष्ट्यामालम्बमानस्य ।
 (४) त्रीणि पादत्राणस्य । (५) सैवोपानत् पदायता 'अनुपदीना'
 इति स्यादेकम् । (६) त्रीणि चर्ममय्या रज्जाः । (७) एक-
 मश्वादेस्ताडन्याः । (८) त्रीणि चाण्डालिकायाः । (९) द्वे स्वर्णका-
 राणां नाराचाकृतिलोहशलाकायाः । (१०) त्रीणि स्वर्णवर्षणशिला-
 याः । (११) द्वे स्वर्णादिच्छेदनार्थस्य परशोः । (१२) द्वे शलाकाभे-
 दस्य । (१३) तैजसावर्तनी-'मूषा', इत्येकम् । (१४) अग्निज्वलना-
 र्थस्य चर्मप्रसेवकस्य । (१५) द्वे मण्यादेर्वेषोपयुक्तस्य शस्त्रभेदस्य ।
 (१६) द्वे कर्तर्याः । (१७) द्वे वृक्षभेदनार्थस्य शस्त्रभेदस्य । (१८) द्वे

१ ऋकचोऽस्त्री करपत्रमारा २ चर्मप्रभेदिका ।
 ३ सूमी स्थूणायः प्रतिमा ४ शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥
 ५ प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
 प्रतिकृतिरर्चापुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं ६ स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः ७ समस्तुल्यः सदृशः सदृक् ।
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥
 निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
 ८ कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
 भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।
 ९ सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्धरुणात्मजा ॥ ३९ ॥
 गन्धोत्तमाप्रसन्नेराकादम्बर्यः परिस्रुता ।
 मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु १० भक्षणम् ॥ ४० ॥
 ११ शुण्डापानं मदस्थानं १२ मधुवारा मधुक्रमाः ।

पाषाणदारणार्थस्य घनभेदस्य । (१) द्वे काष्ठादिविदारणार्थस्य
 शस्त्रस्य । (२) द्वे चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य । (३) त्रीणि
 लोहप्रतिमायाः । (४) कलागीतनृत्यादिकं यत्कर्म तत् शिल्पम्
 इत्येकम् । (५) अष्टौ प्रतिमायाः । तत्र प्रतिनिधिः पुंसि । (६)
 द्वे उपमितकरणस्य । (७) सप्त समान्तरस्य । अमी उत्तरपदे
 स्थिताः निभसङ्काशदयः पञ्च सदृशपर्यायाः वाच्यलिङ्गाः स्युः । (८)
 एकादश वेतनस्य । (९) त्रयोदश मद्यस्य । (१०) तत्र यद्भक्षणं सोऽ
 वदंश इति । (११) द्वे मधुगृहस्य । (१२) द्वे मधुपानपरिपाद्याः ।

१ मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमद्वयोः ॥ ४१ ॥
 २ मैरेयमासवः सीधुर्मदकोऽजगलः समौ ।
 ३ सन्धानं स्यादभिषवः ५ किण्वं पुंसि तु नम्रहूः ॥ ४२ ॥
 ६ कारोत्तरः सुरामण्ड ७ आपानं पानगोष्ठिका ।
 ८ चषकोऽस्त्री पानपात्रं ९ सरकोऽप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥
 १० धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ।
 स्युर्लभकाः ११ प्रतिभुवः सभिका १२ द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥
 १३ द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।
 १४ पणोऽक्षेणु ग्लहोऽक्षास्तु १५ देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥
 १६ परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ।
 १७ अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं १८ समाह्वयः ॥ ४६ ॥

(१) चत्वारि मधुकपुण्ड्रवस्य मद्यस्य । तत्र माध्वीकं मधु चक्लीवे एव ।
 (२) त्रीणि इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य । (३) द्वे सुराकृत्स्य । (४) द्वे
 मद्यसंधानस्य । (५) द्वे तण्डुलादिद्रव्यकृतसुराबीजस्य । (६) सुरायाः
 मण्डः कारोत्तर इति । (७) द्वे पानार्थायाः सभायाः । (८) द्वे मद्य-
 पात्रस्य । तत्र चषकः पुनपुंसकयोः । (९) द्वे मद्यपानस्य (१०)
 पञ्च द्यूतकृतः । (११) द्वे कृष्णादौ प्रतिनिधिभूतस्य । (१२) द्वे ये
 द्यूतं कारयन्ति तेषाम् । (१३) चत्वारि द्यूतस्य । (१४) द्वे पणस्य ।
 (१५) त्रीणि पाशकस्य । (१६) शारीणामितस्ततो नयने परिणाय
 इत्येकम् । (१७) द्वे शारीणामाधारस्य । (१८) प्राणिद्यूतम्—'स'

१ उक्ताभूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ।
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥
इति शूद्रवर्गः ॥ १० ॥

॥ ४८ ॥ काण्डसमाप्तिः ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
द्वितीयकाण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४८ ॥
इत्यमरसिंहविरचिते अमरकोषे द्वितीयं काण्डम् ।

॥ ४९ ॥ अथ तृतीयं काण्डम् ।

वर्गभेदान् कथयति ।

विशेष्यनिघ्नैः सङ्कीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥
परिभाषा-

३ स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

माह्व्य इति । (१) अत्र यौगिकाः भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्नेव लिङ्गे
वक्ता अन्यतस्ताद्धर्म्यालिङ्गान्तरेऽप्युद्नीयाः । अपिशब्दबलात् करणकु-
लालादयः पुंसि स्त्रियां च वर्तन्ते इति बोध्यम् । इति शूद्रवर्गः ।
(२) अस्मिन्काण्डे विशेष्यनिघ्नैर्विशेष्यं स्त्रीदारादिपूर्वोक्तं तदधी-
नलिङ्गवचनैः, तथा सङ्कीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः, एवं नानार्थैरनेका-
र्थेषु वर्तमानैः, तथा अव्ययैरालिङ्गादिभिलिङ्गसंग्रहेरुपलक्षितास्तत्तन्नाम-
का वर्गा वचयन्ते इत्यर्थः । (३) स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं, यथा प्रस्तुतं

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

॥ ७४ ॥ अथ विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

१सुकृती पुण्यवान्धन्यो २महेच्छस्तु महाशयः ।

३हृदयालुः सुहृदयो ४महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

५प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

६पूज्यः प्रतीक्ष्यः ७सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

८दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

९स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

१०जैवातृकः ११स्याद्रायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ६

१२परीक्षकः कारणिको १३वरदस्तु समर्थकः ।

१४हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

१५ दुर्मना विमना अन्तर्मनाः १६स्यादुत्क उन्मनाः ।

तस्य विशेषस्य भेदका-व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः । (१) त्रीणि भाग्यसम्पन्नस्य । (२) द्वे उदारचित्तस्य । (३) द्वे प्रशस्तचित्तस्य । (४) द्वे महोद्यमस्य । (५) दश प्रवीणस्य । (६) द्वे पूज्यस्य । (७) द्वे संशयापन्नमानसस्य । (८) त्रीणि दक्षिणार्हस्य । (९) चत्वारि दानशूरस्य । (१०) द्वे आयुष्मतः । (११) द्वे शास्त्रज्ञस्य । (१२) द्वे प्रमाणैरर्थनिश्चायकस्य । (१३) द्वे वराणां दातुः । (१४) चत्वारि हृष्टचेतसः । (१५) त्रीणि व्याकुलचेतसः । (१६) द्वे

१दक्षिणे सरलोदारौ सुकलोऽदातृभोक्तरि ॥ ८ ॥

३तत्परे प्रसितासक्ताविष्टार्थोचुक्तः ३ उत्सुकः ।

५प्रतीते प्रथितख्यातचित्तविज्ञातिविश्रुताः ॥ ९ ॥

गुणैः प्रतीते तु ६कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

७इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता १०

अविभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः ।

९अधिकर्द्धिः समृद्धः १०स्यात्कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

वराङ्गरूपोपेतो यः ११सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

१२निर्वार्यः कार्यकर्ता यः सम्पन्नः सत्त्वसम्पदा ।

१३अवाचि मूकोऽथ १४मनोजवसः पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स १५कूकुदः ।

१६लक्ष्मीवल्लभमणः श्रीलः श्रीमान् १७स्निग्धस्तु वत्सलः ॥

उत्कण्ठितस्य । (१) त्रीणि सरलस्य । (२) दातृभोक्तरि 'सुकल'
इत्येकम् । (३) त्रीणि तत्परस्य । (४) द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य ।
(५) षट्कं ख्यातस्य । (६) द्वे शौर्यादिभिः ख्यातस्य । (७) त्रीणि
धनिनः । (८) दश प्रभोः । (९) द्वे सुसंपन्नस्य । (१०) त्रीणि
कुटुम्बपोषणादि व्यापारयुक्तस्य । (११) वरैरङ्गरूपैरुपेतस्यैकम् ।
(१२) एकं यः सत्त्वसम्पदा सम्पन्नः सन् कार्यं करोति तस्य । (१३)
द्वे मूकस्य । (१४) द्वे पितृतुल्यस्य । (१५) एकम् आदरपूर्वकं यो कन्यां
ददाति तस्य । (१६) त्रिवारि लक्ष्मीवतः । (१७) द्वे स्नेहयुक्तस्य ।

- १ स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।
 २ स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥
 ३ परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।
 ४ अधीनो निम्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृहकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥
 ५ खलपूः स्याद्बहुकरो ६ दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
 ७ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी ८ स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः १७
 ९ कर्मक्षमोऽलङ्कर्मिणः १० क्रियावान्कर्मसूद्यतः ।
 स ११ कर्मः कर्मशीलो यः १२ कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥
 १३ भरण्यमुक्कर्मकरः १४ कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
 १५ अपस्नातो मृतस्नात १६ आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥
 १७ बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।
 १८ परान्नः परपिण्डादो १९ भक्षको घस्मरोऽद्वारः ॥ २० ॥
 २० आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते ।

- (१) चत्वारि दयाशीलस्य । (२) पञ्च स्वच्छन्दस्य । (३) चत्वारि पराधीनस्य । (४) पञ्च अधीनस्य । (५) द्वे सम्भार्जनादिकारिणः । (६) द्वे आलस्य युक्तस्य । (७) द्वे गुणदोषविमृश्यकारिणः । (८) एकं क्रियासु मन्दस्य । (९) द्वे कर्मणि शक्तस्य । (१०) एकं कर्मसु उद्युक्तस्य । (११) द्वे नित्यं कर्मण्येव प्रवृत्तस्य । (१२) द्वे कर्मशूरस्य । (१३) द्वे वेतनं गृहीत्वा कर्म करोति तस्य । (१४) एकं वेतनं विनापि क्रियावतः । (१५) द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य । (१६) द्वे मत्स्यमांसभक्षकस्य । (१७) चत्वारि बुभुक्षितस्य । (१८) द्वे परान्नोपजीविनः । (१९) त्रीणि भक्षणशीलस्य । (२०) द्वे विजिगी-

उभौ १त्वात्मम्भरिः कुक्षिम्भरिः स्त्रोदरपूरके ॥ २१ ॥
 २सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी ३गृध्नस्तु गर्धनः ।
 ४लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णकसमौ ५लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
 ६सोन्मादस्तून्मदिष्णुः ७स्यादविनीतः समुद्धतः ।
 ८मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः ९कामुके कमिताऽनुकः ॥ २३ ॥
 कम्प्रः कामयिताऽभीकः कमनः कामनोऽभिकः ।
 १०विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥
 ११वश्यः प्रणोयो १२ निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
 १३धृष्टे धृष्णग्वियातश्च १४प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥
 १५स्यादधृष्टे तु शालीनो १६विलक्षो विस्मयान्विते ।
 १७अधीरे कातरस्त्रस्ते १८भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
 १९आशंसुराशंसितरि २०गृह्यालुर्ग्रहीतरि ।

षाविर्वर्जितस्य । (१) द्वे यः स्त्रोदरं विभर्ति तस्य । (२) द्वे सर्वा-
 न्नभोजिनः । (३) द्वे आकाङ्क्षाशीलस्य । (४) त्रीणि अभिलाषशील-
 स्य । (५) द्वे अतितृष्णाशीलस्य । (६) द्वे उन्मादशीलस्य । (७)
 द्वे दुर्विनीतस्य । (८) चत्वारि मत्तस्य । (९) नव कामुकस्य । (१०) च-
 त्वारि वचनग्राहिणः । (११) द्वे वशंगतस्य । (१२) त्रीणि विनीतस्य ।
 (१३) त्रीणि अविनीतस्य । (१४) द्वे सप्रतिभस्य । (१५) द्वे सलज्जस्य ।
 (१६) द्वे प्राप्ताश्चर्यस्य । (१७) द्वे भयक्षुत्पिपासादिव्याकुलस्य ।
 (१८) चत्वारि भयशीलस्य । (१९) द्वे बाण्ड्याशीलस्य । (२०) द्वे

१ श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते २ पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
 ३ लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णु ४ वन्दारुरभिवादके ।
 ५ शरारुर्घातुको हिंस्रः ६ स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥
 ७ उत्पतिष्णुस्तूपतिताऽलङ्कारिष्णुस्तु ८ मण्डनः ।
 ९ भूष्णुर्भविष्णुर्भविता १० वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
 ११ निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्तिग्धस्तु १२ मेदुरः ।
 १३ ज्ञाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी १४ तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
 १५ विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
 १६ सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
 १७ क्रोधनोऽमर्षणः कोपी १८ चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
 १९ जागरूको जागरिता घूर्णितः २० प्रचलायितः ॥ ३२ ॥
 २१ स्वप्नकशयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ २२ समौ ।

ग्रहणशीलस्य । (१) एकं श्रद्धया युक्तस्य । (२) द्वे पतनशी-
 लस्य । (३) द्वे लोकलज्जायुक्तस्य । (४) द्वे वन्दनशीलस्य ।
 (५) त्रीणि हिंसाशीलस्य । (६) द्वे वर्धनशीलस्य । (७) द्वे
 उत्पतनशीलस्य । (८) द्वे अलङ्कारणशीलस्य । (९) त्रीणि भव-
 नशीलस्य । (१०) द्वे वर्तनशीलस्य । (११) द्वे निराकर्तुः । (१२)
 एकं सान्द्रस्तिग्धस्य । (१३) त्रीणि ज्ञातुः । (१४) द्वे विकासशीलस्य ।
 (१५) चत्वारि प्रसरणशीलस्य । (१६) षट् क्षमाशीलस्य । (१७) त्रीणि
 कोपशीलस्य । (१८) द्वे अतिक्रोधशीलस्य । (१९) द्वे जागरणशीलस्य ।
 (२०) द्वे निद्राघूर्णितस्य । (२१) त्रीणि निद्राशीलस्य । (२२) द्वे सुप्तस्य ।

१पराङ्मुखः पराचीनः २स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥३३॥
 ३देवानञ्चति देवद्रयङ् विष्वद्रयङ् विष्वगञ्चति ।
 यः सहाञ्चति सध्रयङ् स स तिर्यङ् यस्तिरोऽञ्चति ॥३४॥
 ४वदो वदावदो वक्ता ५वागीशो वाक्पतिः समौ ।
 ६वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी ७वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥
 ८स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक् ।
 ९दुर्मुखे मुखराबद्धमुखौ १०शकलः प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
 ११लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्ह्यवादी १२ तु कद्वदः ।
 समौ १३कुवादकुचरौ १४स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥
 १५रवणः शब्दनो १६नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।
 १७जडोऽज्ञ १८एडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥

(१) द्वे विमुखस्य । (२) द्वे अवाङ् मुखस्य । (३) यो देवान-
 ञ्चति स देवद्रयङ्, यो विष्वगञ्चति स विष्वद्रयङ्, यः सहाञ्चति
 स सध्रयङ्, यस्तिरोऽञ्चति स तिर्यङ् । (४) त्रीणि वक्तुः ।
 (५) द्वे अनवधोद्दामवादिनः । (६) द्वे नैयायिकस्य । (७) द्वे
 बहुभाषिणः । (८) चत्वारि अवाच्यवाचालस्य । (९) त्रीणि
 अनर्गलमुखस्य । (१०) द्वे प्रियवादिनः । (११) द्वे अस्फुटवादिनः ।
 (१२) द्वे कुत्सितभाषिणः । (१३) द्वे दोषकथनशीलस्य । (१४) द्वे
 काकादिस्वरवदपस्वरयुक्तस्य । (१५) द्वे शब्दशीलस्य । (१६) द्वे
 स्तुतिविशेषवादिनः । (१७) द्वे अत्यन्तमूढस्य । (१८) यो वस्तु

१तूष्णींशीलस्तु तूष्णीको २नग्नोऽवासा दिगम्बरे ।
 ३निष्कासितोऽवकृष्टः स्यादपध्वस्तस्तु ४ धिक्कृतः ॥ ३९ ॥
 आत्तगर्वोऽभिभूतः ५स्यादापितः साधितः समौ ।
 प्रत्यादिष्टोऽनिरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥
 निकृतः ७स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु ८वञ्चितः ।
 मनोहतः ९प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
 १०अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो ११बद्धे कीलितसंयतौ ।
 आपन्न १२ आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको १३भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
 १४आचारितः क्षारितोऽभिशस्ते १५सङ्कसुकोऽस्थिरे ।
 १६व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ १७विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
 विक्तवो १८विह्वलः स्यात्तु १९विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।
 २०कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी २१ वधोद्यते ॥ ४४ ॥

श्रोतुं च शिक्षितो न भवति स एवमूकः । (१) द्वे तूष्णीम्भावयुक्त-
 स्य । (२) त्रीणि नग्नस्य । (३) द्वे निर्गमितस्य । (४) द्वे निर्भ-
 त्सितस्य । (५) द्वे भग्नदर्पस्य । (६) द्वे दापितस्य । (७) चत्वारि
 निराकृतस्य । (८) द्वे विवर्णीकृतस्य । (९) द्वे वञ्चनं प्राप्तस्य ।
 (१०) चत्वारि मनसि हतस्य । (११) द्वे कृताक्षेपस्य । (१२) त्रीणि रज्वा-
 दिनानिवद्धस्य । (१३) द्वे आपदं गतस्य । (१४) द्वे भयात्पलायि-
 तस्य । (१५) त्रीणि लोकापवादेन दूषितस्य । (१६) द्वे चलप्रकृतेः ।
 (१७) द्वे व्यसनपीडितस्य । (१८) द्वे शोकादिभिरितिकर्तव्यतामूढ-
 स्य । (१९) द्वे शोकादिना गात्रभङ्गं प्राप्तस्य । (२०) द्वे आसन्न-
 मरणदूषितबुद्धेः । (२१) द्वे कशाघातमर्हतः । (२२) एकं वधोद्यते

द्वेष्येऽस्त्वन्निगतोऽवध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
 ३ विष्यो विषेण यो वध्यो ४ मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
 ५ शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा ६ चपलश्चिकुरः समौ ।
 ७ दोषैकदृक्पुरोभागी ८ निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥
 ९ कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो १० दुर्जनः खलः ।
 ११ नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो १२ धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
 १३ अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।
 १४ कदर्ये कृपणक्षुद्रकिम्पचानमितम्पचाः ॥ ४८ ॥
 १५ निःस्वस्तु दुविधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः ।
 १६ वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
 १७ अहंकारवानहयुः १८ शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।
 दिव्योपपादुका १९ देवा नृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥

सन्नद्धस्य । (१) द्वे द्वेषार्हस्य । (२) द्वे वधार्हस्य । (३) यो
 विषेण वध्यः स विष्य इति । (४) यो मुसलेन वध्यः तस्यैकम् ।
 (५) द्वे पुण्यकर्मणः । (६) द्वे चपलस्य । (७) द्वे दोषमात्रं पश्य-
 तः । (८) त्रीणि यस्यान्तःकरणं वक्रं तस्य । (९) द्वे कर्णे परा-
 पवादं वदतः । (१०) त्रीणि परस्परभेदनशीलस्य । (११) चत्वारि
 परद्रोहशीलस्य । (१२) द्वे प्रतारणशीलस्य । (१३) षट्कं मूर्खस्य ।
 (१४) पञ्च कृपणस्य (कञ्जूप के २ नाम) । (१५) पञ्च दरिद्रस्य ।
 (१६) पञ्च याचकस्य । (१७) द्वे अद्वक्कारिणः । (१८) द्वे शुभयुक्तस्य ।
 (१९) देवाः—‘दिव्योपपादुका’ उच्यन्ते, नृगवाद्यो ‘जरायुजाः स्युः’ ।

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।
 उद्भिदस्तर्गुल्माद्या १ उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
 २ सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥
 तदासेचनकं ३ तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
 ४ अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
 ५ निकृष्टं तिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमाः ।
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥ ५४ ॥
 ६ मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।
 ७ पूतं पवित्रं मेध्यं च ८ वीध्रं तु विमलार्थकम् ॥ ५५ ॥
 निर्णिक्तं ९ शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
 १० असारं फल्गु शून्यं ११ तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
 क्लीबे १२ प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
 मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवराध्यवत् ॥ ५७ ॥

कृमिदंशाद्याः स्वेदजाः स्युः, पक्ष्यादयोऽण्डजाः इति । तर्गु-
 ल्माद्या उद्भिदः । (१) त्रीणि उद्भिदः । (२) द्वादश । सुन्दरस्य ।
 (३) यस्य दर्शनात् दृक्मनसोस्तृप्तेरन्तो नास्ति तद्-आसेचनकम्
 एकम् । (४) षट्कम् अभीष्टस्य । (५) त्रयोदश अधमस्य ।
 (६) चत्वारि अनुज्वलस्य । (७) त्रीणि पवित्रस्य । (८) वीध्रमिति
 विमलार्थकस्यैकम् । (९) पञ्च अपनीतमलस्य । (१०) द्वे निर्बल-
 स्य । (११) चत्वारि रिक्तस्य । (१२) सप्तदश प्रधानस्य ।

पराध्याग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।
 १ श्रेयाञ्जश्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
 स्युरुत्तरपदे २ व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥
 ३ अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।
 विशङ्कटं ४ पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥
 वडोरुविपुलं ५ पीनपीव्नी तु स्थूलपीवरे ।
 ६ स्तोकाल्पक्षुल्लकाः ७ सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥
 स्त्रियां मात्रा त्रुटिः पुंसि लवलेशकणाणवः ।
 अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽगीय इत्यपि ॥ ६२ ॥
 ९ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।
 पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूपश्च भूरि च ॥ ६३ ॥
 परः १० शताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

(१) पञ्च अत्यन्तशोभनस्य । (२) व्याघ्रादय एते शब्दा उत्तरपदे पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः । आद्यशब्दात्सोमादयः । (३) त्रीणि अप्रधानस्य । तत्र अप्रधानोपसर्जने द्वे द्वयहीने-स्त्रीपुंसाभ्यां हीने । (४) नव विस्तीर्णस्य । (५) चत्वारि स्थूलस्य । (६) त्रीणि अल्पस्य । (७) एकादश सूक्ष्मस्य । तत्र मात्रात्रुटी स्त्रियां । लवादिः पुंसि । (८) चत्वारि अत्यल्पस्य । (९) द्वादश बहुलस्य । (१०) येषां संख्या शतात्सहस्राच्च परा ते क्रमेण परःशताः, परःसहस्राः स्युः ।

१ गणनीये तु गण्येयं सङ्ख्याते गणितमथ समं सर्वम् ६४
 विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम् ।
 समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥
 ४ धने निरन्तरं सान्द्रं पेलवं ५ विरलं तनु ।
 ६ समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥
 सदेशाभ्याशसविधसमर्थादसदेशवत् ।
 उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥
 ७ संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ।
 ८ नेदिष्टमन्तिकतमं स्याद्दूरं ९ विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥
 १० दवीयश्च दविष्टं च सुदूरं ११ दीर्घमायतम् ।
 १२ वतुलं निस्तलं वृत्तं १३ बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥
 १४ उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ १५ वामने ।
 न्यङ्नीचखर्वह्रस्वाः स्युर १६ वाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥

(१) द्वे गणयितुं शक्यस्य । (२) द्वे संख्यातस्य । (३) चतुर्दश
 समग्रस्य । (४) त्रीणि निबिडस्य । (५) त्रीणि विरलस्य ।
 (६) पञ्चदश समीपस्य । तत्र अभित इत्यव्ययम् । (७) त्रीणि संल-
 ग्नस्य । (८) द्वे अतिनिकटस्य । (९) द्वे दूरस्य । (१०) त्रीणि अत्य-
 न्तदूरस्य । (११) द्वे दीर्घस्य । (१२) त्रीणि वतुलस्य । (१३) उन्नतान-
 तम्—बन्धुरमिति । (१४) षट् उन्नतस्य । (१५) पञ्च ह्रस्वस्य । (१६)

१ अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।
 आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥
 २ ऋजावजिह्वप्रगुणौ श्व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।
 शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ॥ ७२ ॥
 ३ स्थास्तुः ४ स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतया तु यः
 ५ कालव्यापी स कूटस्थः ६ स्थावरो जङ्गमेतरः ॥ ७३ ॥
 ७ चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिद्धं चराचरम् ।
 ८ चलनं कम्पनं कम्पं ९ चलं लोलं चलाचलम् ॥ ७४ ॥
 १० चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ।
 ११ अतिरिक्तः समधिको १२ दृढसन्धिस्तु संहतः ॥ ७५ ॥
 १३ कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।
 १४ जठरं मूर्तिमन्मूर्तं १५ प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥
 १६ पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनाः ।

त्रीणि अधोमुखस्य । (१) एकादश वक्रस्य । (२) त्रीणि अवक्र-
 स्य । (३) त्रीणि आकुलस्य । (४) पञ्च नित्यस्य । (५) त्रीणि
 अतिस्थिरस्य । (६) यः कालव्यापी स कूटस्थ इति । (७) द्वे
 अचरस्थ । (८) षट् चरस्य (९) त्रीणि कम्पशीलस्य । (१०) सप्त
 चलस्य । (११) द्वे अधिकभूतस्य । (१२) द्वे दृढसन्धानयुक्तस्य ।
 (१३) नव कठिनस्य । (१४) त्रीणि प्रवृद्धस्य । (१५) पञ्च पुरातनस्य ।

१प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ॥ ७७ ॥

नूतनश्च २सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ।

३अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ॥ ७८ ॥

४प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

६एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥ ७९ ॥

अप्येकसर्ग एकाग्रचोऽप्येकायनगतोऽपि सः ।

पुंस्यादिः ७ पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ॥ ८० ॥

८अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमाः ।

९मोघं निरर्थकं १०स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥

११साधारणं तु सामान्यमेकाकी १२त्वेक एककः ।

१३भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥ ८२ ॥

१४उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् १५ ।

१६अरुन्तुदं तु मर्मस्पृगबाधं १७ तु निरर्गलम् ॥ ८३ ॥

- (१) सप्त नूतनस्य । (२) चत्वारि कोमलस्य । (३) चत्वारि पश्चादित्यर्थे । तत्र अनुपदं क्लीबमव्ययं च । (४) द्वे इन्द्रियग्राह्यस्य । (५) द्वे इन्द्रियैरग्राह्यधर्मादिः । (६) सप्त एकाग्रस्य । (७) पञ्च आद्यस्य । तत्रादिः पुंस्त्वेव । (८) षट् अन्त्यस्य । तत्रान्तः पुंनपुंसकयोरेव । (९) द्वे व्यर्थस्य । (१०) चत्वारि स्पष्टस्य । (११) द्वे साधारणस्य । (१२) त्रीणि असहायस्य । (१३) षट् भिन्नार्थकाः । (१४) द्वे बहुविधस्य । (१५) द्वे तूष्णस्य । (१६) द्वे मर्मभेदिनः । (१७) द्वे

१ प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपष्ट च ।
 २ वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ॥ ८४ ॥
 ३ सङ्कटं ना तु सम्बाधः ४ कलिलं गहनं समे ।
 ५ सङ्कीर्णं सङ्कुलाकीर्णं ६ मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥
 ७ ग्रन्थितं सन्धितं दृढं ८ विस्मृतं विस्वृतं ततम् ।
 ९ अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तं १० प्रणिहिते समे ॥ ८६ ॥
 ११ वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।
 १२ नुत्तनुन्नास्तनिष्ठचूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः ॥ ८७ ॥
 १३ परिक्षिप्तं तु निवृतं मूषितं १४ मुषितार्थकम् ।
 प्रवृद्धप्रसृते १५ १६ न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते १७ ॥ ८८ ॥
 १८ निदिग्धोपचिते १९ गूढगुप्ते २० गुण्ठितरूपिते ।

निर्बाधस्य । (१) चत्वारि विपरीतस्य । (२) यद्वामं शरीरं
 तत्सव्यमिति । यदक्षिणं शरीरं तदपसव्यमिति । (३) द्वे अल्पा-
 वकाशे वर्त्मादौ । ना—पुमानित्यर्थः । (४) द्वे दुरधिगम्यस्य ।
 (५) त्रीणि जनादिभिरत्यन्तमिश्रस्य । (६) द्वे कृतमुण्डनस्य ।
 (७) त्रीणि गुम्फितस्य । (८) त्रीणि लब्धप्रसरस्य । (९) द्वे
 विस्मृतस्य । (१०) द्वे लब्धस्य । (११) षट् ईषत्कम्पितस्य । (१२)
 सप्त प्रेरितस्य । (१३) द्वे प्राकारादिना सर्वतो वेष्टितस्य (१४) द्वे चोरि-
 तस्य । (१५) द्वे प्रसरणयुक्तस्य । (१६) द्वे निक्षिप्तस्य । (१७) द्वे
 अभ्यावर्तितस्य । (१८) द्वे समृद्धस्य । (१९) द्वे गोपनयुक्तस्य । (२०)

१द्रुतावदीर्णे २उद्गुर्णोद्यते ३काचितशिक्षियते ॥ ८९ ॥
 ४घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते ५ समुदत्तोद्धृते ६ समे ।
 वेष्टितं ७ स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥
 ८रुग्णं भुग्नेऽथ ९निशितक्षणुतशातानि तेजिते ।
 स्याद्विनाशोन्मुखं १०पक्वं ह्रीणहीतौ ११तु लज्जिते ॥ ९१ ॥
 १२वृत्ते तु वृत्तव्यावृत्तौ १३संयोजित उपाहितः ।
 १४ प्राप्य गम्यं समासाद्यं १५स्यन्नं रीणं स्नुतं सुतम् १२
 संगूढः १६ स्यात्सङ्कलितोऽवगीतः १७ ख्यातगर्हणः ।
 विविधः १८स्याद्वहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥ ९३ ॥
 १९अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्व २०स्तोऽवचूर्णितः ।
 अनायासकृतं २१फाण्टं २२स्वनितं ध्वनितं समे ॥ ९४ ॥
 २३बद्धे सन्दानितं मृतमुद्धितं सन्दितं सितम् ।

द्वे धूलिलिप्तस्य । (१) द्वे द्रवीभूतस्य । (२) द्वे उत्तोलित-
 स्य शस्त्रादेः । (३) द्वे शिक्ष्ये स्थापितस्य । (४) द्वे नासिकया
 गृहीतगन्धस्य । (५) द्वे विलिप्तस्य । (६) द्वे उन्नीतस्य । (७)
 पञ्च वेष्टितस्य । (८) द्वे व्यथितस्य । (९) चत्वारि तीक्ष्णीकृत-
 स्य शस्त्रादेः । (१०) विनाशोन्मुखं पक्वं स्यात् । (११) त्रीणि संजात-
 लज्जस्य । (१२) त्रीणि कृतावरणस्य । (१३) द्वे संयोगं प्रापितस्य ।
 (१४) त्रीणि प्राप्तुं शक्यस्य । (१५) चत्वारि प्रसृतस्य । (१६) द्वे
 योजितस्याङ्गादेः । (१७) द्वे निन्दितस्य । (१८) चत्वारि नानारू-
 पस्य । (१९) द्वे निन्दितमात्रस्य । (२०) द्वे चूर्णीकृतस्य । (२१) अना-
 यासकृतं फाण्टं स्यात् । (२२) द्वे शब्दितस्य । (२३) षट्कं बद्धस्य ।

- १ निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ॥९५॥
 २ निर्वाणो मुनिवह्यादौ ४ निर्वातस्तु गतेऽनिले ।
 ५ पक्वं परिणते दग्धं हन्ने मीढं ७ तु मूत्रिते ॥९६॥
 ८ पुष्टे तु पुषितं १ सोढे चान्तमुद्धान्तमुद्गते १० ।
 ११ दान्तस्तु दमिते शान्तः १२ शमिते १३ प्रार्थितेऽर्दितः ॥९७॥
 १४ ज्ञप्तस्तु १५ ज्ञपिते १६ छन्नश्छादिते १७ पूजितेऽश्रितः ।
 १८ पूर्णस्तु १९ पूरिते क्लिष्टः २० क्लिशितेऽवसिते २१ सितः २२
 २३ प्रुष्टलुष्टोषिता दग्धे २४ तष्ट्वष्टौ तनूकृते ।
 २५ वेधितच्छिद्रितौ विद्धे २६ विन्नवितौ विचारिते ॥९९॥
 २७ निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने २८ विद्रुतद्रुतौ ।
 २९ सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ दारिते ३० भिन्नभेदितौ ॥१००॥

- (१) द्वे साकल्येन पक्वस्य । (२) क्षीरादीनां पाके 'शृतम्' इत्येकम् ।
 (३) 'निर्वाण' इति मुनिवह्यादौ प्रयुज्यते ॥ (४) गते अनिले
 'निर्वात' इति । (५) द्वे पाकं प्राप्तस्य । (६) द्वे कृतपुरीषेत्स-
 गंस्य । (७) द्वे मूत्रोत्सर्गस्य । (८) द्वे कृतपोषणस्य । (९)
 द्वे क्षमां प्रापितस्य । (१०) द्वे वमनेन त्यक्तस्यान्नादेः । (११) द्वे
 दमं प्रापितस्य । (१२) द्वे शमनं प्रापितस्य । (१३) द्वे याचितस्य ।
 (१४) द्वे बोधं प्रापितस्य । (१५) द्वे आच्छादितस्य । (१६) द्वे पू-
 जितस्य । (१७) द्वे पूर्णस्य । (१८) द्वे क्लेशं प्राप्तस्य । (१९) द्वे
 समाप्तस्य । (२०) चत्वारि दग्धस्य । (२१) त्रीणि तनूकृतस्य ।
 (२२) त्रीणि विद्धस्य । (२३) त्रीणि प्राप्तविचारस्य । (२४) त्रीणि
 दीप्तिहीनस्य । (२५) त्रीणि द्रवीभूतस्य (२६) त्रीणि सिद्धस्य । (२७)

१ ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसन्ततेः ।

स्यादहिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम् ।

३ वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ।

४ सन्तापितसन्तप्तौ धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥ १०२ ॥

५ हृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।

६ छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥ १०३ ॥

७ स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।

८ लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ॥ १०४ ॥

९ अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

१० आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ॥ १०५ ॥

११ त्रातं त्राणं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ।

१२ अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितश्च परिभूते ॥ १०६ ॥

१३ त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ।

१४ उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपितम् ।

१५ बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

त्रीणि भेदं प्रापितस्य । (१) त्रीणि तन्तुसन्ततेः । (२)

षट् अचितस्य । (३) चत्वारि शुश्रूषितस्य । (४) पञ्च संतापित

स्य । (५) षट् प्रमुदितस्य । (६) अष्ट खण्डितस्य । (७) सप्त

च्युतस्य । (८) षट् प्राप्तस्य । (९) चत्वारि गवेषितस्य । (१०)

सप्त क्लिन्नस्य । (११) षट् रक्षितस्य । (१२) पञ्च अवमानितस्य ।

(१३) षट् उत्सृष्टस्य । (१४) सप्त उदितस्य । (१५) सप्त अवगतस्य ।

- १ ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८ ॥
 सङ्कीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।
 २ ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि १०९
 अपि गीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ।
 भक्षितचर्वितलीढप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ११०
 ३ अभ्यवहृतान्नजग्धप्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ।
 ४ क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबन्दिष्ठाः ॥ १११ ॥
 क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ।
 ५ साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥
 बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ।
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ॥ १ ॥

अथ सङ्कीर्णवर्गः ॥ २ ॥

६ प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः सङ्कीर्णैः लिङ्गमुन्नयेत् ।

- (१) एकादश अङ्गीकृतस्य । (२) द्वादश स्तुतार्थानि । (३) चतुर्दश
 खादितस्य । (४) अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । एवं क्षोदिष्ठादयः ।
 (५) बाढादीनामतिशयेन साधिष्ठादयः स्युः । अतिशयेन बाढः
 साधिष्ठः । एवं द्राधिष्ठ-स्फेष्ठ-गरिष्ठ-हसिष्ठ-वृन्दिष्ठाः ।

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ।

अथ सङ्कीर्णवर्गः ।

- (६) अस्मिन् वर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गसंग्रहोक्तरीत्या प्रकृत्यर्थेन प्रत्य-

॥ १ कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥
 साकल्यासङ्गवचने ३ पारायणतुरायणे ।
 यदृच्छा ४ स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्था ५ विलक्षणम् ॥ २ ॥
 शमथस्तु ६ शमः शान्तिर्दान्तिस्तु ७ दमथो दमः ।
 अवदानं ८ कर्म वृत्तं काम्यदानं ९ प्रवारणम् ॥ ३ ॥
 १० वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु ११ कर्मणम् ।
 १२ विधूननं विधुवनं १३ तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
 १४ पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि ।
 १५ सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः १६ स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥
 १७ आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो १८ वेदना न ना ।

यार्थेन च आद्यशब्दात्कचिद्रूपभेदादिना लिङ्गमुन्नयेत् ऊहेत् इति यावत् ।
 (१) द्वे क्रियायाः । (२) क्रियासातत्ये गम्ये सति अपरस्पर इत्येक-
 नाम । (३) साकल्यवचनं पारायणमिति । आसङ्गवचनं तुरायण-
 मिति । (४) द्वे स्वच्छन्दतायाः । (५) एकं हेतुशून्यस्थितेः । (६)
 त्रीणि चित्तोपशमस्य । (७) त्रीणि इन्द्रियनिग्रहस्य । (८) वृत्तं कर्म
 तद् 'अवदानम्' इति । (९) काम्यदानं 'तत्प्रवारणम्' इति । (१०)
 द्वे वशकरणस्य । (११) ओषधीनां मूलैरुच्चाटनादि यत्कर्म तत्
 'कर्मणम्' इति । (१२) द्वे कम्पनस्य । (१३) त्रीणि तृप्तेः ।
 (१४) त्रीणि वधोद्यतनिवारणस्य । (१५) त्रीणि सूत्रीक्रियायाः ।
 (१६) त्रीणि द्विधाभावस्य । (१७) द्वे गालिप्रदानस्य । (१८) द्वे अनु-

१सम्मूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्चा २ भिक्षार्थनाऽर्दना ॥६॥

३वर्धनं छेदनेऽथ द्वे ४आनन्दनसभाजने ।

५प्रच्छन्नमथास्नायः ६ सम्प्रदायः क्षये ६ क्षिया ॥७॥

७ग्रहे ग्राहो वशः ८ कान्तौ ९रक्षणाख्ये रणः १० कणे ।

११व्यधो वेधे १२पचा पाके हवो १३हूतौ वरो १४वृत्तौ ॥८॥

१५ओषः प्लोषे नयो १६नाये १७ज्यानिर्जोर्णा १८भ्रमोभ्रमौ

१९स्फातिर्वृद्धौ २०प्रथाख्यातौ स्पृष्टिः २१पृक्तौ २२स्तवः सवे

एधा २३समृद्धौ स्फुरणे २४ स्फुरणा प्रमितौ २५ प्रमा ।

२६प्रसूतिः प्रसवे श्च्योते २७प्रघारः क्लमथः २८क्लमे १०

२९उत्कर्षोऽतिशये सन्धिः ३०श्लेषे विषय ३१आश्रये ।

भवस्य । तत्र वेदना न पुमान् । (१) द्वे सर्वतो व्याप्तेः । (२) चत्वारि याचनस्य । (३) द्वे कर्तनस्य । (४) त्रीणि स्वागतसम्प्र-
शनादिना विहितस्यानन्दनस्य । (५) द्वे गुरुपरम्परागतस्य समुपदे-
शस्य । (६) द्वे अपचयस्य । (७) द्वे ग्रहणस्य । (८) द्वे इच्छा-
याः । (९) द्वे रक्षणस्य । (१०) द्वे शब्दकरणस्य । (११) द्वे वेध-
नस्य । (१२) द्वे पचनस्य । (१३) द्वे आह्वानस्य । (१४) द्वे वेष्टने
सम्भक्तौ च । (१५) द्वे दाहस्य । (१६) द्वे नीतेः । (१७) द्वे जी-
र्णतायाः । (१८) द्वे भ्रान्तेः । (१९) द्वे वृद्धेः । (२०) द्वे प्रख्यातेः ।
(२१) द्वे स्पर्शस्य । (२२) द्वे प्रसवणस्य । (२३) द्वे उपचयस्य ।
(२४) द्वे स्फुरणस्य । (२५) द्वे यथार्थज्ञानस्य । (२६) द्वे गर्भविमो-
चनस्य । (२७) द्वे घृणादेः क्षरणे । (२८) द्वे ग्लानेः । (२९) द्वे
प्रकर्षस्य । (३०) द्वे सन्धानस्य । (३१) द्वे आश्रयस्य ।

क्षिपायां १क्षेपणं २गीर्णिगिरौ ३गुरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
 ४उन्नाय उन्नये श्रायः ५श्रयणे जयने ६जयः ।
 निगादो ७निगदे मादो ८मद उद्वेग ९उद्भ्रमे ॥ १२ ॥
 १०विमर्दनं परिम ११लोभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
 १२निग्रहस्तद्विरुद्धः स्याद १३भियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टि १४बन्धस्तु संग्राहो १५डिम्बे डमरविप्लवौ ।
 बन्धनं १६प्रसितिश्चारः स्पर्शः १७स्पष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥
 निकारो १८विप्रकारः स्यादाकारस्त्वङ्ग १९इङ्जितम् ।
 २०परिणामो विकारो द्वे समे २१विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥
 २२अपहारस्त्वपचयः २३समाहारः समुच्चयः ।
 २४प्रत्याहार उपादानं २५विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥

(१) द्वे प्रेरणस्य । (२) द्वे निगरणस्य । (३) द्वे भाराद्युद्यमस्य ।
 (४) द्वे ऊर्ध्वं नयनस्य ऊहस्य च । (५) द्वे सेवायाः । (६) द्वे जय-
 स्य । (७) द्वे कथनस्य । (८) द्वे हर्षस्य । (९) द्वे उद्ब्रजन-
 स्य । (१०) द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य । (११) द्वे अङ्गीकारस्य । (१२)
 ततोऽनुग्रहाद्विरुद्धो 'निग्रहः' स्यात् । (१३) द्वे कलहाह्वानस्य । (१४)
 द्वे मुष्टिना दृढग्रहणस्य । (१५) त्रीणि नरलुण्ठनादेरुपसर्गविशेषस्य ।
 (१६) त्रीणि बन्धस्य । (१७) त्रीणि उपतापाख्यरोगविशेषस्य ।
 (१८) द्वे अपकारस्य । (१९) त्रीणि अभिप्रायानुरूपचेष्टितस्य । (२०) द्वे
 प्रकृतेरन्यथाभावस्य । (२१) द्वे विरुद्धक्रियायाः । (२२) द्वे अपह-
 रणस्य । (२३) द्वे राशीकरणस्य । (२४) द्वे इन्द्रियाकर्षणस्य । (२५) द्वे

- १ अभिहारोऽभिग्रहणं २ निहारोऽभ्यवकर्षणम् ।
 ३ अनुहारोऽनुकारः स्यादर्थस्यापगमे ४ व्ययः ॥ १७ ॥
 ५ प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः ६ स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ।
 ७ वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
 हिंसाकर्माऽभिचारः ८ स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ।
 ९ विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः १० स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ११
 १२ निर्वेश उपभोगः १३ स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
 १४ विधुरं तु प्रविश्लेषेऽभिप्रायश्छन्दः १५ आशयः ॥ २० ॥
 १६ संचेपणं समसनं १७ पर्यवस्था विरोधनम् ।
 १८ परिसर्या परीसारः १९ स्यादास्यात्वासनास्थितिः २० ॥
 २० विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।

पदार्था गतेः । (१) द्वे चौर्यकरणस्य । (२) द्वे शल्यादेनिष्कासनस्य । (३) द्वे विडम्बनस्य । (४) एकं धनोदरपगमस्य । (५) द्वे जलादीनां निरन्तरगतेः । (६) यद्वह्निर्गमनं स 'प्रवह' इति । (७) षट् संयमस्य योगज्ञस्य । (८) एकं हिंसाकर्मणः-जारणमारणादेः । (९) द्वे जागरणस्य । तत्र जागरा स्त्रीपुंसयोः । (१०) त्रीणि विघ्नस्य । (११) समीपभूत आश्रये उपहन इति । (१२) द्वे उपभोगस्य । (१३) द्वे परिजनादिवेष्टनस्य । (१४) द्वे अत्यन्तवियोगस्य । (१५) त्रीणि अभिप्रायस्य । (१६) द्वे अविस्तरस्य । (१७) द्वे विरोधस्य । (१८) द्वे परितः सरणस्य । (१९) त्रीणि आसनस्य । (२०) त्रीणि विस्तृतेः । विस्तारः शब्दसम्बन्धी

१संवाहनं मर्दनं १ स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 २संस्तवः स्यात्परिचयः ४प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
 ५नीवाकस्तु प्रयासः ६स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥
 ७लवोऽभिलावो लवने ८निष्पावः पवने पवः ।
 ९प्रस्तावः १०स्यादवसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 ११प्रजनः स्यादुपसरः १२प्रश्रयप्रणयौ समौ ।
 १३धीशक्तिनिष्क्रमोऽस्त्री तु १४संक्रमो दुर्गसञ्चरः ॥ २५ ॥
 १५प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः १६प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
 १७स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः १८सम्भ्रमस्त्वरः ॥ २६ ॥
 १९प्रतिबन्धः २०प्रतिष्ठम्भोऽवनायस्तु निपातनम् ।
 २१उपलम्भस्त्वनुभवः २२समात्तम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

चेद्विस्तरः इति । (१) द्वे अङ्गमर्दनस्य । (२) द्वे तिरोधानस्य ।
 (३) द्वे परिचितौ । (४) द्वे व्रणादिप्रसरणस्य । (५) द्वे धन-
 धान्यादिषु जनानामादरातिशयस्य । (६) द्वे नैकट्यस्य । (७)
 त्रीणि धान्यादिच्छेदनस्य । (८) त्रीणि धान्यादीनां पूतीकरणस्य ।
 (९) द्वे प्रसङ्गस्य । (१०) द्वे तन्तुवायकृतसूत्रवेष्टनभेदस्य । (११) द्वे
 गर्भग्रहणस्य । (१२) द्वे प्रेम्णः । (१३) द्वे बुद्धिसामर्थ्ये । (१४)
 द्वे दुर्गमार्गस्य । स न स्त्रियाम् । (१५) द्वे युद्धार्थमतिशयितोद्योगस्य ।
 (१६) द्वे प्रयमारम्भस्य । (१७) त्रीणि आरम्भमात्रस्य । (१८) द्वे सं-
 वेगस्य । (१९) द्वे कार्यप्रतिघातस्य । (२०) द्वे अधोभयनस्य ।
 (२१) द्वे साक्षात्कारस्य । (२२) द्वे बुद्धिमादिना विलेपने

१ विप्रलम्भो विप्रयोगो २ विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
 ३ विश्रावस्तु ४ प्रतिख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
 ५ निपाठनिपठौ पाठे ६ तेमस्तेमौ समुन्दने
 ७ आदीतवास्रवौ क्लेशो ८ मेलके सङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥
 ९ संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
 १० परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥
 ११ निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
 १२ प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
 १३ उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।
 १४ अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थकाः ॥ ३२ ॥
 १५ स्याद्व्यत्ययो विपर्यायो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
 १६ पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नातिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
 प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रति १७ शासनम् ।

(१) द्वे । रागिणोर्विच्छेदस्य । (२) द्वे अतिदानस्य । (३) अतिप्रसि-
 द्धेः । (४) द्वे वस्तूनाम् अवेक्षणस्य । (५) त्रीणि पठनस्य ।
 (६) त्रीणि आर्द्राभावस्य । (७) त्रीणि क्लेशस्य । (८) त्रीणि
 सङ्गमस्य । (९) पञ्च तात्पर्येण वस्तूनां गवेक्षणस्य । (१०) च-
 त्वारि आलिङ्गनस्य । (११) पञ्च निरीक्षणस्य । (१२) चत्वारि
 निराकरणस्य । (१३) द्वे पर्यायेण प्रहरकादावुपशायस्य । (१४)
 चत्वारि जुगुप्सायाः । (१५) चत्वारि व्यतिक्रमस्य । (१६) चत्वारि
 अतिक्रमस्य । (१७) समाहूय यद्भूत्यादीनां प्रेषणं तत्र 'प्रतिशासनं'

स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥
 निधाय तद्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।
 ३स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 ४आविधो वध्यते येन तत्र विष्वक्समे ५निघः ।
 ६उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
 ७निगारोद्गारविज्ञावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ।
 ८आरत्यवरतिविरतय उपरामेऽथ स्त्रियां तु ९निष्ठेवः ।
 निष्ठूयतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३७ ॥
 १०जवने जूतिः ११सातिस्त्ववसाने स्यादथ १२ज्वरे जूतिः ।
 १३उदजस्तु पशुप्रेरण १४मकरणिरित्यादयः शापे ॥ ३८ ॥
 गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौप १५गवकादिकम् ।

स्यात् । (१) क्रतुषु द्विजन्मनां स्तुतिभूमिः 'संस्तावः' इति । (२) यस्मिन् काष्ठे काष्ठं निधाय तद्यते स 'उद्धनः' इति । (३) द्वे स्तम्बघ्नस्य । (४) येन विध्यते तत्र शस्त्रादौ 'आविध' इति । (५) सर्वतः समाने वृक्षे 'निघ' इति । (६) द्वे निकारस्य । (७) चत्वारि गरणादिषु । (८) चत्वारि उपरामेः । (९) चत्वारि मुखेन श्लेष्मोत्सर्गस्य । (१०) द्वे वेगस्य । (११) द्वे अन्तस्य । (१२) द्वे ज्वरस्य । (१३) पशूनां प्रेरणम् उदजः स्यात् । (१४) आक्रोशे स्योत्ये 'अकरणिः' इत्यादयः । आदिशब्दादजीवनिः । (१५) गोत्रान्तेभ्य औपगवादिशब्देभ्यस्तस्य वृन्दमित्यर्थे 'औपगवकादिक' स्यात् । आदिशब्दाद्गार्गकं दाक्षकमित्यादि । इतः परमावर्गसमाप्तेर्ध्वं

१आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ३९ ॥

माणवानां तु २माणव्यं सहायानां सहायता ।

३हल्यां हलानां ४ब्राह्मण्यवाङ्मये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४० ॥

द्वे पशुकानां पृष्ठानां ५पार्श्वं ६पृष्ठचमनुक्रमात् ।

खलानां ७खलिनीखल्याप्यथ ८मानुष्यकं नृणाम् ॥ ४१ ॥

९ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ।

अपि साहस्रकारीषवार्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४२ ॥

इति सङ्कीर्णवर्गः ॥ २ ॥

न्दमित्यधिकारः । (१) अपूपानां समूहे 'आपूपिकम्' शाष्कुलीनां समूहे 'शाष्कुलिकम्' सक्तूनां समूहे 'सावतुकम्' इत्यादि । (२) माणवानां समूहो 'माणव्यम्' सहायानां समूहः 'सहायता' । (३) हलानां समूहो 'हल्या' इति । (४) द्वे ब्राह्मणानां समूहस्य । (५) एकं अरिथविशेषाणां समूहस्य । (६) एकं पृष्ठानां समूहस्य । (७) द्वे खलानां समूहस्य । (८) एकं मानुष्याणां समूहस्य । (९) ग्रामाणां समूहो ग्रामता, जनानां समूहो जनता, धूम्यानां समूहो धूम्या, पाश्यानां समूहः पाश्या, गल्या बुद्धत्वाशास्तेषां समूहो गल्या । सहस्राणां समूहः साहस्रम् । करीषाणां समूहः कारीषम् । करीषं शुष्कगोमयम् । वर्म कवचम्, तेषां समूहो वार्मणम् । अथर्वणां समूह आथर्वणम् । आदिना चामिणमाङ्गारमित्यादि । (४९)

इति सङ्कीर्णवर्गः ।

॥ २६ ॥ अथ नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

१ नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।

भूरि प्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

आकाशे त्रिदिवे ना२को लोक३स्तु भुवने जने ।

पद्मे यशसि च श्लो४कः शरे खड्गे च५सायकः ॥ २ ॥

६जम्बुकौ क्रोष्टुवरुणौ ७पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।

८आलोकौ दर्शनद्योतौ भेरीपटह९मानकौ ॥ ३ ॥

उत्सङ्गचिह्नयो१०रङ्कः ११कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।

१२तत्त्वको नागवर्धकयो१३रर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अथ नानार्थवर्गः ।

(१) अत्र कान्तखान्तवर्गेष्वेव केऽपि नानार्था उक्ताः, न तु पूर्ववर्गेषु । यथा—'क' शब्दः । ये च शब्दा येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः—

ते तेषु पूर्वत्र उक्ताः । अपिशब्दादत्र कान्तादिवर्गे च ते कथिताः ।

यथा नाकशब्दः स्वर्गे प्रचुरप्रयोग इति स्वर्गपर्यायेषु पूर्वमुक्तः अत्र कान्तवर्गेऽपि च उक्त इति । (२) नाक इति आकाशे स्वर्गे च वर्तते ।

(३) लोकः भुवने जने च । (४) पद्मे यशसि च श्लोकः ।

(५) शरे खड्गे च सायकः । (६) क्रोष्टा वरुणः उभौ जम्बुकशब्द-

वाच्यौ । (७) चिपिटे बाले च पृथुकः । (चिपिट-चिउडा)

(८) आलोकः दर्शनप्रकाशयोः । (९) भेर्या पटहे आनकः ।

(१०) उत्सङ्गे चिह्ने च 'अङ्कः' । (११) चिह्ने दोषारोपे च कलङ्कः ।

(१२) नागविषे त्वष्टरि च तत्त्वकः । (१३) स्फटिकसूर्ययोरर्कः ।

मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि १कः१कं शिरोऽम्बुतोः ।
 स्यात्३पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥
 उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च ४पेचकः ।
 कमण्डलौ च ५करकः सुगते च ६ विनायकः ॥ ६ ॥
 ७किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च ८वृश्चिकः ।
 ९प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिवेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
 स्याद् १०भूतिकं तु भूनिम्बे कत्तूणे भूस्तूणेऽपि च ।
 ज्योत्स्निकायां च घोषे च ११कोशातकयथ कट्फले ॥ ८ ॥
 सिते च खदिरे १२ सोमवल्कः स्यादथ सिल्लके ।
 तिलकल्के च १३ पिण्याको बाल्हीकं १४रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

(१) मारुते वेधसि ब्रध्ने च क इति पुंसि । (२) शिरसि जले च 'कम्' इति क्लीबम् । (३) तुच्छधान्यादिषु 'पुलाकः' इति । (भक्तसिक्थक-भात की किनकी) (४) उलूके हस्तिपुच्छप्रान्तभागयोः-पेचकः । (५) कमण्डलौ चकारादूर्ध्वोपले च करकः । (६) सुगते चकाराद्विधनराजे गरुडे च विनायकः । (७) हस्ते वितस्तौ च किष्कुः । (८) शूककीटे चकारादलौ ककटे वृक्षविशेषेऽष्टमराशौ च वृश्चिकः । (९) प्रतिकूले च प्रतीकः । तत्र प्रतिकूले त्रिषु एकदेशे पुंसि । (१०) 'भूतिकम्' कत्तूणे भूस्तूणे च । (११) कोशातकी ज्योत्स्निकायां घोषे च । (१२) सोमवल्कः-कट्फले शुक्लखदिरे च । (१३) पिण्याकः-सिल्लके तिलकल्के निःस्नेहतिलचूर्णे च । (१४) रामठे

१ महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः ।
 रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेऽपि क्षुब्धकस्त्रिषु ॥ १० ॥
 ४ जैवातृकः शशाङ्केऽपि खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः ।
 व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥
 शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्वानः स्वर्णेऽपि गैरिकम् ।
 पीडार्थेऽपि वयलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥
 शीलान्वयाव १ अनुके द्वे १२ शल्के शकलवल्कले ।
 साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
 दीनारेऽपि च १३ निष्कोऽस्त्री १४ कल्कोऽस्त्री शमलैः सोः ।
 दम्भेऽप्यथ १५ पिनाकोऽस्त्री शूलशङ्करधन्वनोः ॥ १४ ॥

चकाराद्वाहीके देशेऽश्वे घारे च बाह्लीकमिति । (१) महेन्द्रे गु-
 गुलौ उलूके व्यालग्राहिणि च कौशिकः । (२) रुक्तापशङ्कासु—
 स्वातङ्कः । (३) क्षुब्धकस्त्रिषु नीचेऽल्पे इति कोशान्तरम् । (४) श-
 शाङ्ककुशयोज्जवातृकः । (५) अश्वखुरे पक्षिभेदे च वर्तकः । (६)
 व्याघ्रे अग्नी दिग्गजादौ च पुण्डरीकः । (७) यवान्यां बहिचूडे प्र-
 काशे च दीपकः । (८) कपिक्रोष्टुश्वानः शालावृकाः स्युः । (९)
 स्वर्णे गैरिकधातौ च गैरिकम् । (१०) पीडार्थे वैलक्ष्ये च वयलीक-
 म् । (११) अप्रियेऽनृते च अलीकम् । (१२) स्वभावे वंशे च अनु-
 कम् । (१३) शकले वल्कले च शकल इति । (१४) सुवर्णानां साष्टे
 शते हेमि उरसो भूषणे हेमपले दीनारे च निष्कः । (१५) शमले

१ धेनुका तु करेणां च मेघजाले च २ कालिका ।
 ३ कारिका यातनावृत्त्योः ४ कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
 करिहस्तेऽङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिपूतरे ।
 ५ वृन्दारकौ रूपिमुख्यावेकके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥
 स्यादाम्भिकः ७ कौक्कुटिको यश्चादूरेरितेक्षणः ।
 लाटिकाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
 * भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु १ कटकोऽस्त्रियाम् ।
 * सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च १० कण्टकः ॥
 * ११ पाकौ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि १२ नायकः ।
 * १३ पर्यङ्कः स्यात्परिकरे स्याद्व्याघ्रेऽपि च १४ लुब्धकः ॥

एतसि दम्भे च कलकः । शूले शङ्करधन्वनि च 'पिनाकः' अस्त्रि-
 याम् । (१) इस्तिन्या नवप्रसूतायां गवि च धेनुका । (२) मेघ-
 जाले देवताविशेषे च कालिका । (३) यातनायां वृत्तौ च कारि-
 का । (४) कर्णभूषणे करिहस्तेऽङ्गुलौ कमलान्तर्गतकोषे च 'कर्णिका' ।
 उत्तरे खान्तेभ्यः प्राक् शब्दास्त्रिषु । (५) रूपिमुख्ययोः 'वृन्दारक'
 इति । (६) मुख्ये अन्ये केवलम्—एकः (७) दाम्भिके अदूरेरितेक्षणे
 च 'कौक्कुटिक' इति । (८) यो भृत्यः प्रभोर्भालं पश्यति, यश्च कार्या-
 क्षमः तावुमौ लालाटिकौ । (९) पर्वतमध्यभागे वलये (कङ्कण)
 चक्रे च कटकः । (१०) सूच्यग्रे (सूई का नोक) क्षुद्रशत्रौ रोमहर्षे
 (रोम्भा का खड़ा होना) कण्टकः (११) पाके बाले च पाकः । (१२)
 मध्यरत्ने नेतरि च नायकः । (१३) परिकर (नोकर आदि आ-
 रम्भीय जन), पलङ्गया मचान—पर्यङ्काः । (१४) व्याघ्रे लुब्धे च

*पेटकस्त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्ये च २देशिकः ।
 *खेटकौ ग्रामफलकौ धीवरेऽपि च ४ जालिकः ॥
 *पुष्परेणौ च ५ किञ्जल्कः ६शुल्कोऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च
 *स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका ८बाधकं भाववृन्दयोः ॥
 *करिण्यां चापि ९गणिका १०दारकौ बालभेदकौ ।
 *अन्धेऽप्यनेडमू ११कः स्यादृ १२ङ्कौ दर्पाश्मदारणौ ॥
 मृद्भाण्डेऽप्युष्ट्रिका १३ मन्थे १४खजको रसदर्वके ॥
 १५मयूखस्त्वट्करज्वालास्वलिबाणौ १६ शिलीमुखौ ।
 १७शङ्खो निधौ ललाटास्थितकम्बौ न स्त्रीन्द्रियेऽपि १८खम् ॥

लुब्धकः । (१) समूहे मञ्जूषायाश्च पेटकः । (२) गुरौ देश्ये च
 (देशमें होनेवाला पदार्थ) देशिकः । (३) ग्रामे फलके च खेटकः ।
 (४) धीवरे (मज्जाह) ग्रामजे-अलौ च जालिकः । (५) पुष्प-
 परागे कमलरेणौ च किञ्जल्कः । (६) स्त्रीधने करे च (मासुल कर
 फीस आदि) शुल्कः । (७) ऊर्मिषु उत्कण्ठायाश्च उत्कलिका ।
 (८) भावे वृन्दे च (बुढापा, बूढोंका समूह) वार्धकम् । (९)
 हस्तिन्यां देश्यायाश्च गणिका । (१०) बाले भेदके च दारकः । (११)
 अन्धे मूर्खे च एडमूकः । (१२) दर्पे अश्मदारणे च टङ्कः । (१३) मृ-
 द्भाण्डे उष्ट्रिकायाश्च मन्थः । (१४) मन्थदण्डे रसदर्वके च खजकः ।
 एते श्लोका अमूलका इति केचित् । (१५) त्विट्करज्वालासु
 मयूखः । (१६) अलौ शरे च शिलीमुखः । (१७) निधौ ललाटा-
 स्थित कम्बौ च शङ्खः । (१८) इन्द्रिये आकाशे शून्ये च खम् ।

घृणिज्वाले अपि १ शिखे शैलवृक्षौ २ नगावगौ ।
 ३ आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः ४ खगाः ॥ १९ ॥
 ५ पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।
 पशवोऽपि ७ मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
 ९ परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।
 गजेऽपि १० नागमातङ्गावपा ११ क्षुस्तिलकेऽपि च ॥ २१ ॥
 सर्गः १२ स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।
 १३ योगः सन्नहजोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु ॥ २२ ॥
 १४ भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।
 चातके हरिणौ पुंसि १५ सारङ्गः शबले त्रिषु ॥ २३ ॥
 कपौ च १६ प्लवगः शापे त्वभिष १७ ङ्गः पराभवे ।

(१) घृणी ज्वालायां चूडायां प्रपदे बहिचूडायां च शिखा । (२)
 शैलवृक्षौ नगसंज्ञकावगसंज्ञकौ च । (३) वायौ वाणे च आशुगः ।
 (४) वाणे सूर्ये पक्षिणि च खगः । (५) पक्षिसूर्ययोः पतङ्गः । (६)
 क्रमुके वृन्दे च पूगः । (७) पशुषु मार्गण्याश्च मृगाः । (८) प्रवाहे रंहे
 बहिर्निर्गमे च वेगः । (९) कुसुमसम्बन्धिनि रेणौ स्नानीये गन्धचूर्णवि-
 शेषे च (१०) गजे काद्रवेये नागकेशे च । (११) नेत्रस्यान्तेऽङ्गुलीने
 च । (१२) स्वभावे त्यागे निश्चये काव्यादिविरामस्थाने निर्माणे च ।
 (१३) कवचसामादि-चित्तवृत्तिनिरोध-सङ्गम-इत्यादिषु योगः शब्दः ।
 (१४) सुखे-स्त्र्यादिभृतां पण्यस्त्रीणां भोगे-सर्पस्य फणकाययोरपि-भो-
 गः । (१५) पुंसि हरिणे चातके त्रिषु शबले च सारङ्गः । (१६) वानरे
 भेके सारथ्यादौ च प्लवगः । (१७) शापे आक्रोशे पराभवे तिरस्कारे-

यानाद्यङ्गे १ युगः पुंसि २ युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
 ३ स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
 लक्षदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौर्लिङ्गं ४ चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
 ५ शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च ६ वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।
 ७ भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
 ८ परिघः परिघातेऽस्त्रेऽप्योऽघो वृन्देऽम्भसां रये ।
 मूल्ये पूजाविधाव १० र्घोऽहो दुःखव्यसनेष्व ११ घम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्विष्टेऽल्पे १२ लघुः १३ काचाः शिख्यभृद्देहद्व्युजः ।
 विपर्यासे विस्तरे च १४ प्रपञ्चः पावके १५ शुचिः ॥ २८ ॥

८ मिषङ्गः । (१) रथशकटादीनामवयवे युगः । (२) युग्मे कृतत्रे-
 तादिषु इस्तचतुष्टये औषधभेदे च युगम् । (३) स्वर्गः, इषुः, पशू-
 सुरमिवृषौ वाक्, वज्रम्, दिक्, नेत्रम्, घृणिः, भूः, जलम्, एतेषां
 लक्षदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण गोशब्दः स्त्रियां पुंसि चोन्नेयः । (४)
 चिह्नशेफसोः लिङ्गम् । (५) प्राधान्यं प्रभुत्वं सानु, चकारात्पशोरव-
 यवे च शृङ्गम् । (६) मूर्धा, मस्तकः, गुह्यं, योनिरेतयोर्वराङ्गम् ।
 (७) श्रीः सम्पच्छोभा, काम इच्छा च, माहात्म्यम्-देश्वर्यम्, यत्नः—
 प्रयत्नः, अर्ककीर्तिः सूर्ययश एतेषु भगम् । (८) परिघातेस्त्रे लोहम-
 यलगुडे च परिघः । (९) समूहे जलप्रवाहे च ओघः । (१०) मू-
 ल्ये पूजोपहारे चार्घ्यः । (११) अंहः-पापं । दुःखं-जरामरणादिकम्,
 व्यसनं मृगयाशूतादि, विपद्रागद्वेषादि वा तत्र अघम् । (१२) इष्टे
 अल्पे च लघुः । त्रिषु । (१३) शिख्ये मृदिशेषे नेत्ररोगे च काचाः ।
 (१४) वैपरीत्ये विस्तरे चात्प्रतारणे च प्रपञ्चः । (१५) पावकेऽग्नौ

मास्यमास्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च १ रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

ॐ प्रसन्ने भल्लुकेऽप्यच्छो ३ गुच्छः स्तबकहारयोः ।

ॐ परिधानाञ्चले ४ कच्छो जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः ॥ ३० ॥

केकितादर्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा ६ द्विजाः ।

७ अजा विष्णुहरच्छागा गोष्ठाध्वनिवहा ८ व्रजाः ॥ ३१ ॥

९ धर्मराजौ जिनयमौ १० कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

११ वलजे क्षेत्रपूर्वारे १२ वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३२ ॥

समे द्मांशे रणेऽप्या १३ जिः १४ प्रजा स्यात्सन्ततौ जने ।

१५ अब्जौ शङ्खशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं १६ त्रिषु ॥ ३३ ॥

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च १७ क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।

शुचिः पुंसि । मास्याषाढे, सचिवे, अत्युपधे पवित्रे शुक्ले च शुचिः

त्रिषु । (१) अभिष्वङ्गे स्पृहायां किरणे चकारादीप्तौ च रुचिः (२)

प्रसन्ने भल्लुके च अच्छः । (३) स्तबके द्वारे च गुच्छः । (४) परि-

धानेऽञ्चले च कच्छः । जलप्रान्ते चायं त्रिलिङ्गकः । (५) मयूरगरुडौ

अहिभुजौ । (६) दन्ते विप्रे अण्डजे च द्विजाः । (७) विष्णौ हरे

छागे च अजा । (८) गोस्थानके मार्गे सङ्घे च व्रजाः । (९) जिने

यमे च धर्मराजः । (१०) दन्तिदन्ते अपिना निकुञ्जे च कुञ्जः ।

(११) क्षेत्रे नगरद्वारे च वलजम् । (१२) वल्गुदर्शना वलजाः ।

(१३) समे भूभागे सङ्ग्रामे च आजिः । (१४) अपत्ये लोके च प्रजा ।

(१५) शङ्खे शशाङ्के धन्वन्तरौ च अब्जः । (१६) स्वके आत्मीये नित्ये

चिरस्थिते च निजः त्रिषु । (१७) आत्मनि पुरुषे च क्षेत्रज्ञा पुंसि ।

१संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३४ ॥
 काकेभगण्डौ २करटौ गजगण्डकटी ३कटौ ।
 ४शिपिविष्टस्तु 'खलतौ' दुश्चर्मणि महेश्वरे ॥ ३५ ॥
 देवशिल्पिन्यपि ५त्वष्टा ६ दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः ।
 रसे ७कटुः कटवकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३६ ॥
 ८रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टं तु शुभाशुभे ।
 मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३७ ॥
 अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।
 सूक्ष्मैलायां १०त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेऽल्पे संशयेऽपि सा ।
 आत्युत्कर्षाश्रयः ११कोट्यो मूले लग्नकचे १२जटा ।

प्रवीणे तु वाच्यलिङ्गकः (१) 'संज्ञा' नामनि गायत्र्यां चेतनारविवि-
 षितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति । इति मेदिन्याम् ।
 (२) काकेभगण्डौ करटौ । (३) गजगण्डः कटिश्च कटौ स्याताम् ।
 (४) रुजा निष्केशशिराः खलतिः तस्मिन् दुश्चर्मणि निष्कुषितस्ववि-
 महेश्वरे च शिपिविष्टः । (५) देवशिल्पिनि विश्वकर्मणि अपिना
 अविमेदे काष्ठक्षे च त्वष्टा । (६) दैवे प्राक्तनकर्मणि दिष्टम्
 नपुंसकम् । (७) रसे 'कटुः' अकार्ये कटु क्लीबम्, मत्सरतीक्ष्णयो-
 क्षिषु । (८) क्षेमे, अशुभे, अशुभस्यैवाभावे रिष्टम् । शुभाशुभे
 धरिष्टे । सूतिकागृहं चारिष्टम् । (९) मायादिषु नवसु कूटम् ।
 पुंनपुंसकयोः । (१०) चतुर्ध्वेषु त्रुटिः स्त्रियाम् । (११) चापाग्रे प्रकर्ष-
 कोणे संख्याभेदेऽपि कोटिः । (१२) संश्लिष्टकेशे जटामास्यां वेदविकृतौ

१व्युष्टिः फले समृद्धौ च दृष्टिर्ज्ञानेक्षिण २दर्शने ॥३९॥
 ३दृष्टिर्यागेच्छयोः ४सृष्टं निश्चिते बहुनि त्रिषु ।
 ५कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु च ॥ ४० ॥
 ६पटुद्रौ वाच्यलिङ्गौ च ७नीलकण्ठः शिवेऽपि च ।
 पुंसि कोष्ठोऽन्तर्जठरं ८कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा ॥ ४१ ॥
 ९निष्ठा निष्पतिनाशान्ताः १०काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।
 त्रिषु ज्ये ११ष्ठोऽतिशस्तेऽपि १२कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥
 १३दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद् १४गुडोगोलेक्षुपाकयोः ।
 सर्पमांसात्पशू १५व्याडौ गोभूवाचस्त्रि १६डा इलाः ॥

च जटा । (१) फले समृद्धौ च व्युष्टिः । (२) ज्ञाने चक्षुषि
 दर्शने च दृष्टिः । (३) यज्ञे स्पृहायाञ्च इष्टिः । (४) बहुनि-
 प्रचुरे मुक्तनिमित्तयोश्च कष्टे सृष्टम् । (५) कृच्छ्रे गहने-दुरधि-
 गमान्तः-प्रान्ते उभे कष्टे । (६) दक्षेऽनलसे रोगहीने च पटुः ।
 द्वौ कष्टपटू वाच्यलिङ्गौ । (७) शिवे अपिना मयूरे च नीलकण्ठः ।
 (८) जठरान्तरे धान्यागारे गृहाभ्यन्तरे च कोष्ठः पुंसि । (९) नि-
 ष्पादने नाशे प्रध्वं च निष्ठा । (१०) उत्कर्षे मर्यादायां दिशि च
 काष्ठा । (११) सुप्रशस्ते अपिना अतिवृद्धे अग्रजे मासि च ज्येष्ठः ।
 (१२) बाले अनुजेऽपि कनिष्ठः । (१३) लगुडे अपिना अश्वेऽपि
 दण्डः । (१४) गोले क्षुविपाकेऽपि गुडः । (१५) सर्पे मांसात्पशौ-
 व्याघ्रे च व्याडः । (१६) गवि भुवि वाचि च द्वाडा-इला । अत्र डल

१क्ष्वेडा वंशशलाकापि २नाडी नालेऽपि षट्क्षणे ।
 ३काण्डोऽस्त्री दण्डवाणार्धवर्गावसरवारिषु ॥ ४४ ॥
 स्याद्वा४ण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने ।
 भृशप्रतिज्ञयोर्बाढं ६प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४५ ॥
 शक्तस्थूलौ त्रिषु ७दृढौ ८व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।
 ९भ्रूणोऽर्भके स्त्रैणगर्भे १०बाणो बलिसुते शरे ॥ ४६ ॥
 ११कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रथमे १२गणः ।
 १३पणो द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ॥ ४७ ॥
 मौर्व्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसन्ध्यादिके १४गुणः ।
 निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः १५क्षणः ॥ ४८ ॥

योरभेदः । इला बुधपत्नी च । (१) वंशशलाका-शूर्पाद्यर्थावेणुशला-
 का क्ष्वेडा । अपिशब्दाद्विषे पुंसि । (२) षट्क्षणमिते काले नाले
 अपिना शिरादिषु नाडी । (३) दण्डादिषु षट्सु काण्डः । स च
 पुंसिपुंसकयोः । (४) अश्वाभरणे पात्रे वणिग्धने च भाण्डम् ।
 (५) अत्यर्थे प्रतिज्ञायाञ्च बाढम् । (६) भृशकृच्छ्रयोर्दृढेऽपि प्रगा-
 ढम् । (७) समर्थे स्थूले च दृढः । (८) विन्यस्ते संहते च व्यू-
 ढः । (९) अर्भके स्त्रैणगर्भे च भ्रूणः । (१०) बलिपुत्रे शरे च
 बाणः । (११) अतिसूक्ष्मवस्तुनि धान्यांशे च कणः । (१२) समूहे
 रुद्रानुचरे च गणः । (१३) द्यूतादिषु न्यस्तार्थे वेतने विक्रीयवस्तुद्रव्ये
 धने च पणः । (१४) मौर्व्या रसगन्धादौ सत्त्वराजआदौ शौर्यचातुर्यादौ
 सन्धिविग्रहादौ इन्द्रिये च गुणः । (१५) निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषे

१वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु वाचरे ।
 २अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ॥ ४९ ॥
 ३स्थाणुः शर्वेऽप्यथ ऋद्रोणः काकेऽप्याजौरवेऽरणः ।
 ४ग्रामणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ५० ॥
 ५ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः ।
 ६हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५१ ॥
 त्रिषु पाण्डौ च हरिणः १स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः ।
 १०तृष्णो स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणो १घृणो ॥ ५२ ॥
 वणिक्पथे च १२विपणिः सुरा प्रत्यक्च १३वारुणी ।
 १४करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे १५द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५३ ॥

उत्सवे च चणः । (१) विप्रचस्त्रियादौ शुक्लीतादौ स्तवे च वर्णः ।
 वाचरे वर्णं बलीवे वा पुंसि । (२) सूर्ये अपिना सूर्यसारथी च अरु-
 णः । वर्णभेदे त्रिषु । (३) स्तम्भादौ स्थेयुषि शर्वे च स्थाणुः । (४)
 काके अपिना अश्वत्थाम्नः पितरि परिमाणविशेषे च द्रोणः । (५) युद्धे
 शब्दे च रणः । (६) श्रेष्ठे नापिते ग्रामाधिपे च ग्रामणीः । (७)
 मेषलोम्नि अवोरन्तरावर्ते च ऊर्णा । (८) "हरिणी हरितायां च
 नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायाञ्च" इति मेदिनी । पाण्डुवर्णे
 चकारान्मृगभेदे च हरिणः । (९) गृहस्य स्तम्भे स्थूणा । (१०) उभे
 तृष्णे । (११) उभौ घृणायाम् । (१२) पण्यवीथ्यां पण्ये च
 विपणिः । (१३) उभे वारुण्यौ । (१४) इभ्यां करेणुः ।
 स्त्रीलिङ्गा, इस्तिनि पुंलिङ्गः । (१५) धने बले च द्रविणम् ।

१ शरणं गृहरक्षित्रोः २ श्रीपर्णं कमलेऽपि च ।
 विषाभिमरलोहेषु ३ तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५४ ॥
 ४ प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।
 ५ करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५५ ॥
 प्राण्युत्पादे ६ संसरणमसंवाधचमूगतौ ।
 घण्टापथेऽथ वान्तान्ते समुद्रि० रणमुन्नये ॥ ५६ ॥
 अतस्त्रिषु ७ विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।
 ८ प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रहे ना तु चतुष्पथे ॥ ५७ ॥
 ९ सङ्कीर्णं निचिताशुद्धाविरिणं १० शून्यमूषरम् ।
 ११ सेतौ च १२ वरणो १३ वेणी नदीभेदे कचोच्चये ।
 देवसूर्यौ १४ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ १५ नदार्णवौ ॥ ५८ ॥

(१) गृहे रक्षितरि च शरणम् । (२) कमले चैन अस्मिन्ने श्रीपर्णम् । (३) विषे अभिमरे युद्धे लोहे च तीक्ष्णम् क्लीबे । त्रिषु । (४) चतुर्ष्वर्थेषु प्रमाणम् । (५) साधकतमे क्षेत्रे गात्रे इन्द्रिये च करणम् । (६) प्राणिनामुत्पादे निर्वाधसैन्यागमने घण्टापथे च संसरणम् । (७) भुक्तोज्ज्वलान्ते जलपत्रादेरुध्वनयने उन्मूलिते च उद्गिरणम् । (८) अतः परं वक्ष्यमाणा गान्तशब्दास्ते त्रिषु । पशुशृङ्गे भदन्ते च विषाणम् । (९) क्रमनिम्नोर्व्यां नम्रे चतुष्पथे च प्रवणः । (१०) उभे सङ्कीर्णौ । (११) निराश्रये देशे ऊषरे स्थलभेदे च इरिणम् । (१२) सेतौ वरणः । (१३) नदीभेदे कचोच्चये च वेणी । (१४) देवसूर्यौ विवस्वन्तौ । (१५) नदार्णवौ

पक्षितादयौ १ गरुत्मन्तौ २ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

अग्न्युत्पातौ ३ धूमकेतू ४ जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५९ ॥

५ हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे ६ मरुतौ पवनामरौ ।

७ यन्ता हस्तिपके सूते ८ भर्ता धातरि पोष्टरि ॥ ६० ॥

यानपात्रे शिशौ ९ पोतः १० प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

ग्रहभेदे ध्वजे ११ केतुः पार्थिवे तनये १२ सुतः ॥ ६१ ॥

१३ स्थपतिः कारुभेदेऽपि १४ भूभृद्भूमिधरे नृपे ।

१५ मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि १६ ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ६२

विष्णावप्यजिता १७ व्यक्तौ १८ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।

१९ व्यक्तः प्राज्ञेऽपि २० दृष्टान्तावुभौ शास्त्रनिदर्शने ॥ ६३ ॥

सरस्वन्तौ । (१) पक्षितादयौ-गरुत्मन्तौ । (२) भास-

पक्षिणौ-शकुन्तौ । (३) अग्न्युत्पातौ धूमकेतू । (४)

मेघपर्वतौ जीमूतौ । (५) उभे हस्तौ । (६) उभे मरुतौ । (७)

महामात्रसारथी यन्तारौ । (८) उभे भर्तारौ । (९) यानपात्रे

शिशौ च पोतः । (१०) भूतान्तरे मृते च प्रेतः । (११) ग्रह-

भेदे ध्वजे च केतुः । (१२) राशि पुत्रे च सुतः । (१३) शिल्पि-

नि शिल्पिभेदे अपिना कञ्चुकिनि जीवेष्टियाजके च स्थपतिः ।

(१४) शैले नृपे च भूभृत् । (१५) नृपे अपिना प्रधाने क्षत्रियमात्रे च

मूर्धाभिषिक्तः । (१६) स्त्रीरजसि हेमन्तादौ च ऋतुः । (१७) वि-

ष्णावपि अजितश्चाव्यक्तश्चेति वर्तते । (१८) शिल्पिभेदे सारथी च

सूतः । (१९) प्राज्ञे स्फुटेऽपि व्यक्तः । (२०) शास्त्रं तर्कानि, निद-

- १ क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शुद्धजे ।
 २ वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयोः ॥ ६४ ॥
 ३ आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।
 ४ कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाऽकुशलकर्मसु ॥ ६५ ॥
 ५ श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
 ६ इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च ५धातवः ॥ ६६ ॥
 ७ कक्षान्तरेऽपि ६ शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।
 ८ कासूसामर्थ्ययोः ७ शक्तिः मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६७ ॥
 ९ विस्तारवल्लयोऽर्ब्रतति १० वसती रात्रिवेश्मनोः ।
 ११ क्षयार्चयोरश्च ११ पचितिः १२ सातिर्दानावसानयोः ॥ ६८ ॥
 १३ अर्तिः पीडाधनुष्कोटयोः १४ र्जातिः सामान्यजन्मनोः ।

शंनमुदाहरणम् । उभौ ६४ अन्तौ । (१) सारथौ द्वारपाले शुद्धात्क्ष-
 त्रियायां जाते च क्षत्ता । (२) चतुर्ष्वर्थेषु वृत्तान्तः । (३) युद्धे
 नृत्यमण्डपे जनपदविशेषे च आनर्तः । (४) यमे सिद्धान्ते दैवे अकु-
 शलकर्मणि च कृतान्तः । (५) श्लेष्मादयो धातुशब्दवाच्याः । (६)
 असर्वगोचरे राजधानीस्थानविशेषे अन्तःपुरे आशौचान्ते च शुद्धान्तः ।
 (७) आयुधमेदे सामर्थ्ये च शक्तिः । (८) काठिन्यकाययो-
 मूर्तिः । (९) विस्तारे वल्ल्यां च अर्ब्रतति । (१०) रात्रौ गृहे च
 वसतिः । (११) दानौ पूजायाश्च अपचितिः । (१२) दाने अवसाने
 च सातिः । (१३) पीडायां धनुष्कोट्यां च अर्तिः । (१४) सामान्ये-

प्रचारस्यन्दयो १रीतिररीतिर्द्विम्बप्रवासयोः ॥६९॥
 उदयेऽधिगमे ३प्राप्तिस्त्रेता ४ त्वग्नित्रये युगे ।
 वीणाभेदेऽपि ५महती ६भूतिर्भस्मनि सम्पदि ॥७०॥
 नदीनगर्योर्नागानां ७भोगवत्यथ सङ्गरे ।
 सङ्गे सभायां ८समितिः क्षयवासावपि ९क्षिती ॥७१॥
 रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च १०हेतयः ।
 ११जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥७२॥
 १२पङ्क्तिश्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि १३चायतिः ।
 १४पक्षिर्गतौ च मूले तु १५पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥७३॥
 १६प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च १७वृत्तयः ।

गोत्वादी जन्मनि च जातिः । (१) लोकाचारे प्रसवणे च रीतिः ।
 (२) द्विम्बे प्रवासे च ईतिः । (३) उत्पत्तौ लाभे च प्राप्तिः ।
 (४) द्वितीये युगे त्रेता । (५) वीणाभेदे नारदीवीणायाम् अपिना
 महस्वयुक्तायां भार्यादौ च महती । (६) भस्मनि सम्पदि च भू-
 तिः । (७) त्रिषु भोगवती । (८) सङ्गरादित्रये समितिः ।
 (९) नाशे निवासे अपिना भेदिन्यां कालभेदे च क्षितिः । (१०)
 सूर्यप्रमादिषु हेतिः । (११) लोके द्वादशाक्षरपादके वृत्ते पृथिव्याम् ।
 अपिना जने च जगती । (१२) दशाक्षरपादके पङ्क्तिः । (१३)
 प्रभावे उत्तरकाले च आयतिः । (१४) गतौ सैन्यभेदे च पक्षिः ।
 (१५) पक्षभेदयोः मासार्ये मूले पक्षिपक्षस्य मूलेऽधोदेशे च पक्षतिः ।
 (१६) योनीं लिङ्गे च प्रकृतिः । (१७) भारती सात्वती चैव कैशिक्यार-

१सिकताः स्युर्बालुकापि वेदे श्रवसि च २श्रुतिः ॥७४॥

३वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।

४गुप्तिः क्षितिर्व्युदासेऽपि ५धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥७५॥

बृहद्वर्ती क्षुद्रवार्ताको छन्दोभेदे महत्यपि ।

७वासिता स्त्रीकरिण्योश्च ८वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥७६॥

९वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिष्वप्सु च १० घृतामृते ।

११कलधौत रूप्यहेम्नोनिमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥७७॥

१२श्रुत शास्त्रावधृतयोर्युगपर्याप्तयोः १३कृतम् ।

१४अत्याहितं महाभीतः कम जीवानपेक्षि च ॥७८॥

युक्ते दमादावृते १५भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।

१६वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥७९॥

१७महद्राज्यं चाव १८गीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।

मटी तथा । चार्त्ता घृत्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् इति । (१)

बालुकायाम् । (२) अथद्वये श्रुतिः । (३) योषिन्मात्रे (४) भूवि-

वरे अपिना रक्षणे च गुप्तिः । (५) अथद्वये (६) ओषधिविशेषे छ-

न्दोभेदे विपुत्रायामपि च बृहती । (७) उभयेऽर्थे । (८) उभये ।

(९) असारं—वार्तम् । रोगरहिते त्रिषु । (१०) घृतामृते—अप्सु

वर्तते । (११) रजते हेम्नि चिन्हे हेतौ च कलधौतम् । (१२) उभ-

येऽर्थे । (१३) अथद्वये । (१४) जीवनापेक्षि कर्म महद्भयञ्च अत्या-

हितम् । (१५) न्याये क्षित्यादिपञ्चके सत्ये प्राण्यनि अतीते समे च

भूतम् । (१६) श्लोके चरित्रे भूते गाढे निस्तले च वृत्तम् । (१७)

राज्यं चेन बृहच्च महत् । (१८) जनापवादे गर्हिते 'अवगीतं' त्रिषु ।

१ श्वेतं रूप्येऽपि २ रजतं हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ८० ॥
 त्रिष्वतोऽजगदिङ्गेऽपि ४ रक्तं नील्यादिरागि च ।
 अवदातः ५ सिते पीते शुद्धवद्भार्जुनौ ६ सितौ ॥ ८१ ॥
 युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोऽथ ८ संस्कृतम् ।
 कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्यनन्तोऽनवधावपि ॥ ८२ ॥
 ख्याते हृष्टे १० प्रतीतोऽभि ११ जातस्तु कुलजे बुधे ।
 १२ विविक्तौ पूतविजनौ १३ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८३ ॥
 द्वौ चाम्लपरुषौ १४ शुक्तौ शितौ १५ धवलमेचकौ ।
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च १६ सत् ॥ ८४ ॥
 १७ पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।
 १८ निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८५ ॥

(१) रूप्ये अपिना श्वेतम् । (२) हेम्नि रूप्ये सिते च रजतम् त्रिषु ।
 अतो रजतात्परे तान्ताः शब्दास्त्रिषु । (३) इङ्गे—जङ्गमे भुवने च
 जगत् । (४) नील्यादिरागयुक्तं रक्तम् । (५) सितान्त्रये अव-
 दातः । (६) द्वौ सितौ । (७) न्याये अतिप्रशस्ते भूषिते मर्षि-
 णि च अभिनीतः । (८) कृत्रिमे शास्त्रोपलक्षणयुक्ते च संस्कृ-
 तम् । (९) निःसीमे अपिना शेषादी अनन्तः । (१०) प्रसिद्धे हृष्टे
 च प्रतीतः । (११) उभयोः—अभिजातः । (१२) पूते विजने च वि-
 विक्तः । (१३) मोहं गते वृद्धियुक्ते च मूर्च्छितः । (१४) द्वौ शुक्ला-
 ख्यौ । (१५) उभयोः शितिः । (१६) पञ्चसु सत् । (१७) पूजितादि-
 चतुर्षु पुरस्कृतः । (१८) उभौ निवातौ । यत् शस्त्राभेद्यं कवचं तदपि

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आहतौ सादरार्चितौ ॥ ८६ ॥
 अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
 निपानागमयोऽस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥ ८७ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे सम्बद्धार्थे हितेऽपि च ।
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥ ८८ ॥
 अस्थानीयत्नयोऽरास्था प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः
 शास्त्रद्विषयोऽग्रन्थः १२ संस्थाधारे स्थितौ मृतौ ।
 अभिप्रायवशौ १३ छन्दः १४ वन्दौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८९ ॥
 अपवादौ तु निन्दाज्ञे १६ दायादौ सुतबान्धवौ ।
 पादा रश्मिप्रङ्घितुर्याशाश्चन्द्राग्न्यर्का १८ तमोनुदः ९०

निवाताख्यम् । (१) जाते वृद्धे प्रवृद्धे च उच्छ्रिताः । (२) वृद्धि-
 मति प्रोद्यते उत्पन्ने च उत्थिताः । (३) उभौ आहतौ ।
 (४) 'अर्थो हेतौ प्रयोजने निवृत्तौ विषये वाच्ये प्रकारद्वयवस्तुषु
 इति हेमः । (५) 'तीर्थं शास्त्रध्वरत्नेत्रोपायनारीरजःसु च । भव-
 तारविजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु' इति मेदिनी । (६) त्रिष्वर्थेषु
 समर्थः । (७) उभौ दशमीस्थौ । (८) मार्गे अपिना पङ्क्तौ
 च वीथी । (९) उभौ आस्था । (१०) पर्वताग्रे परिमाणभेदे च
 प्रस्थः । (११) उभयोः ग्रन्थः । (१२) त्रिषु संस्था । (१३) अ-
 भिप्राये वशे च छन्दः । (१४) उभौ शब्दौ । (१५) गर्हायां शास-
 ने च अपवादौ । (१६) पुत्रो ज्ञातश्च दायादौ । (१७) कि-
 रणे चरणे चतुर्थभागे च पादाः । (१८) त्रिष्वर्थेषु तमोनुदः ।

१ निर्वादो जनवादेऽपि २ शादो जम्बालशष्पयोः ।
 आरावे रुदिते त्रातर्या ३ क्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९१ ॥
 स्यात्प्र ४ सादोऽनुरागेऽपि ५ सूदः म्याद्वचञ्जनेऽपि च ।
 गोष्ठाध्यक्षेऽपि ६ गोविन्दो हर्षेऽप्यामो ७ दवन्मदः ॥ ९२ ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ८ ककुदोऽस्त्रियाम् ।
 स्त्री ९ संविज्ज्ञानसम्भाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९३ ॥
 धर्मे रहस्यु १० पनिषत्स्यादृतौ वत्सरे ११ शरत् ।
 १२ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९४ ॥
 १३ गोष्पदं सेविते माने प्रतिष्ठाकृत्यमा १४ स्पदम् ।

- (१) जनवादे अपिना निर्णोतवादे च निर्वादः । (२) उभयोः शादः ।
 (३) आर्तध्वनौ रक्तके भीषणे युद्धे रुदिते च आक्रन्दः । (४) अनु-
 रागे अपिना प्रसन्नतायां काव्यगुणे च प्रसादः । (५) तेमने सूपकारे
 च सूदः । (६) गोस्थानस्थाध्यक्षे गोपालादौ च गोविन्दः । (७)
 आमोदः मदश्च हर्षं वर्तते । (८) राजलिङ्गे वृषावयवे च ककुदः ।
 (९) 'संविद् सम्भाषणे ज्ञाने संयमे नास्ति तोषणे । क्रियाकारे प्रति-
 ज्ञायां संकेताचारयोरपि' इति हैमः । (१०) उभयोः उपनिषद् । (११)
 ऋतौ वत्सरे च 'शरद् । (१२) 'पदं स्थाने विभक्त्यन्ते शब्दे वाक्यै-
 कवस्तुनोः । त्राणे पादे पादचिह्ने व्यवसायापदेशयोः' इति हैमः ।
 (१३) गोभिः सेविते देशे खुरप्रमाणे च गोष्पदम् । (१४) उभयोः

त्रिष्विष्टमधुरौ १स्वादू २मृदू चातीक्ष्णकौमलौ ॥ ९५ ॥

मूढाल्पापटुनिर्भाग्या ३मन्दाः स्युर्द्वौ तु ४ शारदौ ।

प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ ५ विशारदौ ॥ ९६ ॥

व्यामो वटश्च ६न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ।

पर्याहारश्च मार्गश्च ७विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९७ ॥

९परिविर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानं १०माधयः ॥ ९८ ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च ११समाधयः ।

दोषोत्पादेऽ१२नुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९९ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।

१३ विधिर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेऽवधिः १००

१४ विधिर्विधाने दैवेऽपि प्रणिधिः प्रार्थने चरे ।

आस्पदम् । अतः परम् आवर्गसमाप्तेर्दान्तास्त्रिषु । (१) उभौ स्वादू । (२) उभौ मृदू । (३) मूढादयश्चत्वारो मन्दाः । (४) उभौ द्वौ शारदौ । (५) उभौ विशारदौ । (६) द्वयं न्यग्रोधाख्यम् । (७) काये उन्नतौ च उत्सेधः । (८) उभौ विवधौ वीवधावपि । (९) यज्ञियतरोः शाखायां सूर्यसमीपमण्डले च परिविधिः । (१०) बन्धके आपत्तौ मानसीव्यथायाम् अधिष्ठाने च आधयः । (११) त्रिषु समाधयः । (१२) चतुर्षु अर्थेषु अनुबन्धः । (१३) पञ्चसु विधुः 'विधुः शशङ्के कपूरे हृषीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः । (१४) विधाने प्राक्तनशुभाशुभकर्मणि ब्रह्मणि च विधिः ।

१ बुधवृद्धौ पण्डितेऽपि २ स्कन्धः समुदयेऽपि च ॥ १०१ ॥
 देशे नदविशेषेऽश्बधौ ४ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
 ५ विधा विधौ प्रकारे च ६ साधू रम्येऽपि च त्रिषु ॥ १०२ ॥
 ७ वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च ८ सुधा लेपोऽमृतं स्नुही ।
 ९ सन्धा प्रतिज्ञा मर्यादा १० श्रद्धा सम्प्रत्ययः स्पृहा ॥ १०३ ॥
 ११ मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽप्य १२ न्धं तमस्यपि ।
 अतस्त्रिषु १३ समुन्नद्धौ पण्डितं मन्यगावितौ ॥ १०४ ॥
 १४ ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशेऽथावलम्बितः ।
 अविदूरोऽप्य १५ वष्टब्धः १६ प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०५ ॥
 सूर्यवह्नी १७ चित्रभान् १८ भानू रश्मिदिवाकरौ ।
 भूतात्मानौ धातृदेहौ मूर्खनीचां १९ पृथग्जना ॥ १०६ ॥

(१) बुधवृद्धौ पण्डिते अपिना बुधः सौम्ये, वृद्धः स्वविरे । (२) समूहे
 अपिना काण्डे नृपेऽसि च स्कन्धः । (३) उभयस्मिन् अन्धः पुंसि ।
 (४) नदीसामान्ये स्त्रीलिङ्ग सिन्धुः । (५) उभयस्मिन् विधा ।
 (६) रम्ये अपिना वाधुषिके सज्जने च साधुः । (७) भार्यायां पुत्रपत्न्यां
 स्नामात्रे च वधूः । (८) त्रिषु सुधा । (९) उभयस्मिन् सन्धा ।
 (१०) उभयस्मिन् श्रद्धा । (११) त्रिषु मधु । (१२) तमासि अपिना
 चक्षुर्हन्ति अन्धः । अतः परं धान्तवगपयन्तास्त्रिषु । (१३) उभौ
 समुन्नद्धौ । (१४) उभयस्मिन् ब्रह्मबन्धुः । (१५) उभौ अवष्ट-
 ब्धौ । (१६) द्वौ ख्यातभूषितौ । (१७) सूर्ये वह्नी च चित्र-
 भानुः । (१८) द्वयोः भानुः । (१९) पृथगु पृथक्जन इति चतुर-

१ग्रावाणौ शैलपाषाणौ २पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।
 तरुशैलौ ३शिखरिणौ ४शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥ १०७ ॥
 ५प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ ६सादिनौ ।
 द्वौ सारथिहयारोहौ ७वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥ १०८ ॥
 कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ ९हायनाः ।
 वर्षाचित्रीहिमेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का १०विरोचनाः ॥ १०९ ॥
 ११क्लेशेऽपि वृजिनो १२विश्वकर्माकसुरशिल्पिनाः ।
 आत्मा १३यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ ११० ॥
 शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो १४घनाघनः ।
 १५घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे ॥ १११ ॥
 १६अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ।
 १७इनः सूर्ये प्रभौ १८राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ ११२ ॥

चरम् । (१) उभौ ग्रावाणौ । (२) उभौ पत्रिणौ । (३) पत्तौ
 शिखरिणौ । (४) उभौ शिखिनौ । (५) उभौ प्रतियत्नौ ।
 (६) सारथिहयारोहौ द्वौ सादिनौ । (७) त्रिषु वाजिनः । (८) कुले
 जननस्थाने च अभिजनः । (९) अब्दे रश्मौ ब्रह्मिभेदे च हाय-
 नाः । (१०) चन्द्रे अग्नौ अर्के प्रह्लादपुत्रे च विरोचनाः । (११)
 क्लेशे कलमषे कलीषे । (१२) अर्के सुरशिल्पिनि च विश्वकर्मा ।
 (१३) षट्सु यत्नः । (१४) त्रिषु घनाघनः । (१५) त्रिषु घनः ।
 (१६) चतुर्षु अभिमानः । (१७) उभयस्मिन् इनः । (१८) त्रिषु राजा

१वाणिन्यौ नर्तकीदूतौ स्रवन्त्यामपि २वाहिनी ।
 ३ह्लादिन्यौ वज्रतडितौ वन्दाग्रामपि ४कामिनी ॥ ११३ ॥
 त्वग्देहयोरपि ५तनुः ६सूनाधोजिह्विकापि च ।
 क्रतुविस्तारयोरस्त्री ७वितानं त्रिषु तुच्छके ॥ ११४ ॥
 मन्देऽथ ८केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।
 वेदस्तत्त्वं तपोऽब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११५ ॥
 उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि ९गन्धनम् ।
 ११आतञ्जनं प्रतीवापजवनाध्यायनार्थकम् ॥ ११६ ॥
 १२व्यञ्जनं लाञ्छनं श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि ।
 स्यात् १३कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११७ ॥
 स्यात् १४दुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

(१) द्वे वाणिन्यौ । (२) नद्याम् अपिना सेनायाम् वाहिनी ।
 (३) उभयोः ह्लादिनी । (४) वन्दावृक्षे अपिना विलासिन्यां का-
 मिनी । (५) काये त्वचि च तनुः । (६) सूना—अधोजिह्विका
 गलकण्ठिका इति यावत् । (७) यज्ञे विस्तारे च वितानम्, तुच्छके
 मन्दे च त्रिषु । (८) त्रिषु अर्थेषु केतनम् । (९) वेदादित्रये चैत-
 न्ये तपसि च ब्रह्मन् । विप्रवेषसोः पुंसि । (१०) त्रिषु गन्धनम्,
 अपिना आशयप्रकाशने । (११) प्रतीवापे चौरादौ, तक्रादिनिक्षेपे
 वेगे प्रीणने च आतञ्जनम् । (१२) एतेषु व्यञ्जनम् । (१३)
 लोकापवादे पशवादीनां युद्धे च कौलीनम् । (१४) त्रिधर्थेषु उद्या-

अवकाशे स्थितौ १स्थानं क्रीडादावपि २देवनम् ॥
 ३उत्थानं पौरुषे तन्त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ।
 ४व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ॥ ११९ ॥
 मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येऽर्थदापने ।
 निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च ५साधनम् ॥ १२० ॥
 ६निर्यातनं वैशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ।
 व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे ॥ १२१ ॥
 ७पद्मान्निलोम्नि किञ्चलके तन्त्वाद्यंशेऽध्यणीयसि ।
 तिथिभेदे शणे ९पर्व १०वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥ १२२ ॥
 अकार्यगुह्ये ११कौपीनं १२मैथुनं सङ्गतौ रते ।
 १३प्रधानं परमात्मा धीः १४प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥
 १५ प्रसूनं पुष्पफलयो १६निधनं कुलनाशयोः ।

नम् । (१) द्वयोः स्थानम् । (२) क्रीडायाम् अपिना व्यवहारे जि-
 गीषादौ च देवनम् । (३) त्रिषु उत्थानम् । (४) द्वयोः । व्युत्था-
 नम् । (५) मारणाद्यष्टके सैन्ये मेढ्रे च साधनम् । (६) त्रिषु
 निर्यातनम् । (७) त्रिषु व्यसनम्, तत्र दोष इत्यस्य प्रत्येकं सम्ब-
 न्धः । (८) चतुर्षु पञ्चम । (९) द्वयोः पर्व । (१०) उभय-
 स्मिन् वर्त्म । (११) उभे कौपीने । (१२) उभयत्र मैथुनम् ।
 (१३) परमात्मनि बुद्धौ च प्रधानम् । (१४) उभयोः
 प्रज्ञानम् । (१५) फले पुष्पे च प्रसूनम् । (१६) कुल-

१ क्रन्दने रोदनाह्वाने २ वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२४ ॥
 गृहदेहत्विद्प्रभावा ३ धामान्यथ चतुष्पथे ।
 सन्निवेशे च ४ संस्थानं ५ लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२५ ॥
 आच्छादने संपिधानमपवारणमित्युभे ।
 ७ आराधनं साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च ॥ १२६ ॥
 ८ अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
 ९ रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि १० वने सलिलकानने ॥ १२७ ॥
 ११ तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।
 समा १२ नाः सत्समैकेस्युः १३ पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२८ ॥
 १४ हीनन्यूनावूनगह्यौ वेगिशूरो १५ तरस्विनौ ।
 १६ अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्रतावपि ॥ १२९ ॥

नाशयोर्निधनम् । (१) उभे क्रन्दने । (२) उभयोर्वर्ष्म । (३) गृहा-
 दीनि चत्वारि धामानि । (४) उभयत्र संस्थानम् । (५) चिह्ने
 प्रधाने च लक्ष्म । (६) उभे आच्छादने । (७) त्रिषु आरा-
 धनम् । (८) चतुर्षु अधिष्ठानम् । (९) स्वजातिश्रेष्ठे रत्नम् ।
 (१०) उभे वने । (११) विरले स्तोके च तलिनम्, यथेदं
 वाच्यलिङ्गं तथा उत्तरेऽपि । (१२) सन् समः एकश्चैते समा-
 नाः । (१३) उभौ पिशुनौ । (१४) कनोऽरूपः, गह्यौ निन्धः द्रावेतौ
 हीनन्यूनावूनगह्यौ । (१५) उभौ तरस्विनौ । (१६) त्रिषु

१ कलापो भूषणौ बर्हे तूणीरे संहतावपि ।
 परिच्छदे २ परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १३० ॥
 गोधुग्गोष्ठपती ३ गोपौ ४ हरविष्णू वृषाकपी ।
 ५ बाष्पमृष्माश्रु ६ कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३१ ॥
 ७ तल्पं शय्यादृदारेषु स्तम्बेऽपि ८ विटपोऽस्त्रियाम् ।
 ९ प्राप्तुरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३२ ॥
 भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च १० कच्छपी ।
 ११ कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहोऽष्टमं शके ।
 रवर्णे पुंसि १२ रेफः स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः ॥
 अन्तराभवसत्त्वेऽप्ये १३ गन्धर्वो दिव्यगायने ।
 १४ कम्बुर्ना वलये शङ्खे १५ द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ॥ १३४ ॥
 १६ पूर्वोऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेऽपि पूर्वजान् ।

एतेषु, अभिपन्नः । (१) चतुर्षु अर्थेषु कलापः । (२) त्रिषु परी-
 वापः । (३) उभौ गोपौ । (४) हरौ विष्णुश्च वृषाकपिसंज्ञौ ।
 (५) उष्माश्रु बाष्पम् । (६) अने आच्छादने च कशिपु । (७)
 त्रिषु तल्पम् । (८) स्तम्बे—विटपः, अपिना ताराशाखयोः । (९)
 अमी प्राप्तुरूपः, स्वरूपः, अभिरूपः, भेद्यलिङ्गाः बुधे मनोदरे च वर्त-
 न्ते । (१०) द्वे कच्छपीसंज्ञे । (११) उभयत्र कुतपः । (१२) रवर्णे
 रेफः पुंसि, कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । (१३) त्रिवर्धेषु गन्धर्वः । पुंसी-
 त्यर्थः । (१४) वलये शङ्खे च कम्बुः । (१५) एतौ द्वौ द्विजिह्वौ ।
 (१६) पूर्वशब्दः प्रागाहो वाच्यलिङ्गकः । यदा पूर्वजान् पितामहा-

१कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ २डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥
 ३स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ ४शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ ।
 कुक्षिभ्रूणार्धका ५गर्भा ६विसम्भः प्रणयेऽपि च ॥
 स्याद्देव्या ७दुन्दुभिः पुंसि स्याद्वत्ते दुन्दुभिः स्त्रियाम् ।
 स्यान्महारजने क्लीवं ८कुसुम्भं करके पुमान् ॥१३७॥
 ९क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना १०सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ।
 ११सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यत्तेऽपि १२वल्लभः ॥
 किरणप्रग्रहौ १३रश्मी कपिभेकौ १४प्लवङ्गमौ ।
 इच्छामनोभवौ १५कामौ शौर्योद्योगौ १६ पराक्रमौ ॥
 १७धर्माः पुण्यायमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।
 उपायपूर्व आरम्भ १८उपधा चाप्यु १९पक्रमः ॥१४०॥

दीन् आद तदा पुंसि बहुत्वे वर्तते । (१) घटे गजशिरोभागे च
 कुम्भौ । (२) शिशौ मूर्धे च डिम्भः । (३) उभौ स्तम्भौ ।
 (४) ब्रह्मा त्रिलोचनश्च शम्भू । (५) एते त्रयो गर्भाः । (६) प्रणये
 अपिना विश्वासादौ विसम्भः । (७) दुन्दुभिर्भर्या पुंसि, बाल-
 क्रीडोपकरणे स्त्रियाम् । (८) कुसुम्भं पुष्पभेदे क्लीबम्, कमण्डलौ
 पुंसि । (९) क्षत्रिये नाभिः पुंसि, अपिना मुख्यनृपे चक्रमध्ये च ।
 (१०) गवि सुरभिः स्त्री । (११) सदसि सभ्ये च सभा । (१२)
 अध्यक्षे अपिना दयिते च वल्लभः । (१३) द्वयो रश्मिः । (१४) उभौ
 प्लवङ्गमौ । (१५) द्वयोः कामौ । (१६) उभौ पराक्रमौ । (१७)
 पुण्यादिषट्के धर्माः । (१८) अमात्यशीलपरीक्षोपायाः-उपधा । (१९) चि-

वणिकपथः पुरं वेदा १ निगमो नागरो वणिकः ।
 २ नैगमौ द्वौ बले ३ रामौ नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४१ ॥
 शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ४ ग्रामः क्रान्तौ च ५ विक्रमः ।
 ६ स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे ७ जिह्वास्तु कुटिलेऽलसे ॥
 उष्णोऽपि ८ घर्मचेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च ९ विभ्रमः ।
 १० गुल्मारुक्स्तम्बसेनाश्च ११ जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।
 १२ क्षमायुक्ते १३ क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ।
 त्रिषु १४ श्यामौ हरिस्कृष्णौ १५ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
 १६ ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्रधान्यकेतुषु ।
 १७ सूक्ष्ममध्यात्ममध्याद्ये प्रधाने १८ प्रथमस्त्रिषु ॥ १४५ ॥

कित्सायाम् उपक्रमः । (१) एते त्रयो निगमाः । (२) नागरः
 वणिकपथौ नैगमौ । (३) बले पुंसि नीलादिषु त्रिलिङ्गार्थं रामः
 शब्दः । (४) शब्दादिपूर्वो ग्रामशब्दो वृन्दे वर्तते । (५) क्रान्तौ
 पराक्रमे च विक्रमः । (६) त्रिषु स्तोमः । (७) उभयस्मिन्
 जिह्वाः । (८) उष्णे घर्मः । (९) त्रिषु विभ्रमः । (१०) रुक्-
 प्लीहाख्यः, स्तम्भः कुशादिपुच्छः, सेना, एतेषु त्रिषु गुल्मः ।
 (११) उभयोः जामिः । (१२) उभयोः क्षमा । (१३) योग्ये क्षमं
 क्लीबम् । शक्ते हिते च त्रिषु क्षमशब्दः । (१४) उभौ श्यामौ ।
 (१५) शितावरी निशा च श्यामा । (१६) पुच्छादिषट्सु लला-
 मम् । (१७) लिङ्गदेहे कैतवे च सूक्ष्मम् । (१८) उभयत्र प्रथमः ।

१ वामौ वल्गुप्रतीपौ २ द्वावधमौ ३ न्यूनकुत्सितौ ।
 जीर्णं च परिभुक्तं च ३ यातयाममिदं द्वयम् ॥ १४६ ॥
 तुरङ्गरुडौ ४ तादर्यौ निलयापचर्यौ ५ क्षर्यौ ।
 ६ श्वशुर्यौ देवरश्यालौ ७ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ॥ १४७ ॥
 ८ पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ ९ स्यादर्यः स्वामिवैश्ययोः ।
 १० तिष्यः पुष्ये कलियुगे ११ पर्यायोऽवसरे क्रमे ॥ १४८ ॥
 १२ प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ।
 रन्ध्रे शब्देऽथा १३ नुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ॥ १४९ ॥
 १४ स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये नागानां मध्यमे गते ।
 १५ समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ॥ १५० ॥
 व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्य १६ नयास्त्रयः ।
 १७ अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ॥ १५१ ॥
 युद्धायत्योः १८ संपरायः १९ पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ।

(१) उभौ वामौ । (२) एतौ द्वौ अधमौ । (३) इदं द्वयं यातयामस
 वृत्तम् । (४) उभौ तादर्यौ । (५) उभौ क्षर्यौ । (६) एतयोः श्व-
 शुर्यः । (७) उभौ भ्रातृव्यौ । (८) इमौ पर्जन्यौ । (९) उभयोः
 अर्यः । (१०) उभयत्र तिष्यः । (११) उभयस्मिन् पर्यायः ।
 (१२) अधीनादिषु सप्तसु प्रत्ययः । (१३) चिरद्वेषे प्रश्नात्तापे च अनु-
 क्षयः । (१४) असाकल्ये नागानां मध्यमे गते स्थूलोच्चयः । (१५)
 शपथाचारादिषु समयाः । (१६) एतत् त्रयम् अनयम् । (१७) चतुर्षु
 अत्ययः अपि नाशे च । (१८) प्रापदादित्रये संपरायः । (१९) श्वशुरे

पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च ॥ सन्नयौ ॥ १५२ ॥
 सङ्घाते सन्निवेशे च ॥ १५३ ॥ संस्त्यायः ॥ १५४ ॥ प्रणयास्त्वमी ॥ १५५ ॥
 विश्रम्भयाच्चजाप्रेमाणो विरोधेऽपि ॥ १५६ ॥ समुच्छ्रयः ॥ १५७ ॥
 विषया यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५८ ॥
 निर्यासेऽपि कथायोऽस्त्री सभायां च ॥ प्रतिश्रयः ॥ १५९ ॥
 प्रायो भूम्यन्तगमने ॥ मन्युर्दैन्ये क्रतौ युधि ॥ १६० ॥
 रहस्योपस्थयो ॥ गुह्यं ॥ १६१ ॥ सत्यं शपथतथ्ययोः ॥ १६२ ॥
 वीर्यं बले प्रभावे च ॥ द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १६३ ॥
 धिष्य स्थाने गृहे भेऽमौ ॥ १६४ ॥ भाग्यं कर्मशुभाशुभम् ॥
 कशेरुहेम्नो ॥ १६५ ॥ गर्ग्यं ॥ १६६ ॥ विशल्या दन्तिकापि च ॥

अपिना पूजार्हे पूज्यः । (१) उभौ सन्नयौ । (२) उभयत्र
 संस्त्यायः । (३) अमी विस्रम्भादयस्त्रयः प्रणयाः । (४) विरोधे
 अपिना उन्नत्यां समुच्छ्रयः । (५) यस्य मत्स्यादेर्यो जलादिज्ञातो
 नित्यसेवितस्तत्र विषयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च विषयाः । (६)
 निर्यासे काथरसे अपिना विलेपनादौ कषायः । (७) सभायाम् आश्रये
 च प्रतिश्रयः । (८) उभयत्र प्रायः । (९) त्रिषु मन्युः । (१०) गोप्ये
 उपस्थे च गुह्यम् । (११) उभयत्र सत्यम् । (१२) सामर्थ्यं तेजोविशेषं
 च वीर्यम् । (१३) भव्ये गुणाश्रये द्रव्ये च द्रव्यम् । (१४) चतुर्षु
 धिष्यम् । (१५) शुभाशुभं कर्म भाग्यम् । (१६) कशेरुहेम्नो गर्ग्य-
 यम् । (१७) दन्तिका अपिना अग्निशिखा । सुदृक्त्वपि विशल्या ॥

१ वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिरख्या नामशोभयोः ॥ ३ ॥
 आरम्भो निष्कृतिः शिर्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥ ४ ॥
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नवश्रियाः ॥ ५ ॥
 ४ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ ६ ॥
 ५ कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्या मध्ये भवन्धने ॥ ७ ॥
 ६ कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ ८ ॥
 ७ जन्यं स्याज्जनवादेऽपि जघन्योऽन्त्येऽधमेऽपि च ॥ ९ ॥
 गृह्याधीनौ च ९ वक्तव्यौ १० कल्यौ सज्जनिरामयौ ॥ १० ॥
 आत्मवाननपेतोऽर्था ११ दर्थ्यौ १२ पुण्यन्तु चार्वापि १६ ॥
 १३ रूपं प्रशस्तरूपेऽपि १४ वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १५ ॥
 न्याय्येऽपि १५ मध्यं १६ सौम्यं तु सुन्दरं सोमदैवते ॥ १७ ॥

- (१) श्रीगौर्योः वृषाकपायी । (२) नामशोभयोः अभिरख्या । (३)
 आरम्भादयो नव शब्दाः क्रियाशब्दवाच्याः । (४) सूर्यप्रियादि-
 चतुष्के छाया । (५) हर्म्यादेः प्रकोष्ठे काञ्च्या मध्ये भवन्धने च कक्ष्या ।
 (६) क्रियायां देवतायां धनादिभिर्भेदे च कृत्या । (७) निन्दित-
 वादे अपिना सुद्धादौ जन्यम् । (८) मन्त्ये अधमे च जघन्यम् ।
 (९) उभौ वक्तव्यौ । (१०) उभौ कल्यौ । (११) उभौ अर्थ्यौ ।
 (१२) चारु अपिना सुकृतधर्मयोश्च पुण्यम् । (१३) प्रशस्तरूपे अपिना
 रजते च रूप्यम् । वल्गुवाचि अपिना दातरि च वदान्यः ।
 (१५) न्याय्ये अपिना अलम्ने च मध्यम् । (१६) उभयत्र सौम्यम् ।

निवहावसरौ १ वारौ २ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ।
 ३ गुरु गीर्पतिपित्राद्यौ ४ द्वापरौ युगसंशयौ ॥ १६३ ॥
 ५ प्रकारौ भेदसादृश्ये ६ आकाराविङ्गिताकृती ।
 ७ किंशारु सस्यशूकेषु ८ मरु धन्वधराधरौ ॥ १६४ ॥
 ९ अद्रयो द्रुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ १० पयोधरौ ।
 ध्वान्तारिदानवा ११ वृत्रा बलिहस्तांशवः १२ कराः ॥
 १३ प्रदरा भङ्गनारीरुग्वाणा १४ अस्त्राः कचा अपि ।
 अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च १५ तूवरौ ॥ १६६ ॥
 स्वर्णेऽपि १६ राः १७ परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः ।
 मुक्ता शुद्धौ च १८ तारः स्याच्छारौ १९ वायौ स तु त्रिषु
 कर्बुरेऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु २० सङ्गरः ।
 वेदभेदे गुप्तवादे २१ मन्त्रो २२ मित्रो रवावपि ॥ १६८ ॥

(१) उभौ वारौ । (२) उभौ संस्तरौ । (३) गीर्पतिः पिता आशु-
 ब्दादेदशास्त्राध्यापकश्च गुरुः (४) द्वौ द्वापरौ । (५) भेदे सादृश्ये
 च प्रकारः । (६) उभौ आकारौ । (७) सस्ये शूके च किंशारुः ।
 (८) निर्जलदेशे पर्वते च मरुः । (९) त्रिषु अद्रिः । (१०) उभौ
 पयोधरौ । (११) त्रिषु वृत्राः । (१२) त्रिषु कराः । (१३) भङ्गे
 स्त्रीरोगे वाणे च प्रदरः । (१४) अस्त्राः, अपिना कोणे कचेषु च ।
 (१५) उभौ तूवरौ । (१६) स्वर्णे अपिना वित्तमात्रे च राः । (१७)
 उभयोः परिकरः । (१८) उभयत्र तारः । (१९) वायौ शारः ।
 स तु कर्बुरे त्रिषु । (२०) प्रतिज्ञादित्रिषु सङ्गरः । (२१) उ-
 भयोः मन्त्रः । (२२) रवौ मित्रः । अपिना सख्यौ मित्रम् क्लोबम् ।

मखेषु यूपखण्डेऽपि १स्वरगुह्येऽपि २वस्करः ।
 ३आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ॥ १६९ ॥
 ४अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च ।
 स्याज्जङ्गमे ५परीवारः खड्गकोषे परिच्छदे ॥ १७० ॥
 ६विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ।
 द्वारि द्वाःस्थे ७प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ॥ १७१ ॥
 विपुले नकुले विष्णौ ८बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु ।
 ९सारो बले स्थिरांशे च न्याये क्लीबं वरे त्रिषु ॥ १७२ ॥
 १०दुरोदरो द्यूतकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ।
 महारण्ये दुर्गपथे ११कान्तारं पुन्नपुंसकम् ॥ १७३ ॥
 १२मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ।
 देवाद्द्यूते १३वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये ॥ १७४ ॥

(१) यूपखण्डे अपिना दम्भोली स्वरः । (२) गुह्ये अपिना गूथे
 अवस्करः । (३) उभयत्र आडम्बरः । (४) त्रिषु अभिहारः ।
 (५) त्रिष्वर्थेषु परीवारः । (६) त्रिष्वर्थेषु विष्टरः । (७) उभयत्र
 प्रतीहारः । अत्र प्रतीहारीत्यपि । (८) विपुलनकुले विष्णौ च
 बभ्रुः । पिङ्गले त्रिषु । (९) चतुर्षु अर्थेषु सारः । (१०) द्यूतकारे दुरो-
 दरः । पणे द्यूते च क्लीबम् । (११) उभयत्र कान्तारम् पुन्नपुंस-
 कम् । (१२) परस्मैपत्यसङ्घे मत्सरः । मात्सर्ययुक्ते कृपणे च त्रिषु ।
 (१३) उभयत्र वरः पुंसि । श्रेष्ठे क्लीबम् मनाक्प्रिये च क्लीबम् ।

वंशाङ्कुरे १ करीरोऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७५ ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रे २ प्रतिसरोऽस्त्रियाम् ॥ १७५ ॥
 यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिहांशुवाजिषु ॥ १७६ ॥
 शुकाहिकपिभेकेषु ३ हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥ १७६ ॥
 ४ शर्करा कर्परांशेऽपि ५ यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७७ ॥
 ६ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्त्री निद्राप्रमीलयोः ॥ १७८ ॥
 ७ धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७८ ॥
 १ क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका ॥ १७८ ॥
 त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि १० क्षुद्रं ११ मात्रा परिच्छदे ।
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे ॥ १७९ ॥
 आलेख्याश्चर्ययोः १२ चित्रं १३ कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ।
 योग्यभाजनयोः १४ पात्रं १५ पत्रं वाहनपक्षयोः ॥ १८० ॥

- (१) पूर्वत्रार्थे करीरोऽस्त्री, अन्ययोः पुंसि । (२) चमूजघने प्रतिसरः ।
 पुंसि, हस्तसूत्रे च पुंनपुंसकयोः (३) यमादिषु चतुर्दशसु हरिः ।
 तत्र त्रयोदशसु ना कपिलवर्णे त्रिलिङ्गः । (४) कर्परांशे अपिना
 खण्डविकृत्यादौ शर्करा । (५) यापने गतौ च यात्रा (६)
 भूवादिषु चतुर्षु इरा । (७) उभयत्र तन्त्री । (८) त्रिषु धात्री ।
 (९) पञ्चसु क्षुद्रा । (१०) क्रूरादित्रये क्षुद्रम् त्रिषु । (११) परि-
 च्छदादित्रये मात्रा स्त्रियाम्, कात्स्न्यावधारणयोः मात्रम्
 क्लीबम् । (१२) द्वयोः चित्रम् । (१३) उभयत्र कलत्रम् ।
 (१४) द्वयोः पात्रम् । (१५) वाहने पक्षे च पत्रम् ।

निदेशग्रन्थयोः १शास्त्रं २शास्त्रमायुधलोहयोः ।
 स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं ४क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ॥
 मुखाग्रे क्रोडहलयोः ५पोत्रं ६गोत्रं तु नाम्नि च ॥
 ७सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ॥
 ८अजिरं विषये कायेऽऽभ्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥
 ९चक्रं राष्ट्रेऽप्य १०क्षरं तु मोक्षेऽपि ११क्षीरमप्सु च ।
 स्वर्णेऽपि १२भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेऽपि १३गोपुरम् ।
 गुहादम्भौ १४गह्वरे द्वे रहोऽन्तिकमु १५पह्वरे ॥१६२॥
 पुरोऽधिकमुपर्यग्राण्य १६गारे १७नगरे पुरम् ।
 मन्दिरं चाथ १८राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ॥१८३॥

(१) निदेशे ग्रन्थे च शास्त्रम् । (२) उभयत्र शास्त्रम् । (३) वृक्ष-
 मूले वस्त्रभेदे च नेत्रम् । (४) उभयत्र क्षेत्रम् । (५) क्रोड-
 हलयोः मुखाग्रे पोत्रम् । (६) नाम्नि चेन शैले कुलेऽपि गो-
 त्रम् । (७) चतुर्वर्षेषु अपिना कैतवे च सत्रम् । (८) विषये
 काये अपिना चत्वरे च अजिरम् । (९) उभयत्र अभ्यम्बरम् ।
 (१०) राष्ट्रे अपिना सैन्यरथाङ्गयोश्चक्रम् । (११) मोक्षे अपिना
 ब्रह्मणि च क्षीरम् । (१२) अप्सु चेन दुग्धे च क्षीरम् ।
 (१३) भूरिचन्द्रौ द्वौ स्वर्णेऽपि । (१४) द्वारमात्रे अपिना द्वारे
 च गोपुरम् । (१५) उभौ शब्दौ गह्वरेऽर्थे । (१६) उभौ उप-
 गह्वरे । (१७) पुर इत्यादीनि त्रीणि अग्रेऽर्थे । (१८) पुरं मन्दिर-
 चेति द्वयम् अगारे नगरे च (१९) उभयत्र राष्ट्रोऽस्त्री ।

१ दरोऽस्त्रियां भये श्वश्रे २ वज्रोऽस्त्री हीरके पवौ ।
 ३ तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ॥ १८४ ॥
 ४ औशीरश्चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ।
 ५ पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ॥ १८५ ॥
 ६ व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थाषधिविशेषयोः ।
 ६ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ॥
 छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ।
 मुस्तेऽपि ७ पिठरं राजकशेरुण्यपि ८ नागरम् ॥ १८७ ॥
 ९ शार्वरं त्वन्धतमसे धातुके भेद्यलिङ्गकम् ।
 १० गौरोऽरुणे सिते पीते त्रणकार्येऽप्य ११ रुष्करः ॥ १८८ ॥
 १२ जठरः कठिनेऽपि स्यादधस्तादपि १३ चाधरः ।
 अनाकुलेऽपि १४ चैकाग्रो १५ व्यग्रो व्यासक्त आकुले १८९

- (१) उभयस्मिन् दरोऽस्त्रियाम् । (२) हीरके पवौ च वज्रोऽस्त्री ।
 (३) चतुर्षु तन्त्रम् । (४) उभयत्र औशीरः । शयनासने । औशी-
 रम् । (५) करिहस्ताग्रेषु अष्टसु पुष्करम् । (६) अवकाशा-
 दिषु त्रयोदशसु अन्तरशब्दः । (७) मुस्ते अपिना मन्थाने पिठरः ।
 (८) राजकशेरी अपिना शुण्ठ्यां नागरम् । (९) अन्धतमसे धातुके
 च शार्वरम् । (१०) त्रिषु गौरः । (११) त्रणकारिणि अरुष्करः ।
 (१२) कठिने उदरे च जठरः । (१३) अनूर्ध्वे ओष्ठे च अधरः ।
 (१४) अनाकुले अपिना एकताने चैकाग्रः । (१५) उभयत्र व्यग्रः ।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ।
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मोत्तमाः पराः ॥१९०॥
 स्वादुप्रियौ तु मधुरौ कूरौ कठिननिर्दयौ ।
 उदारो दातृमहतो रितरस्त्वन्यनीचयोः ॥१९१॥
 मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुदीप्तशुक्लयोः ।
 चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौल्यस्त्रयः ॥१९२॥
 द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ।
 कृतान्तानेहसोः कालश्चतुर्थेऽपि युगे कलिः ॥१९३॥
 स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः प्रावारेऽपि च कम्बलः ।
 करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ॥१९४॥
 स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं नाकाकसीरिणोः ।
 वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ॥१९५॥

- (१) उपर्युदीच्यये उत्तरः । (२) एषां विपर्यये श्रेष्ठे च अनुत्तरः ।
 (३) दूरादयस्त्रयः पराः । (४) उभौ मधुरौ । (५) एतौ कूरौ ।
 (६) दातृरिति च उदारः । (७) अन्यनीचयोरितरः । (८)
 उभयोः स्वैरः । (९) प्रदीप्ते शुक्ले च शुभ्रम् । (१०) चूडादय-
 स्त्रयो मौल्यः । (११) द्रुमप्रभेदादिषु चतुर्षु पीलवः । (१२) उभ-
 यत्र कालः । (१३) चतुर्थे युगे अपिना कलहे च कलिः । (१४)
 कुरङ्गे अपिना कमले च कमलः । (१५) प्रावारे अपिना नागराजे
 कम्बलः । (१६) उभयत्र बलिः पुंसि, प्राण्यङ्गजे तु स्त्रियाम् । (१७)
 स्थौल्यादित्रये बलम् । काले इलायुधे च पुंसि । (१८) वातसमूहे

भेद्यलिङ्गः शठेः १ व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ।
 २ मलोऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री ३ शूलं रूगायुधम् ॥
 शङ्कावपि द्वयोः क्रीलः ४ पालिः स्त्र्यश्चङ्कपङ्क्तिषु ।
 कलाः शिल्पे कालभेदेऽप्याः ५ ली सख्यावली अपि ॥
 अन्धमबुविकृतौ वेलाः ६ कालमयादयोरपि ।
 बहुलः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्नौ शितौ त्रिषु ॥ १९८ ॥
 लीला १० विलासक्रिययोरुप ११ ला शर्करापि च ।
 शोणितेऽम्भसि १२ कीलालं १३ मूलमाद्ये शिफाभयोः ॥
 १४ जालं समूह आनायगवात्तद्धारकेष्वपि ।
 १५ शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते १६ फलम् ॥
 छदिर्नेत्ररजोः क्लीबं समूहे १७ पटलं न ना ।

वातूलः पुंसि वातासहे तु त्रिषु । (१) शठे व्यालो वाच्यलिङ्गः,
 श्वापदे सर्पे च व्यालः । (२) पापं विट् किट्टञ्च मलम् । (३) रूगायु-
 धयोः शूलम् । (४) शङ्कौ अपिना ज्वालायां क्रीलः पुंनपुंसकयोः ।
 (५) अश्रिः, अङ्कः, पङ्क्तिः, एतेषु पालिः स्त्री । (६) उभयत्र कला ।
 (७) सख्यायां पङ्क्तौ च आलिः । (८) एतेषु त्रिषु वेला । (९)
 कृत्तिकाः गावश्च बहुलाख्याः । अग्नौ बहुलः । पुंसि शितौ तु बहुलशि-
 षु । (१०) उभयत्र लीला । (११) शर्करा सिकताः उपला । (१२) द्वयोः
 कीलालम् । (१३) आद्ये वृक्षजटायां नक्षत्रविशेषे च मूलम् ।
 (१४) समूहादिचतुर्षु जालम् । (१५) स्वभावे सद्वृत्ते च शीलम् ।
 (१६) उभयत्र फलम् । (१७) छदिर्नेत्ररजोः पटलं क्लीबम्, समूहे

अधःस्वरूपयोरस्त्री १ तलं स्याच्चामिषे २ पलम् ॥
 और्वानलेऽपि पा३ तालं चैलं ४ वस्त्रेऽधमे त्रिषु ।
 कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तुं तुषानले ॥ २०२ ॥
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ।
 पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु ७ कुशलं शिञ्चिते त्रिषु ॥ २०३ ॥
 प्रवालमङ्कुरेऽप्यस्त्री त्रिषु ९ स्थूलं जडेऽपि च ।
 करालो १० दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च ११ पेशलः ॥ २०४ ॥
 मूर्खेऽर्भकेऽपि १२ बालः स्यात्तलो १३ लश्चलसतृष्णयोः ।
 दव १४ दावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ १५ भवौ ॥ २०५ ॥
 मन्त्री सहायः १६ सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः १७ ।

स्त्रीनपुंसकयोः । (१) अधःस्वरूपयोः तलम् । (२) आमिषे
 पलम् । (३) वाडवाग्नौ अपिना विवरे च पातालम् । (४) वस्त्रे
 चैलं क्लीबम्, अधमे त्रिषु । (५) कीलैर्व्याप्ते श्वभ्रे च
 कुकूलम् । तुषानले तु कुकूलः । (६) निर्णीते केवलम्, एकस्मिन्
 कृत्स्ने च केवलं त्रिषु । (७) पर्याप्त्यादित्रये कुशलम् । शिञ्चिते
 कुशलं त्रिषु । (८) अङ्कुरे अपिना प्रवाले प्रवालम् । (९) जडे
 अपिना पीवरे च स्थूलं त्रिषु । (१०) उभयोः करालः । (११)
 चारुदक्षयोः पेशलः । (१२) मूर्खे अर्भके च बालः । (१३) सतृ-
 ष्णो चले च लोलः । (१४) दवदावौ उभावेतौ वनारण्यवह्नौ स्तः ।
 (१५) जन्महरयोः भवः । (१६) पतयोरर्थे सचिवः । (१७) एते त्रयो

अवयः १ शैलमेषांकां आज्ञाऽह्वानाध्वरा १ हवाः ॥ २०६ ॥
 भावः ३ सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
 स्यादुत्पादे फले पुष्पे ४ प्रसवो गर्भमोचने ॥ २०७ ॥
 अविश्वासेऽपह्ववेऽपि निकृतावपि ५ निह्वः ।
 उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह ६ उत्सवः ॥ २०८ ॥
 ७ अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ।
 स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ॥ २०९ ॥
 शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ।
 १० ध्रुवो भभेदे क्लीबं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ॥ २१० ॥
 स्वो ज्ञातावात्मनि ११ स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ।
 स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी १२ परिपणोऽपि च ॥ २११ ॥
 शिवा १३ गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं १४ कलहयुग्मयोः ।

धवाः । (१) शैले मेषे अर्के च अविः । (२) त्रिष्वर्थेषु हवः । (३) सत्ता-
 दिषट्के भावः । (४) चतुर्वर्थेषु प्रसवः । (५) अविश्वासा-
 दित्रिषु निह्वः । (६) उत्सेकादिचतुर्षु उत्सवः । (७) उभयत्र
 अनुभवः । (८) प्रथमज्ञानाय यत् स्थानम् जन्महेतुश्च प्रभवः ।
 (९) उभयत्र पारशवः । (१०) नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि, निश्चिते
 क्लीबम्, शाश्वते त्रिषु । (११) ज्ञातौ आत्मनि च स्वः पुंसि, आत्मीये
 स्वं त्रिलिङ्गम् । धने स्वः पुंनपुंसके । (१२) स्त्री कटीवस्त्रबन्धे परिपणो-
 अपिना वणिजां मूलधने नीवी । (१३) उभयत्र शिवा । (१४) उभ-

द्रव्यासुव्यवसायेषु १ सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ॥२१२॥

२ क्लीबं नपुंसकं षण्ठे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ।

द्वौ ३ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ ४ स्पशौ ॥

द्वौ राशी पुञ्ज ५ मेषाद्यौ द्वौ वंशौ ६ कुलमस्करौ ।

रहः प्रकाशौ ७ वीकाशौ निर्वेशौ ८ भृतिभोगयोः ॥

कृतान्ते पुंसि कीना ९ शः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ।

पदे लक्ष्ये निमित्तेऽपदे १० शः स्यात्कु ११ शमप्सु च ॥२१५॥

दशा १२ वस्थानेकविधाप्या १३ शा तृष्णापि चायता ।

वशा १४ स्त्री करिणी च स्याद् दृग् १५ ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ॥

स्यात्कर्क १६ शः साहसिकः कठोरमसृणावपि ।

प्रका १७ शोऽतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालि १८ शः ।

१९ कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽथौघदिव्ययोः ।

यत्र द्वन्द्वम् । (१) त्रिषु सत्त्वम्, जन्तुषु तु अज्ञियाम् । (२) क्ली-
बम् षण्ठे नपुंसकम्, अविक्रमे तु वाच्यलिङ्गम् । (३) वैश्यमनुजौ
विशौ । (४) एतादुभौ स्पशौ । (५) एतौ द्वौ राशी । (६) कुले
मस्करे च वंशः । (७) एतौ द्वौ वीकाशा । (८) भृतिभोगयोः निर्वेशः ।
(९) कृतान्ते कीनाशः पुंसि, क्षुद्रे कर्षके च त्रिषु । (१०) चतुर्षु अप-
देशः । (११) अप्सु कुशम् चकारात् रामसुते दर्भे च । (१२) अनेक-
विधबाल्यादिरूपा दशा । चेन वृत्तान्तेऽपि । (१३) आयता तृष्णा अ-
पिना दिगपि आशा । (१४) योषा इस्तिन्योर्वंशा । (१५) ज्ञाने एक-
ज्ञातरि त्रिषु । (१६) त्रिष्वर्थेषु कर्कशः । (१७) अतिप्रसिद्धे अपिना
आतपे प्रकाशः । (१८) उभयत्र बालिशः । (१९) चतुर्ष्वर्थेषु को-

सुरमत्स्यावनिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१८ ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ तु तृणवीरुधौ ।

अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रैषः प्रेषणमर्दने ॥ २१९ ॥

पञ्चः सहायेऽप्युष्णीषः शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२० ॥

द्युतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याक्षोऽथाक्षमिन्द्रिये ।

ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ॥ २२१ ॥

॥ १ ॥ कर्षुर्वार्ता करीषाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ।

पुंभावे तत्क्रियायां च पौरुषं विषमम्पु च ॥ २२२ ॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यादपराधेऽपि कलिषमम् ।

स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ॥

शोऽस्त्रियाम् । (१) उभौ अनिमिषौ । (२) एतौ पुरुषौ ।

(३) काके मत्स्याखगौ च ध्वाङ्क्षः । (४) तृणवीरुधौ कक्षौ ।

(५) प्रग्रहे रश्मौ च अभीषुः । (६) प्रेषणे मर्दने च प्रैषः । (७) स-

हाये अपिना मासार्धे च पञ्चः । (८) उभयोः उष्णीषः । (९) प-

ञ्चसु वृषः । (१०) द्यूतादित्रये आकर्षः । (११) इन्द्रियेऽक्षं श्रोत्रम्,

द्युताङ्गादिचतुर्षु तु अक्षः पुमान् । (१२) वार्तायां करीषाग्निस्तु

कर्षुः पुंसि । कुल्यायां कर्षूः स्त्रियाम् । (१३) पुरुषस्य कर्मणि पौरु-

षम् । (१४) अप्पु चेन गरलेऽपि विषम् । (१५) उपादाने आमि-

षम् । (१६) अपराधे कलिषमम् । (१७) वृष्ट्यादित्रिषु वर्षम् ।

प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा भिरक्षा सेवार्थना भृतिः ।
 त्विष्ट शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
 प्रत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक्षो रुक्षस्त्वप्रेम्ण्यचिक्रणे ।
 रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ॥ २२५ ॥
 श्वत्सौ तर्णकवर्षा द्वौ सारङ्गाश्च दिवौऽकसः ।
 शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः ॥ २२६ ॥
 पुंस्युत्तं सावतंसौ द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ।
 देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ॥
 विष्णौ च वेधः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ।
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ॥
 प्रश्वरश्वापि भूद्यावौ रोदसी रोदसी च ते ।

अस्त्रियाम् । (१) नृत्येक्षणे प्रज्ञायाञ्च प्रेक्षा । (२) अर्थद्वये भिरक्षा ।
 (३) शोभायामपिना कान्तौ वाचि श्वौ च त्विष्ट । परे-वक्ष्यमाणा-
 स्त्रिषु । (४) कात्स्न्यं निकृष्टे च न्यक्षम् । (५) प्रत्यक्षे अधिकृते च
 अध्यक्षः । (६) अप्रेम्णि अचिक्रणे च रुक्षः । (७) रवौ श्वेतच्छदे
 च हंसः । (८) सूर्ये वह्नी च विभावसुः । (९) तर्णके वर्षे च श्वत्सुः ।
 (१०) चातका देवा अपि दिवौकसः । (११) शृङ्गारादौ विषादिपञ्चके
 च रसः । (१२) कर्णपूरे शेखरे च उत्तंसावतंसौ पुंसि । (१३) दे-
 वभेदेऽनले रश्मौ च वसुः पुंसि, रत्ने धने च वसु क्लीबम् । (१४)
 विष्णौ चेन विरिद्धेऽपि वेधः । (१५) उभयत्र आशीष् । (१६)
 प्रार्थनौत्सुक्ये लालसे । (१७) चौर्ये चेन वधेऽपि हिंसा । (१८)
 अश्वायामपिना जनन्यामपि प्रसूः । (१९) एकयोक्त्या भूमिद्यावौ रो-

ज्वालाभासौ न पुंस्यश्चिज्योऽतिर्भद्योतदृष्टिषु ॥२२९॥

पापापराधयोरागः खगवाल्यादिनोर्वयः ।

तेजः पुरीषयोर्वर्चो महस्तूत्सवतेजसोः ॥ २३० ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ।

छन्दः पद्येऽभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ॥

सहो रजसुः सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ।

रजोऽक्षः रजसश्चाश्रयश्चोकाः पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ॥

ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ।

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेऽप्यतस्त्रिषु ॥२३३॥

विद्वान्विदंश्च बीभत्सो हिंस्रोऽप्यतिशये त्वमी ।

दसी रोदसी । इति सान्त्विचनान्ते स्याताम् । (१) ज्वालायां
भासि च अर्चिः । (२) भादित्रिषु ज्योतिः । (३) उभयत्र आगः ।
(४) खगे बाल्यादिषु च वयः । (५) उभयत्र वर्चः । (६) उत्सवे
तेजसि च महः । (७) उभयो रजः । (८) राह्यादित्रये तमः ।
(९) पद्येऽभिलाषे च छन्दः । (१०) कृच्छ्रे सान्तपनादित्रयतम्, आ-
दिना चान्द्रायणादि तपः । (११) बले सहः क्लीबम्, मार्गशीर्षे
सहः पुंसि । (१२) आकाशे नभः क्लीबे, श्रावणे पुंसि । (१३)
सम्पत्ति ओकः । आश्रयमात्रे ओकाः । (१४) क्षीरे अम्बुनि च
पयः । (१५) दीप्तौ बले च ओजः । (१६) इन्द्रिये निम्नगारये च
स्रोतः । (१७) प्रभावादिचतुष्के तेजः । अतः परं सान्तसमाप्तिप-
र्यन्ता वाच्यलिङ्गाः । (१८) विदन्-ज्ञाता, चेन आत्मज्ञोऽपि विद्वान् ।
(१९) हिंस्रे अपिना रसभेदेऽपि बीभत्सः । अमी-वचयमाणाः

वृद्धप्रशस्ययोज्याऽयान्कनी२यांस्तु युवाल्पयोः ॥ २३४ ॥
 वरी३यांस्तूरुवरयोः साधीयान्साधुबाढयोः ।
 दलेऽपि५वर्हं निर्वन्धोपरागाकादयो ग्र६हाः ॥ २३५ ॥
 द्वार्यापीडे काथरसे निर्य७हो नागदन्तके ।
 तुलासूत्रेऽश्वादि२शमौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ॥ २३६ ॥
 पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्र९हाः ।
 दारेषु च गृ१०हाः श्रोण्यामप्यारो११हो वरस्त्रियाः ॥
 १२ व्यूहो वृन्देऽप्य१३ हिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्रकार्कास्तमोप१४हाः ॥
 परिच्छदे नृपाह्णेऽर्थे परि१५वर्होऽव्ययाः परे ॥ २३७ ॥
 आ१६ ङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ।

अतिशये ज्ञेयाः । (१) अतिशयेन वृद्धे प्रशस्ये स्तुत्ये च ज्यायान् ।
 (२) अतिशयितयोर्युवाल्पयोः कनीयान् । (३) ऊर्महान् वरः श्रेष्ठ-
 स्तयोरतिशयितयोर्वरीयान् । (४) अतिशयेन साधुः साधीयान् ।
 अतिशयितं बाढं साधीयः । (५) दले अपिना पिच्छेऽपि बहम् ।
 (६) निर्वन्धे उपरागे अर्कादिषु च ग्रहाः । (७) चतुर्ष्वर्थेषु निर्यु-
 हः । (८) तुलासूत्रे अश्वादि२शमौ च प्रग्राहप्रग्रहौ । (९) प-
 त्यादिपञ्चस्वर्थेषु परिग्रहः । (१०) दारेषु चेन सगानि च गृहाः ।
 (११) वरस्त्रियाः श्रोण्याम् चेन अवरोहे गजारोहे च आरोहः । (१२)
 वृन्दे अपिना बलविन्यासे च व्यूहः । (१३) वृत्रासुरे सर्पेऽप्यहिः ।
 (१४) अग्निचन्द्रार्कास्तमोपहाः । (१५) नृपाह्णेऽर्थे राजयोग्यद्रव्ये सित-
 च्छत्रादौ परिवर्हः । परे-अत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणा आङादिशब्दा अव्यया
 उच्यन्ते । तेषामत्र वर्गे उपन्यासस्तु पूर्ववन्नानार्थत्वात् । (१६) आङ्

१ आः प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ॥
 पापकुत्सेषदर्थे ३ कु धिङ् ४ निर्भत्सननिन्दयोः ।
 ५ चान्वाचयसमाहारेतरसमुच्चये ॥ २४० ॥
 स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ।
 स्विप्रश्ने च वितर्के च ६ तु स्याद्भेदेऽवधारणे ॥ २४१ ॥
 सकृत्सहैकवारे चाप्या ११ शब्ददूरसमीपयोः ।
 प्रतीच्यां चरमे पश्चात् १२ दुः १३ ताप्यर्थविकल्पयोः ॥ २४२ ॥
 पुनः सहार्थयोः शश्वत् १४ त्साक्षात् १५ प्रत्यक्षतुल्ययोः ।
 खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत् १६ ॥ २४३ ॥
 ह १७ हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ।
 प्र १८ प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥ २४४ ॥

इति ईषदादिचतुर्वर्धेषु । (१) आ इति स्मृतौ वाक्ये च ।
 (२) आः इति कोपपीडयोः । (३) पापेः कुत्सायाम् ईषदर्थे च कु-
 शब्दः । (४) धिक् उभयत्र । (५) च इति अन्वाचयादिचतुर्षु ।
 (६) आशीर्वादे क्षेमे पुण्ये आदिना मङ्गले च स्वस्ति । (७) प्रकर्षे
 लङ्घने अपिना भृशे च अति । (८) प्रश्ने वितर्के च स्विप् ।
 (९) भेदावधारणयोः - तु शब्दः । (१०) सकृत् सहार्थे एकवारे च ।
 (११) आरात् इति उभयोः । (१२) उभयत्र पश्चात् । (१३) इत्
 इति द्वयोः । (१४) पीनः पुन्ये सहार्थे च शश्वत् । (१५) प्रत्यक्षतुल्ययोः
 साक्षात् । (१६) खेदाद्यर्थपञ्चके वत् । (१७) हर्षादिचतुष्के हन्त ।
 (१८) प्रतिनिधीत्यादित्रये आदिना इत्यभूताख्यानादौ प्रयोगतः प्रति

इति ॥ हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु ।
 प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ॥
 यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे ।
 मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽथो अथ ॥२४६॥
 वृथा निरर्थकाविध्योऽनानाऽनेकोभयार्थयोः ।
 नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोऽनु ॥
 प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे न ॥ अनु ।
 गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावना ॥ स्वपि ॥२४८॥
 उपमायां विकल्पे ॥ वा सा ॥ ३ मि त्वर्थे जुगुप्सिते ।
 अ ॥ ४ मा सह समीपे च कं ॥ ५ वारिणि च मूर्धनि ॥
 इवेत्यमर्थयोरे ॥ ६ वं नू ॥ ७ नं तर्केऽर्थनिश्चये ।

शब्दः । (१) हेत्वर्थे प्रकरणे प्रकाशे आदिना एवमर्थे समाप्ती अव-
 साने इति शब्दः । (२) प्राच्याद्यर्थचतुष्टके पुरस्तात् । (३) अपि-
 शब्दः प्राच्याद्यर्थे स्यात् । (४) साकल्यादिचतुष्टके यावत्तावच्छ-
 द्दः । (५) अथो अथ इमौ शब्दौ मङ्गलामङ्गले अनन्तरे आरम्भे
 प्रश्ने कात्स्न्ये च । (६) निरर्थकाविध्योः वृथाशब्दः । (७) अने-
 कोभयार्थयोः नाना । (८) पृच्छायां (विकल्पे च नुशब्दः । (९)
 उभयत्र अनु । (१०) प्रश्नादिपञ्चसु ननु । (११) गर्हादिपञ्चसु अ-
 पि । (१२) उपमायां विकल्पे च वा । (१३) अर्थे जुगुप्सिते च
 सामि । (१४) सह समीपे च अमा ॥ (१५) वारिणि मूर्धनि च
 कम । (१६) इवार्थे इत्यमर्थे च एवम् । (१७) तर्केऽर्थनिश्चये च नूनम् ।

तूष्णीमर्थे सुखे जोषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ॥
 नाश्म प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ।
 अ४लं भूषणपर्प्राप्तिशक्तिवारणवाचकम् ॥२५१॥
 हुं९ वितर्के परिप्रश्ने सम६याऽन्तिकमध्ययोः ।
 पु७नरप्रथमे भेदे नि८र्निश्चयनिषेधयोः ॥२५२॥
 स्यात्प्रबन्वे चिरातीते निकटागामिके पु१रा ।
 ऊ१०रर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम् ॥२५३॥
 स्वर्गे परे च लोके स्व११वार्तासम्भाव्ययोः कि१२ल ।
 निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाऽनुनये ख१३लु ॥२५४॥
 समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभि१४तः ।
 नामप्राकाश्ययोः प्रा१५दुर्मि१६थोऽन्योन्यं रहस्यपि ॥
 १७तिरोऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा१८विषादशुगर्तिषु ।

(१) तूष्णीमर्थे सुखे च जोषम् । (२) पृच्छायां जुगुप्सने किम् । (३) प्राकाश्यादिपञ्चके नाम । (४) भूषणादिचतुर्षु अलम् । (५) वितर्के परिप्रश्ने च हुङ्कारः । (६) समीपमध्ययोः समया । (७) प्रथमाभावे भेदे च पुनर् । (८) उभयत्र निः । (९) प्रबन्धादिचतुर्षु पुरा शब्दः । (१०) ऊररि ऊरी उररी च विस्तारेऽङ्गीकारे । (११) स्वर्गे परलोके च स्वः । (१२) वार्तायां सम्भाव्ये च किल । (१३) निषेधादिचतुर्षु खलु । (१४) समीपादिपञ्चकेऽभिः । (१५) नाम्नि प्राकाश्ये च प्रादुः । (१६) अन्योन्यार्थे रहसि च मिथः । (१७) अन्तर्धौ तिर्यगर्थे च तिरः । (१८) विषादाद्यर्थत्रये हा ।

१अहहेत्यद्भुते खेदे हि २ हेताववधारणे ॥

इति नानार्थवर्गः ॥ ३ ॥

अथाव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

चिराश्य चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः ॥१॥

द्राग्नदित्यञ्जसाऽऽहाय द्राङ्मङ्क्षु सपदि द्रुते ।

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्युतीव च निर्मरे ॥२॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिच्चन ॥३॥

कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं स११ह ।

आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थं१३के तु वृथा मुधा ॥४॥

(१) अहह इति अद्भुते खेदे च । (२) हेतौ अवधारणे च हि शब्दः ।

इति नानार्थवर्गः ।

(१) चिरायेत्यादयश्चिरार्थकाः, आदिना चिरेण चिरात् चिरम्

प्राद्याः । (४) मुहुरित्यादयः पञ्च समाः । (५) द्रागादयः सप्त द्रुते ।

(६) बलवदादयः षट् निर्मरे । (७) पृथागादयः षट् वर्जने । (८) य-

तादि चतुष्कं हेतौ । (९) चित् चन इति द्वयम् असाकल्ये । (१०)

कदाचिज्जातु इति द्वयं कस्मिंश्चित्काले । (११) सार्धमित्यादिपञ्चकं

सहेत्यर्थं । (१२) प्राध्वमित्येकमानुकूल्ये । (१३) वृथा मुधा व्यर्थके ।

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमूत च ।
 तु हि च स्म ह वै पाद३ पूरणे पू३जने स्वति ॥
 दिवा४हीत्यथ दोषा च नक्तं च रज९नावपि ।
 ६तिर्यगर्थे साचि तिरोऽप्यथ सम्बोधनार्थकाः ॥ ६ ॥
 स्युः प्याट् पाडङ्ग हे है भोः सम७या निकषा हिरुक् ।
 अतर्किते तु सहसा स्यात्पु९रः पुरतोऽग्रतः ॥ ७ ॥
 स्वा१०हा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा ।
 किञ्चि११दीषन्मनागल्पे प्रेत्या१२मुत्र भवान्तरे ॥ ८ ॥
 व वा यथा तथेवैवं सा१३स्येऽहो ही च विस्म१४ये ।
 १५मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्तत्त१६णे ॥
 दिष्ट्या समुपजोषं चेत्या१७नन्देऽथान्तरे१८न्तरा ।
 अन्तरेण च म१९ध्ये स्युः प्रसह्य तु हठा२०र्थकम् ॥

(१) 'आहो' इत्यादिषट्कं विकल्पे । (२) 'तु' इत्यादिषट्कं श्लोकचरणपूर्णतायाम् । (३) 'सु' अति इति पूजने । (४) अहीत्यर्थे दिवा-शब्दः । (५) रजन्यां द्वे । (६) द्वे तिर्यगर्थे । (७) प्याट् इत्यादयः षट् सम्बोधनार्थाः । (८) समयादीनि त्रीणि सामीप्ये । (९) अतर्किते सहसा । (१०) पुरः इत्यादीनि त्रीणि अग्रे इत्यर्थे । (११) स्वाहादि पञ्च देवहविर्दाने । (१२) किञ्चिदादित्रीणि अल्पे । (१३) प्रेत्यामुत्र जन्मान्तरे । (१४) व, वा, इत्यादीनि षट् साम्ये । (१५) अहो वी विस्मये । (१६) तूष्णीं तूष्णीकां मौने । (१७) सद्यः सपदि तत्काले । (१८) दिष्ट्या समुपजोषम् आनन्दे । (१९) अन्तरे इत्यादीनि त्रीणि मध्ये । (२०) प्रसह्य इत्येकं हठार्थकम् ।

१ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्वदनाररते ।
 अभावे नह्य नो नापि ४ मास्म माऽलं च वारणे ॥ १७
 पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वाञ्छसा द्वयम् ।
 प्राकाशये प्रादुराविः स्यादोमेवं परमं मते ॥ १८ ॥
 समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।
 अका१० मानुमतौ काममसूयोपगमेऽ११स्तु च ॥ १९ ॥
 न१२नु च स्याद्विरोधोक्तौ १३ कच्चित्कामप्रवेदने ।
 निःषमं दुःषमं ग१४ ह्ये यथा१५ स्वं तु यथायथम् ॥ १६ ॥
 मृषा मिथ्या च वि१६ तथे यथा१७ र्थं तु यथातथम् ।
 स्युरे१८ वं तु पुनर्वै वैत्यवधारणवाचकाः ॥ १९ ॥
 प्रा१९ गतीतार्थकं नू२० नमवश्यं निश्चये द्वयम् ।

(१) सांप्रतं स्थाने युक्ते । (२) अभीक्ष्णं शश्वद् अनाररते । (३)
 नहि इत्यादीनि चत्वारि अभावे । (४) मास्म इति वीणि । वारणे ।
 (५) चेत् यदि इति पक्षान्तरे । (६) द्वे तत्त्वार्थे । (७) द्वे प्राकाशये ।
 (८) ओमादित्रयं मते । (९) समादिचतुष्टयं सर्वत्र इत्यर्थे । (१०)
 अकामानुमतौ काममिति । (११) असूयापूर्वकस्त्रीकारे अस्तिरिति ।
 चेन काममित्यपि । (१२) ननु-विरोधोक्तौ । (१३) कच्चित् इति काम-
 प्रवेदने । (१४) उभयं गह्यं । (१५) यथास्वं-यथायथम् इति यथा-
 योग्ये । (१६) मृषादिद्वयं वितथे । (१७) यथार्थं यथायथम्
 इति सत्ये । (१८) एवमादिपञ्चकं निश्चयार्थं । (१९) प्राग्
 इति अतीतार्थकम् । (२०) नूनम् अवश्यम् इति निश्चिते ।

१संवद्वर्षेऽवरे त्व२र्वागामे३वं स्व४यमात्मना ॥
 अ५ल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भू६न्यद्वृ७ते शनैः ।
 स७ना नित्ये बहिर्वाह्ये स्मातीतेऽस्तमदर्शने ॥ १७ ॥
 अ८स्ति सत्त्वे रुषोक्तावु ऊं प्र९श्नेऽनुनये त्वयि ।
 हुं १ तर्के स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १८ ॥
 पुनरर्थेऽ१०ङ्ग निन्दायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसने ।
 सा११यं साये प्रगे प्रातः प्रभाते निकषान्तिके ॥ १९ ॥
 प१२रुत्परार्यैषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।
 अ१३द्यात्राहचथ पूर्वेऽ१४हीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २० ॥

(१) संवद्विति वर्षे । (२) अर्वागिति अवरे । (३) आम् एवम्—
 अङ्गीकारे । (४) स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे । (५) नीचैरित्यल्पे ।
 उच्चैरिति महति । प्रायः इति भूम्नि । (६) शनैरिति अद्रुते । (७)
 सना-नित्ये, बहिस्—बाह्ये, स्म-अतीते, अस्तम्—दर्शनाभावे ।
 (८) अस्ति—सत्त्वे, कोपेनोक्तौ—उ, ऊँ—प्रश्ने, अयि—अनुनये ।
 (९) हुम्—तर्के, उषा—रात्रेरवसाने, नमो—नतौ, (१०) अङ्ग—
 पुनरर्थे, दुष्टु—निन्दायाम्, सुष्टु—प्रशंसने । (११) सायम्—
 साये, प्रगे, प्रातः—प्रभाते, निकषा—अन्तिके । (१२) गते वर्षे—
 परत् । पूर्वतरे वर्षे—परारी, वर्तमानेऽब्दे—ऐषम् इति । (१३)
 अथ—वर्तमानदिने । (१४) पूर्वधः—पूर्वेऽहि, उत्तरेधुः—उत्तरेऽहि,
 अपरेधुः = अपरेहि, अधरेधुः—अधरेऽहि, अन्येधुः—अन्यस्मिन्न-
 इति, अन्यतरेधुः—अन्यतरस्मिन्नइति, इतरेधुः—इतरस्मिन्नइति ।

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वहि परेऽद्यवि ॥ २१ ॥

इहो गतेऽनागतेऽहि ४श्वः परः ५श्वस्तु परेऽहनि ।

तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥

एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥ ४ ॥

अथ लिङ्गादिसङ्ग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

१० सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादि कृतद्वितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहैर्लिङ्गं सङ्कीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

(१) इमौ उभयस्मिन्नहनि । (२) अयं परस्मिन्नहनि । (३) अयमती-
तेऽहि । (४) अयमागामिन्यहनि । (५) अयमागामिदिनात्परेऽहि ।

(६) इमौ द्वौ तस्मिन् काले । (७) इमौ एकस्मिन् काले । (८) इमौ
सर्वस्मिन् काले । (९) इमे पञ्च अस्मिन् काले । तथा-समुच्चये । पूर्वा-
दौ-दिग्देशकाले । प्रत्यगादय इत्यादिशब्देन अवागित्यादि संग्रहः ।

इत्यव्ययवर्गः ।

(१०) सलिङ्गशास्त्रैः-पाणिन्याद्युक्तलिङ्गानुशासनसहितैः सन्नादि-
प्रत्ययजैः चिकीर्षादिशब्दैः, कृज्जैः श्वपाकादिभिः, तद्वितप्रत्ययजैः अ-
णाद्यन्तशब्दैः, समासजैः-अदन्तोत्तरपदो द्विगुरित्यादिनोक्तैः, बाहु-
ल्येन पूर्वमनुक्तैः शब्दैरयं संग्रहः कियते । (११) अस्मिन् संग्रहवर्गे

लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यश्वाधितः ।

स्त्रियाः मीदूः द्विरामैकाञ्चसयोऽनिप्राणिनाम् च ॥२॥

नाम विद्युन्निशावल्ली वीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥३॥

तल्लु१न्दे येनिकटयत्रा वैरमैथु१०निकादिवुन् ।

११ स्त्रीभावादावनिक्तिण्वुत्तण्वुच्चयव्युजिबद्धनिशाः।

॥ ४ ॥ : ॥

संकीर्णवत्—सङ्कीर्णवर्गोक्तानुसारेण लिङ्गमुन्नेयम् । प्रकृति-प्रत्यया-
र्थाभ्यां यथा—अर्धर्चाः पुंसि च, स्त्रियां क्तिन् इति । (१) यदि प्रागुक्तै-
रिहोक्तैश्च विशेषविधिभिर्वाधितो न स्यात्, तदैव लिङ्गशेषविधिः—पूर्वो-
क्तलिङ्गादन्यत् सत्रादिकृत्तद्धितसमासजलिङ्गशेषः, तस्य विधिः व्यापी
भवति—स्वविषयस्य व्यापको भवतीत्यर्थः । (२) स्त्रियाम् इत्यधि-
कारो 'मसी' शब्दपर्यन्तं ज्ञेयः । (३) ईदूद्विरामैकाचं—ईदन्तम् ऊद-
न्तम् यदेकस्वरं शब्दरूपं तत् स्त्रियाम् । (४) योनिभङ्गं तत्सहितानां
प्राणिनाम् नाम स्त्रियाम् । (५) विष्टुदाद्यष्टानां नाम स्त्रियाम् । (६)
अदन्तैर्मूलादिशब्दैर्य एकार्थः समाहारार्थो द्विगुः समासः सस्त्रियां स्यात् ।
(७) पात्रयुगाद्युत्तरपदैः अदन्तैरेकार्थो द्विगुः स्त्रियां न स्यात् । (८)
तल्प्रत्ययः स्त्रियाम् । स तु भावाद्यर्थे विहितः । (९) वृन्दे—समूहार्थे
ये—य इति कट्यत्र एते चत्वारः प्रत्ययाः स्त्रियाम् । (१०) वैरमैथु-
नादौ च यो वुन्, स च स्त्रियाम् । आदिना वीप्सादिवुनो ग्रहणम् ।
(११) स्त्रियाम् इत्यधिकृत्य विहिताः अनि क्तिन् इत्यादयः स्त्रियाम् ।

१ उणादिषु निरुरीश्च ऊचाः वूङ्न्तं चलं स्थिरम् ।

तश्च क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्वा ण दिक् ॥ ५ ॥

घञो वः साः क्रियाऽस्यां चेद्दाण्डपाता नि फाल्गुनि ।

श्यैनं पाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

स्त्री षस्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षाऽपचये यदि ।

लङ्का ७ शेफा ८ लिकाटीका ९ धात १० क्रीपञ्जि ११ काऽऽढ १२ की ॥

सिध् १३ कासारि १४ काहिका १५ प्राचिको १६ लका १७ पिपीलि १८ का
तिन्दु १९ कीकणि २० का २१ भङ्गिः सुर २२ द्वासूचि २३ मा २४ ढयः ॥

(१) उणादिषु उणादिविहिता निः ऊः ईः एते त्रयः स्त्रियां स्युः ।

(२) डो-आप्-ऊङ् प्रत्ययान्ताः स्थावरजङ्गमाः स्त्रियाम् (३) तनुय-

प्यदि (४) कं प्रहरणं यदि क्रीडायां वर्तते, तर्हि तस्मिन्नर्थे विहितो यः प्र-

त्ययः स्त्रियाम् । आदिना दाण्डामौसलेत्युदाहरणीयम् । दिगित्यनेनो-

दाहरणोद्देशः । (५) सा-घञन्तवाच्या । दण्डपातादिक्रियाऽस्यां फा-

ल्गुन्यादिकायामित्यर्थे घञन्ताद्विहितो यो अप्रत्ययः स स्त्रियां स्यात् ।

(६) यदि अपचये-अल्पत्वे विवक्षा चेत्तर्हि मृणाल्यादयः स्त्रियाम् ।

(७) ऊचाः वूङ्न्तानां लिङ्गज्ञानाय कान्तादिक्रमेण पृथक् पाठमाह-लङ्के-

स्यादिना । इयं रत्नःपुरी । (८) पुष्पभेदः । (९) विषमपदव्याख्याया-

नाम । (१०) धाय इत्यस्या नाम । (११) निशेषपदव्याख्याया नाम ।

(१२) तुवरी । (१३) वृक्षविशेषः । (१४) पक्षिविशेषः "मैना" इति

भाषायाम् । (१५) हिचकी । (१६) वनमक्षिका । (१७) तेजःसमूहः । (१८)-

चीटी इति भाषायाम् । (१९) तेन्दुनाम्ना प्रसिद्धा । (२०) परमाणोर्नाम ।

(२१) कौटिल्यभेदः । (२२) विवरभेदस्य नाम (२३) व्यधनी । (२४) पत्रशिरा ।

पिच्छा १ वित २ ण्डाका ३ किण्व ४ चूर्णिः ५ शा ६ णी ७ द्रु ८ णी ९ द १० त् ११
 सा १२ तिः १३ क १४ न्था १५ तथा १६ ऽऽ १७ सन्दी १८ ० १९ नाभी २० १ २१ राजस २२ भापि च
 झलरी २३ चर्चरी २४ पा २५ री हो २६ रालट् २७ वाच २८ सि २९ मला
 लाक्षा ३० १ लिक्षा २० च गण्डू २१ वा गृ २२ ध्रसी च म २३ सी म सी २४
 पुं २५ स्त्वे सभे २६ दानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
 स्व २७ र्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशारारयः ॥ ११ ॥
 करगण्डोष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।
 अह्नाहान्ताः २८ दवे २९ डभेदारात्रान्ता प्राग ३० सङ्ख्यकाः ॥

- (१) शास्त्रमलिनिर्यासः । (२) वादभेदः । (३) पण्यतुर्यभागः ।
 (४) चूर्णिकाः । (५) शृणपटविशेषः । (६) कूर्मी । (७) म्लेच्छजातिः ।
 (८) दानावसानयोर्नाम । (९) प्रावरणान्तस्य नाम । (१०) क्षुद्रखट्वा-
 याः । (११) अङ्गविशेषः । (१२) राजसमायाः । (१३) वायुभेदस्य ।
 (१४) करशब्दः । (१५) हस्तिचरणरज्जुः । (१६) लग्नार्थस्य नाम ।
 (१७) ग्रामचटकस्य । (१८) शुष्कमत्स्यस्य । (१९) जन्तुनः । (२०)
 यूकाण्डस्य । (२१) जलादिना मुखपूरणम् । (२२) वातारोगविशेषस्य ।
 (२३) यज्ञपात्रविशेषस्य । (२४) कज्जलस्य । (२५) पतद्ग्रहशब्द-
 पर्यन्तं पुंस्त्वाधिकारः । (२६) भेदैरनुचरैः पर्यायैश्च सहिताः सुरा-
 सुराः पुंस्त्वे । (२७) स्वर्गादय ऊनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च लिङ्ग-
 विशेषैरबाधिताः सन्तः पुंसि । (२८) अहः अहश्च पुंसि । (२९)
 विषविशेषाः । (३०) प्राक् संख्यावाचकरहिता रात्रान्ता अहोरात्रा-

१ श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अबाधिताः ।
 कसेरुजतुवस्तूनि हित्वा तुरुश्विरामकाः ॥१४॥
 कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
 प९थनयसटोपान्ता गोक्षत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥१५॥
 नाम्न्यकर्तरि भावे च घञ्जन्जङ्घघाथुचः ॥
 ल्युः९ कर्तरीमनिजभावे को घोः किः प्रादितोऽन्यतः ॥

दयः पुंसि । (१) श्रीवेष्टाद्या ये निर्यासा द्रवरसवाचकाः । आद्यशब्दात्
 श्रीवास-वृक-धूपादयः, चकारात् गुग्गुलुसिहकादयः । (२) असन्नन्ता-
 असन्ता अन्नन्ताश्च बाधकैः 'द्वयचकमसि-सुसन्नन्तम्' इत्यादिभिः
 अबाधिताः । (३) तु रुश्विरामकाः कशेर्वादिरहिताः अबाधिताः ।
 (४) क-ष-ण-भ-क-रा षड्वर्णा उपान्ते येषान्ते यदि अदन्ताः स्युस्तर्हि
 पुंसि भवन्ति । यथा-अङ्क-माष-गुण-शलभ-याम-भ्रमर-प्रभृतयः ।
 (५) प-थ-न-य-स-टा उपान्ते येषां ते अबाधिताश्चेत्पुंसि स्युः ।
 (६) गोत्रो वंशस्तस्मिन्नाख्या-सञ्ज्ञा येषां ते गोत्राख्या ऋषिसञ्ज्ञकाः
 गोत्रस्यादिपुरुषाः ये प्रवराध्यायपठिताः येऽन्यन्ये अपत्यपत्ययं विना
 गोत्रवाचित्वेन लोके प्रसिद्धास्ते पुंसि । (७) चरणाह्वयाः वेदशाखायाः
 सञ्ज्ञाः 'कठबह्वृचः' पुंसि । (८) नाम्नि-सञ्ज्ञायाम् अकर्तरि च का-
 रके भावमात्रे च विहितास्ते घञ् अच् अप् नङ् ण घ अथुच् एते सप्त
 प्रत्ययाः पुंसि । (९) कर्तरि ल्युः, भावे इमनिच्, भावार्थकः कः,
 प्रादिपूर्वकधुसञ्ज्ञकधातुविहितः प्रादिभिन्नपूर्वकधुसञ्ज्ञकधातुविहि-

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवा न समाहृते ।
 कान्तः२ सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥
 वटकश्चानुवाकश्च रत्नकश्च कुडङ्गकः ।
 पुद्गलो न्यूङ्गः८ समुद्रश्च वि१० टपट्ट११ घटाः१२ ख१३ टाः
 को१४ टारव१५ ट्टहट्टा१६ अपि१७ ण्डगो१८ ण्डपिचण्डवत् १९
 गरुडः कर२० ण्डो लगुर२१ डोवर२३ ण्डश्च किणो२४ घुर२५ः
 २६ दृत्तिसी२७ मन्तहरि२८ तौरोम२९ न्योद्रीथवु३० द्रु३१ दाः

तश्च किः पुंसि । (१) द्वन्द्वसमासे समाहारादन्यत्र अश्ववडवौ अश्व-
 वडवाः । (२) सूर्य-चन्द्र-अयः-पूर्वस्तत्पर्यायपूर्वकश्च कान्तः पुंसि ।
 (३) इदानीं पुंलिङ्गविशेषपर्यन्तमनुक्तानां कान्तादिक्रममनतिक्रम्याह—
 वटकः—पिष्टकभेदः । (४) वेदावयवः । (५) कम्बलस्य नाम ।
 (६) वृक्षलतागडनम् । (७) बाणस्यावयवः । (८) सामवेदे ओ-
 कारस्य नाम । (९) सम्पुटकः । (१०) धूर्तः । (११) आसनविशे-
 षस्य नाम । (१२) तुलायाः सङ्ज्ञा । (१३) अन्धकूपादीनां सङ्ज्ञा ।
 (१४) दुर्गपुरस्य नाम । (१५) कूपभेदस्य नाम । (१६) क्रयविक्रय-
 स्थानस्य नाम । (१७) मृदादिसमूहस्य । (१८) नामेः शूद्रविशेष-
 जातेश्च सङ्ज्ञा । (१९) उदरस्य सङ्ज्ञा । (२०) गलगण्डः । (२१)
 वंशादिकृतभाण्डविशेषः । (२२) दण्डविशेषः । (२३) मुखरोगः ।
 (२४) मांसग्रन्थिभेदाः । (२५) काष्ठक्रिमिः । (२६) चर्म-
 पुटकम् । (२७) केशवेशः । (२८) पालाशवर्णः । (२९) पशुनां
 चर्वितचर्वणम् । (३०) सामविशेषः । (३१) जलविकारः ।

कासम १ दौर्द्धुदः २ कुन्दः ३ फेनस्तूपौ ४ सयूपकौ
 आतपः ५ क्षत्रिये नामिः कुण्डप १० क्षुरके ११ दराः ।
 पूर १२ क्षुर १३ प्रचुका १४ अ गोल १५ हिङ्गुल १६ पुद्र १७ लाः
 वेताल १८ भल्ल १९ मल्ला २० अ पुनो २१ डाशोऽपिपट्टिशः २२
 कुल्मा २३ षो रभ २४ सश्चैव सक २५ टाहः पत २६ द्ग्रहः २७
 २७ द्विहीनेऽन्यश्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
 शीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥
 फलहेमशुल्बलोहसुखदुःखशुभाशुभम् ।

- (१) गुल्मभेदस्य नाम । (२) दशकोटः सञ्ज्ञा । (३)
 पुष्पविशेषस्य नाम । (४) जलविकारः । (५) वटकादेः
 सञ्ज्ञा । (६) यज्ञस्तम्भस्य । (७) सूर्यालोकः । (८) क्षत्रि-
 यस्य । (९) श्वभेदस्य । (१०) वपनशस्त्रस्य । (११)
 व्यवहारपदार्थस्य । (१२) जलप्रवाहस्य । (१३) बाणभेदः ।
 (१४) शाकभेदः । (१५) वतुलपिण्डः । (१६) रागद्रव्यभे-
 दः । (१७) आत्मनः । (१८) भूताक्रान्तश्वस्य । (१९) भल्ल-
 कस्य । (२०) बाहुयुद्धकुशलस्य । (२१) इविर्भेदस्य (२२) अस्त्र-
 भेदस्य । (२३) अर्द्धस्विन्नयवस्य । (२४) हर्षस्य । (२५) वटका-
 दिपाकपात्रस्य । (२६) निष्ठीवनपात्रस्य । (२७) द्विहीने द्वाभ्यां
 स्त्रीपुंसाभ्यां हीने नपुंसके । अधिकारोऽयम्, आवहिकात् श्लो-
 कद्वये प्राधान्येन निर्दिष्टाः स्वादिशब्दाः षड्विंशतिः पर्यायैः सह
 क्लीबे । बाधितात् यदन्यत्तदेव क्लीबमिति सावधानार्थमुक्तम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥२३॥
 १ कोट्याः शतदिसङ्ख्यान्या वा १ लक्षा नियुक्तं च तत् ।
 द्वयश्चकमसिसुसन्नन्तं यद्वनान्तमकर्तरि ॥२४॥
 ६ त्रान्तं ७ सलोपधं ८ शिष्टं रात्रं प्राक्सङ्ख्यया न्वितम् ।
 पात्रा १० दन्तैरेकार्थो द्विगुल्लक्ष्यानुसारतः ॥२५॥
 ११ द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ १२ पथः सङ्ख्याव्ययात्परः ।
 षष्ठ्या १३ श्रद्धाया बहूनां चेद्विच्छायां संहतौ १४ समा ॥२६॥
 शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् ।
 दासीसभं नृपसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥२७॥

(१) कोट्या अन्या कोटिशब्दं विना या शतादिसङ्ख्या सा क्लीबे स्यात् । (२) लक्षा वा क्लीबे, पक्षे स्त्रियाम् । (३) अयं लक्षपर्यायः । (४) असन्तम्-इसन्तम्-उसन्तम्-अन्नन्तञ्च द्वयचकं क्लीबे ॥ (५) कर्तृभिन्नार्थकाऽनप्रत्ययान्तं गमनमित्यादि क्लीबम् । (६) त्रान्तं पात्रमित्यादि क्लीबम् । (७) सकारो लकारो वा उपधा यस्य तत्क्लीबम् । (८) शिष्टम्-अवाधितं यत् त्रान्तं सलोपधं तदेव क्लीबम् । (९) सङ्ख्यापूर्वम् क्लीबम् । (१०) पात्रादिभिरदन्तैः समाहारो द्विगुः-‘पञ्चपात्रम्’ इत्यादि क्लीबम् । (११) समाहारद्वन्द्वः-अव्ययीभावश्च क्लीबम् । (१२) सङ्ख्याऽव्ययाभ्यां परः पथः क्लीबे । (१३) समासे षष्ठ्यबहुवचनान्ता छाया क्लीबम् । (१४) समासे षष्ठ्यन्तात्परः समूहविषये समाशब्दः क्लीबे । राजशब्दमित्र-राजपर्यायाद्-अमनुष्या-

उपःश्लोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।
 कोपज्ञकोपक्रमादि २कन्थोशीनरनामसु ॥२८॥
 भावे ३नणकचिद्भ्योऽन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
 अदन्तप्रत्ययाः पुण्यः सुदिताभ्यां त्वहः परः ॥२९॥
 क्रियाऽव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोदके ।
 ६चोचं पिच्छं गृहस्थूणं तिरीटं मर्मं योजनम् ॥३०॥
 राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।
 माणिक्यभाष्यसिन्दूरचोरचीवरपिञ्जरम् ॥३१॥
 लोकाऽयतं हरितालं ९विदलस्था १०लबाह्नि ११कम् ।

याँच षष्ठ्यन्तात्परा गृहार्था सभा क्लीबे । (१) तयोरुपश्लोपक्रमयो-
 रादित्वं प्राथम्यं तस्य प्रकाशने द्योतने उपश्लान्त उपक्रमान्तश्च समासः
 क्लीबे । (२) उशीनराणां नामसु मध्ये षष्ठ्यन्तार रा कन्या क्लीबे ।
 (३) नणकचिद्भ्योऽन्ये ये तव्यदादयोऽदन्ता धातुप्रत्यया भावे विहि-
 तास्ते क्लीबे । समूहे भावकर्मणोश्च विहिता अदन्तप्रत्ययाः क्लीबे ।
 (४) आभ्यां परः कृतसमासान्तोऽहन् शब्दः क्लीबे । क्रियाऽव्यययो-
 र्विशेषणानि क्लीबे—एकत्वे च । (५) एतदादयो बाह्निकान्ताः क्लीबे ।
 (६) चोचाद्यष्टौ क्लीबे । उपभोगादवशिष्टफलस्य—तालफलस्य वा
 नाम । (७) गद्यं—पदसमूहः । पद्यं—श्लोकः । इमे माणिक्यादिषट्कं
 च क्लीबे । (८) चार्वाकशास्त्रम्, हरितालम्, इमे क्लीबे । (९)
 वंशदलकृतपात्रविशेषस्य नाम । (१०) भाण्डभेदस्य नाम । (११)

१ पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥
 मोदकस्तण्डकष्टकः शाटकः कर्पटोऽर्बुदः ।
 पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥
 कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं दवेडितं क्षेम कुट्टिमम् ।
 संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥
 ६ कवियं कन्दकार्पासं पारावारं युगन्धरम् ।
 ७ यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूपं चमसचिकसौ ॥ ३५ ॥
 अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
 तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥
 स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
 जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह १२ मल्लकः ॥

कुङ्कुमादि । (१) चिकसपर्यन्तः शेषः अर्धर्च-पिण्याक-कण्टकास्त्र-
 यः पुंसि क्लीबे च स्युः । (२) मोदकादिषट्कं पुंसि क्लीबे च । (३)
 पातकादिषट्कं क्लीबे । (४) कुष्ठादिसप्तकं क्लीबे । (५) सङ्गमादि-
 षट्कं क्लीबे । (६) कवियादि चतुष्टयं क्लीबे । (७) यूपाकिषट्कम्
 क्लीबे । (८) अर्धर्चादौ अस्मिन्वर्गे पुंनपुंसकाधिकारे घृतादीनां पुं-
 स्त्वाद्यं पाणिन्यादिभिस्तु तत्तु वैदिकमतस्तदिह नोक्तम् । तल्लोके-
 ऽप्यस्ति चेत् शेषवत् शिष्टप्रयोगतो ग्राह्यम् । (९) अपत्यप्रत्ययान्ताः
 पुंनपुंसकयोः स्युः । (१०) द्विपद-चतुष्पद-षट्पदवाचिनो भुजङ्गा-
 चिनश्च जातिभेदाः पुंनपुंसकयोः स्युः । (११) पुमाख्याः पुंनामानि
 स्त्रीयोगैः सह स्त्रीपुंसयोः । (१२) मल्लकादयः कुट्यन्ताः स्त्रीपुंसयोः ।

ऊर्मिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको १ भाटलिर्मनुः ।
 २मूषा ३सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥३८॥
 स्त्री ४नपुंसकयोर्भावक्रिययोः व्यञ्जकचिच्च वुञ् ।
 औचित्यमौचित्ती मैत्री मैत्र्यं वुञ्प्रागुदाहृतः ॥३९॥
 षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः ।
 स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ॥४०॥
 आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।
 त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितलं च त्रितद्वयपि ॥४१॥
 त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ ।
 परंलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥
 अर्थान्ताः प्राचलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

मल्लकः—पुष्पवल्लीभेदः । (१) किशुकवृक्षतुल्यः । (२) स्वर्णा-
 धावर्तनपात्रस्य सञ्ज्ञा । (३) परिमाणभेदस्य सञ्ज्ञा । (४) भव-
 कर्मणोर्विहितौ व्यञ् वुञ् प्रत्ययौ तदन्तौ स्त्रीनपुंसकयोः । उचितस्य
 भावः—औचित्यम् औचित्ती । मित्रस्य कर्म मैत्र्यं—मैत्री । वुञ्प्रत्यय-
 स्तु वैरमैथुनिकादिवुञ् इत्थं प्रागुदाहृतः । तथा मिथुनस्य भावः कर्म
 वा मैथुनिका—मैथुनिकञ्च । (५) तत्पुरुषे षष्ठ्यन्तं प्राक्पदं यासां
 ताः सेनाद्याः शब्दाः स्त्रीनपुंसकयोः । (६) आवन्नन्तोत्तरपदोऽन्नन्तो-
 त्तरपदश्च द्विगुः नलोपश्च स्त्रीनपुंसकयोः । (७) पात्र्यादयो दाडि-
 मान्ताः । (८) स्वप्रधाने उभयपदार्थप्रधाने इतरेतराख्ये द्वन्द्वसमासे
 च तत्पुरुषे च यत्परमग्रिमपदस्थं लिङ्गं तदेव लिङ्गं स्यात् । (९) अर्थान्त-

तद्विधितार्थो द्विगुः सरङ्ग्यासर्वनामतदन्तकाः ॥४३॥

बहुव्रीहिरदिङ् नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधिभिः परगामिनः ॥४४॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणायन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥४५॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

दान्ताः—प्राथम्यप्राप्तापन्नपूर्वाश्च शब्दाः परोपगाः वाच्यलिङ्गाः । उदाहरणानि यथा—द्विजार्था, अतिमालः, अलंकुमारिः, प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः । (१) तद्विधितार्थो द्विगुरपि वाच्यलिङ्गः । पञ्चकपालः पुरोदशः इत्याद्यादाहरणानि । (२) संख्यावाचकशब्दाः सर्वनामसंज्ञकशब्दाः तदन्ताश्च शब्दाः वाच्यलिङ्गाः । एकः, एका, एकम्, एवमन्यदप्युदाहरणं बोध्यम् । (३) दिङ्नामभिन्नानां बहुव्रीहिवान्वयलिङ्गः । एतदुदाहरणं स्वयमूहनीयम् । यथा—बहुधनः बहुधना, बहुधनम् । दिङ्नाम्नां तु दक्षिणपूर्वा । (४) गुणयोगेन द्रव्ययोगेन क्रियायोगेन च य उपाधिविशेषणं तेन धर्मिणि प्रवृत्तास्ते धर्मिलिङ्गभाजः । (५) असंज्ञायां कर्तरि विहितकृतप्रत्ययान्ता वाच्यलिङ्गाः । (६) कर्तृकर्मविहितकृत्यप्रत्ययान्ताः वाच्यलिङ्गाः । (७) “तेन रक्तम्” इत्याद्यर्थविहिताऽणादितद्विहितप्रत्ययान्ता अनेकार्थविशेषभूता वाच्यलिङ्गाः । (८) षट्संज्ञकाः षान्तनान्तसंख्या कतिशब्दश्च त्रिलिङ्गयां समाः सारूपा नित्यं बहुषु वर्तमानाः अतो बहुवचनात्ताश्च । युष्मदस्मच्छब्दौ तिङन्तपदान्यव्ययानि च त्रिषु समानि ।

१ परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥४६॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥ ५ ॥

काण्डसमाप्तिः ।

२ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥४७॥

इत्यमरसिंहविरचितेऽमरकोषे तृतीयं काण्डम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

(१) विरोधे विप्रतिषेधे परं लिङ्गानुशासनं प्रवर्तते । अप्रानभिहितमभिधानादिकं शिष्टानां महाकवीनां भाष्यकारादीनां च प्रयोगतो ज्ञेयम् ।

(२) इत्येवं प्रकारेण अमरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गानुशासने ग्रन्थे तृतीयः काण्डः प्रस्तावो वर्गसमूहो वा अङ्गैः सहित एव समर्थितो निरूपितः ।

सदाऽशिवकृपावृष्ट्या सदाशिवविनिर्मिता ।

सदाशिवाय बालानां भूयादेषा कृतिः शिवा ॥ १ ॥

सप्ताङ्कनन्दभूवर्षे वैक्रमे पञ्चमीतिथौ ।

माघेऽस्ति शुनिदिने काशिकायां समापिता ॥ २ ॥

इति श्री कौण्डिन्यकुलावतंसजोशीत्युपाह्वदामोदरारमजव्याकरणाचार्य

पण्डित श्री सदाशिवशास्त्रिकृतप्रभानाम्नी टीका

समाप्तिमफाणीत् ।

मुद्रकः—विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

संस्कृतरचनानुवादशिक्षकः

अक्षर-वर्ण-विन्यास, प्रत्याहार, स्थान, प्रयत्न सन्धि,
शब्दरूपावली, धातुरूपावली आदि से
परिवर्द्धित परिशिष्ट सहित

तृतीय संस्करण ।

इस पुस्तक में प्रथमापरीक्षा के छात्रों को अनुवाद करने के नियम सरल रूपमें समझाए गये हैं और तदनुसार अनुवादार्थ अभ्यास भी दिए गये हैं । अभ्यासार्थ वाक्यों में आये हुए प्रत्येक कठिन शब्दों के संस्कृत से हिन्दी तथा हिन्दी से संस्कृत अनुवाद करने के प्रबन्ध भी पुस्तक के अन्त में ९० प्रकरणों में दे दिये गये हैं जिनसे अनुवाद करने में अत्यन्त सरलता हो गई है । पुस्तक की उपादेयता पर गवर्नमेण्ट सं० कालेज, हिन्दू विश्वविद्यालय काशी तथा आगरा, खुर्जा, सहारनपुर, इन्दौर आदि के बड़े बड़े विद्वानों ने मुक्तकण्ठ से प्रशंसापत्र दिये हैं जो पुस्तक में प्रकाशित आप को प्राप्त होंगे । प्राथमिक विद्यार्थियों के लिये इससे बढ़कर अनुवाद के लिये पथ-प्रदर्शक दूसरी पुस्तक नहीं है ।

प्राप्तिस्थानम्—चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस ।

। डि० १९३५, १९३६ आदि वर्षों में—

प्रथम-परीक्षोपयोगी-ग्रन्थः

- १ राष्ट्रभाषा सरल हिन्दी व्याकरण १।)
- २ रूपचन्द्रिका-लघुकौमुदीमें आये हुए शब्दों तथा धातुओं की अर्थ सहित रूपावली २।।)
- ३ गणितकौमुदी-नवीन नियमावलीके अनुसार गणित का सर्वोत्तम ग्रन्थ काशी परीक्षा २) बिहार परीक्षा १)
- ४ नीतिशतकम्-ललिता-माला सं० हि० टीका १)
- ५ विदुलोपाख्यानम् । लीला-विलास सं० हि० टी० ।।।)
- ६ रामचनगमनम् । सुधा-इन्दुमती सं० हि० टीका १।।।)
- ७ पञ्चतन्त्र (अ० कारक) सुबोधिनी सं० हि० टीका ।।।)
- ८ श्रोकेश-अनुवाद का सर्वोत्तम ग्रन्थ १।)
- ९ अमरकोश-प्रथमकांड 'मणिप्रभा' भा० टी० १)
- १० छन्दःकौमुदी-श्रुतबोधके आधारपर ।।।)
- ११ संस्कृतरचनानुवादशिक्षक प्र० परीक्षोपयोगी २।)
- १२ प्रबन्धपारिजात-प्रबन्ध लिखने का नियम तथा निबन्धों का उत्तर, पत्रलेखनप्रकार आदि १।)
- १३ हितोपदेश-मित्रलाभ-सं० हि० टीका द्वयोपेत १।।)
- १४ तर्कसंग्रह-लक्षण टिप्पणी सहित भा० टी० ।।।)
- १५ प्रथमा-सोसरा-प्रश्नावली-नूतन संस्करण १।।।)
- १६ सोसरा-लघुकौमुदीप्रयोगसूची । सटिप्पण ।।।)

शक्तिस्थानम्—चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस